

В. Б. ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ
ЛВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.Б.Звагельський

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

(В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ
“СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”)

Київ-Суми
Сумський державний університет, 2010

ББК 63. 4(4Укр)

342

УДК 94 (477) "11/16"

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України
(протокол №2 від 26.01.2010 р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Г.Ю.ІВАКІН,

доктор історичних наук, професор О.І.ГУРЖІЙ,

доктор історичних наук, професор В.М.РИЧКА

Науковий редактор

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
М.Ф.КОТЛЯР

Редактор

Н.А.НІМЕНКО

Звагельський В.Б.

342 Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень "Слова о полку Ігоревім"). - Київ-Суми: Сумський державний університет, 2010. - 236 с.

ISBN 978-966-657-300-4

У монографії розглядаються історико-географічні питання "Слова о полку Ігоревім", пов'язані з походом сіверських полків під керівництвом Ігоря Святославича у Половецький Степ навесні 1185 р. На основі даних давньоруських літописів, писемних джерел XIV-XVII ст., археологічних та топонімічних матеріалів вперше здійснено комплексний аналіз історико-географічної інформації щодо розташування стародавніх сухопутних комунікацій Лівобережжя України.

Проведено аналіз численних версій щодо локалізації географічних об'єктів часів Київської Русі, запропоновано низку гіпотез, що стосуються маршруту походу Ольговичів.

Для істориків, археологів, викладачів та усіх, хто цікавиться вітчизняною минувиною.

ББК 63.4 (4Укр)3

ISBN 978-966-657-300-4

© Звагельський В.Б., 2010

© Сумський державний університет, 2010

© Інститут археології НАН України, 2010

825-річчю
“Слова о полку Ігоревім”
присвячується

ВСТУП

Наприкінці XVIII ст. освічена публіка вперше дізналася про відкриття унікальної пам'ятки XII ст. "Слова о полку Ігоревім", а з 1800 р. вже мала можливість ознайомитися з твором. Вихід у світ цього видання мав, без перебільшення, епохальне значення.

Йдеться навіть не про власне твір, що є шедевром вітчизняної та, більше того, світової культури, а про його друге народження, що знаменувало собою відкриття для суспільства XIX ст. самого факту існування високохудожньої літератури ще за князівських часів Київської держави.

У другій половині XVIII ст. досить сталою була думка про те, що писемна художня творчість, "изыщная словесность", поезія як мистецтво виникла на східнослов'янських теренах наприкінці XVII - на початку XVIII ст.

Цей процес пов'язувався з іменами Симеона Полоцького, Феофана Прокоповича, Михайла Ломоносова. Решта писемних праць, створених раніше, сприймалася літературною традицією виключно як пам'ятки історії, а не твори художньої літератури. Навіть через кілька десятиліть після відкриття "Слова" О.Пушкін констатував: *"... к сожалению, старинной словесности у нас не существует. За нами голая степь и на ней возвышается единственный памятник: "Песнь о полку Игореве"*.

Сприйняття "Слова" як унікальної пам'ятки і стало одним з серйозних приводів для скептиків, які вбачали в ньому підробку. Поставало закономірне питання: як серед "голого степу", майже пустелі, міг з'явитися "розарій"? Це стимулювало не лише пошуки і публікацію невідомих доти древніх творів, а й змушувало по-іншому оцінювати вже відомі, відпрацьовувати нові критерії. Все це викликало у першій половині XIX ст. якісно нові зміни в історико-літературній свідомості, внаслідок яких з'явилося й нове поняття - "давня художня література", що певною мірою свідчило про високий рівень історичної свідомості.

Тепер вже ні в кого не виникає сумнівів стосовно того, що "Слово" - це шедевр, створений геніальним Автором. Народилося ж воно не на сірому пустирищі, а на добре підготовленому ґрунті, серед яскравого квітника, осяяного різнобарв'ям талановитих високохудожніх творів красного письменства, архітектури, творів декоративно-ужиткового мистецтва.

Таким чином, відкриття “Слова” стало відкриттям усієї давньоруської літератури як різновиду художньої творчості, як мистецтва. Твір майже одразу широко використовується і стає джерелом натхнення для літераторів (на початковому етапі - перекладачів), при створенні посібників і підручників, залучається для практичного викладання, привертає пильну увагу дослідників-філологів.

Паралельно зміст твору правив за додаткове джерело історичної інформації. Події, висвітлені у ньому, зіставляють з даними літописів та інших пам'яток, порівнюють, а за наявності невідомих раніше фактів вводять їх в історичну науку як доброякісний матеріал.

Фактично у всіх розвідках гуманітарного спрямування більшою чи меншою мірою приділено увагу “Слову”. Пам'ятку перекладали різними мовами, виносячи її на міжнаціональний культурний рівень, використовували сюжет для створення оригінальних художніх творів; зрештою, її досліджували як філологи, так і історики. Принагідно варто зазначити - за далеко неповними підрахунками існує майже 210 перекладів твору сучасними українською, російською та білоруською мовами; йому присвячено кілька десятків монографій, кілька тисяч наукових та десятки тисяч популярних та публіцистичних статей.

Важко назвати ім'я науковця, який би спеціалізувався на давньоруській історії або культурі і не торкався “Слова”. Крайні сили слов'янського наукового світу впродовж двох століть прилучалися до цього твору.

Як і будь-який шедевр, “Слово” не розкривається одразу; воно змушує повертатися до нього ще і ще раз, дуже повільно і поступово відкриваючи якусь нову, раніше невідому або й просто свого часу непомічену грань краси і мудрості. Лише вдумливому і захопленому читачеві воно розкривається глибше, лише висококваліфікованому і закоханому в нашу минувшину фахівцеві воно стає майже зрозумілим.

За час дослідження пам'ятки вченими зроблено надзвичайно багато. Треба маги на увазі, що йдеться не лише про питання, безпосередньо пов'язані зі “Словом”, а про цілий напрям в історичній науці, літературознавстві, лінгвістиці. На прикладі праць, присвячених “Слову”, можна простежити зміну одних наукових шкіл і напрямків іншими, показати розширення та поглиблення уявлень про літературу і мистецтво Київської Русі, про історичні події того часу, політичну та економічну ситуацію XII ст., умови життя та побуту, рівень географічних знань і т.ін. З'явилася нова специфічна галузь наукових досліджень, що об'єднує зусилля спеціалістів різних дисциплін: від істориків та філологів, географів та астрономів - до біологів та метеорологів.

Ця галузь дістала дещо умовну назву - Словознавство.

Втім, ще залишається багато нез'ясованого і суперечливого, зокрема: локальні, суто лінгвістичні нюанси, тлумачення окремих лексем і конструкцій, переконливе роз'яснення малозрозумілих, “зіпсованих” фрагментів тексту, зрештою, - розкриття його “темних місць”. Крім наведених, на часі також важливі проблеми авторства, часу, місця і мети створення “Слова”, мети самого походу, оспіваного у ньому.

Незважаючи на те, що у наукових колах вироблені сталі підходи до розв'язання цих проблем і наразі вони перебувають на стадії версій і гіпотез, однозначні, остаточні висновки ще не зроблені.

Дуже далекі від розв'язання і питання історико-географічного та військового характеру, насамперед, про кількість і склад військ, маршрут походу, місця битви та загибелі русичів, локалізацію деяких географічних об'єктів. З проблемою маршруту пов'язані також питання швидкості і хронології пересування, встановлення дат ключових подій, зрештою, внутрішнього, переяславсько-сіверського, і зовнішнього, русько-половецького, кордонів.

Отже, містить "Слово" ще цілу низку загадок, що не дають заспокоїтися дослідницькій думці. Стрижнем досить розгалуженого і композиційно складного сюжету є похід сіверських полків під проводом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича чернігівської династії Ольговичів. Географія цього походу, тобто встановлення місць розташування географічних реалій маршруту полку Ігорева, і є однією з найбільш важливих проблем Словознавства.

На перший погляд, питання це має суто історико-географічний характер і увиразнює, так би мовити, локальне, майже краєзнавче спрямування на тлі патетичної просторово-часової панорамності всього "Слова". Тут навіть доцільно було б зауважити, що йдеться не стільки про твір "Слово о полку Ігоревім", скільки про величне явище всієї культури Київської Русі, яким дійсно воно є у сукупності з потужним надбанням русичів. Але виявляється, що не знаючи куди конкретно рухалися війська, як пролягав їхній шлях і де трапилася Каяльська трагедія, закономірно постають питання: а що ж тоді ставив собі за мету князь Сіверський? Чого хотів досягти?

Якщо погоджуватися з поширеною думкою, що ціллю було пограбування половецьких беззахисних вез, тобто похід - елементарна агресивно-грабницька акція, то як тоді це узгодити з ідеєю величного твору, з постаттю і громадянською позицією геніального Автора і тепер вже його, Автора, метою?

Зрозуміло, що далеко не на всі запитання варто шукати відповіді саме у "Слові". Воно - явище художнє, хоча і оспівує реальні події, тому деякі з питань набувають характеру риторичності. Зрозуміло, що з нашого боку було б найвним однозначно стверджувати про остаточне вирішення цих питань. Але спробувати наблизитися до з'ясування окремих аспектів, думається, можна.

Традиційно "Слово" розглядається як суто літературний твір, тобто сфера діяльності філологів, переважно літературознавців. І це виправдано. Але у творі зображуються цілком реальні події, тобто факти *історичні*, в центрі яких - конкретна військова кампанія. Лише окремі її аспекти, здебільшого політичні, аналізуються поглиблено. Питання історичної географії, як правило, залишаються на другому плані, на них зупиняються лише принагідно, інколи взагалі обмежуючись загальними положеннями про похід "у степ", "за Дон" та набувши вже статусу крилатих фразами "поискати града Тмутороканя", "за Шеломянем" та ін.

За кожною пропонованою кон'ектурою (словосполученням, окремим словом або й навіть літерою) стоїть копітка робота, сповнена вагань, переконань, критики, полеміки, здобутків і розчарувань, - праця майже 8 поколінь дослідників. Проте вдумливе, обережне і водночас критичне прочитання і тлумачення окремих словосполучень та лексем давньоруських літописів і власне "Слова о полку Ігоревім" дозволяє глибше або по-іншому витлумачити відомі місця текстів, що, вочевидь, не лише припустимо, але й у ряді випадків - необхідно.

Ми намагалися підійти до з'ясування складних історико-географічних питань, ураховуючи напрацювання багатьох учених і розглядаючи відомі факти під дещо новим кутом зору - залучаючи не лише писемні, а й археологічні та топонімічні матеріали широкого хронологічного діапазону - від античних часів до пізньосередньовічних. Наскільки такі методи є прийнятними, а отримані результати переконливими, судити читачеві.

* * *

Автор висловлює ширю подяку за низку цінних ідей, думок, зауважень і критики науковому редактору цієї книги доктору історичних наук, члену-кореспонденту НАН України, професору М.Ф.Котляру; рецензентам: доктору історичних наук, члену-кореспонденту НАН України, професору Г.Ю.Івакіну, доктору історичних наук, професору О.І.Гуржію, доктору історичних наук, професору В.М.Ричці.

Низький уклін своєму першому вчителю на ниві Словознавства доктору філологічних наук, професору М.Ф.Гетьманцю. Саме його ґрунтовні праці і зважені погляди стали для автора прикладом комплексного підходу, наукової етики, взірцем поваги та любові до надбання наших далеких і разом з тим близьких прашчурів.

Окрема сердечна подяка колезі і багатолітньому соратнику Н.А.Німенко, без прискіпливих зауважень, вправного редагування та дієвої допомоги якої ця книга взагалі, ймовірно, не вийшла б у світ.

Упродовж кількох десятиліть власними роздумами, доброзичливими зауваженнями і конструктивними підказками спонукали автора до створення цієї праці вчені, яких уже, на жаль, немає: Георгій Володимирович Сумарук, Іван Гаврилович Шовкопляс, Олекса Васильович Мишанич, Микола Іванович Волков, Олег Васильович Сухобоков. Сподіваюся, що ця робота буде гідним вшануванням їхньої пам'яті. Хоча б частково...

Розділ I

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Географії походу Ігоря Святославича присвячено низку спеціальних публікацій, приділено їй увагу й у працях, де розглядаються інші проблеми. Розглянемо основні джерела і зробимо стислий огляд історії дослідження маршруту походу 1185 р.

Крім “Слова”, ці події досить детально описані в Іпатіївському¹ та Лаврентіївському² літописах, “Истории Российской” В.М.Татищева³. Зазначені твори є основним і фактично єдиним комплексом писемної інформації про цей похід.

Історія дослідження маршруту Ігоревих полків почалася майже водночас з виданням 1800 р. Так, питаннями географії походу переймалися вже перші видавці пам’ятки, намагаючись з’ясувати напрямок руху.

Але принагідно треба зауважити, що слов’янознавства як наукової дисципліни в ті часи ще не існувало. Першим нашим медієвістам доводилося працювати у вкрай складних умовах, без необхідної науково-довідкової бази, що нині доступна будь-якому досліднику. Вони мусили покладатися на власний досвід та інтуїцію. Такий вимушений універсалізм (коли вчені мали бути й істориками, й філологами, й палеографами) не давав змоги спеціалізуватися в одній вузькій галузі. Доводилося братися за спробу вирішення різних питань і часто зупинятися на півшляху. Інколи праці навіть таких поважаних вчених, як І.М.Болтін, Р.Ф.Тимківський, О.І.Єрмолаєв, З.Доленга-Ходаківський, К.Ф.Калайдович, М.М.Бантиш-Каменський, можуть сучасному читачеві видатися легковажними і навіть амагорськими. Але саме вони закладали основи наукових підходів і методів, як історичних, так і лінгвістичних. Саме названі вчені, їхні колеги, учні та послідовники стояли біля витоків Словознавства.

Утім, ще до публікації тексту твору проводилася опосередкована робота, що стосувалася і географії походу, оспіваного у ньому. Йдеться про справжні історичні і лінгвістичні баталії, що тривали майже два століття, а подекуди відлунюють ще й сьогодні. Йдеться про Тмутороканський камінь, відкритий у 1792 р. на Тамані. Деяко раніше (за останніми даними, на початку 80-х років XVIII ст.) було віднайдено і “Слово о полку Ігоревім”, в якому чотири рази згадується Тмуторокань. Цей збіг накладається на активну зацікавленість уряду Катерини II у додаткових аргументах на користь довічної власності Росії на південні землі, що дало поштовх для виникнення підозр у підробці спочатку

каменя, а потім і самого “Слова” і, власне, започаткуванню так званої “скептичної” школи. Захищаючи свої напрацювання і розвиваючи положення вчених обох таборів, дослідники наводили нові докази, просуваючи вперед історичні дисципліни, зокрема епіграфіку, топографію, історичну географію, палеографію.

М.М.Карамзін в “Истории государства Российского” використовує текст “Слова”, у ряді випадків коментує окремі його фрагменти і, локалізуючи деякі географічні об’єкти, досить вдало визначає маршрут походу і місце битви⁴.

Цікаві спостереження з різних, переважно лінгвістичних, питань у ряді праць висловив О.Х.Востоков. Ще у 1810 р. він опублікував статтю, де окремо розглядав лише одне слово - “Шеломянь”, вказавши на помилкове розуміння лексеми першими видавцями пам’ятки. Для тієї доби це була досить модерна ситуація. Тлумачення О.Х.Востокова і сьогодні - через 200 років - домінує, особливо у працях філологів і перекладачів. Через три з половиною десятиліття О.Х.Востоков - уже відомий вчений з незаперечним авторитетом у питаннях палеографії і епіграфіки, аргументовано висловлювався щодо Тмуроканського каменя і самого місця розташування Тмурокані на Таманському півострові⁵.

Справжнім піонером у справі розгляду твору як історичного джерела і критичного підходу до його тексту слід вважати П.Г.Буткова. Саме його перу належать роботи, що й на сьогодні є взірцем нової методики і зваженості⁶. Свідченням цього є те, що у розлогій 5-томній “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” прізвище вченого згадується чи не найчастіше з-поміж інших дослідників XIX ст.⁷

П.Г.Буткову першому вдалося правильно визначити основні орієнтири походу і накреслити шлях русичів у Половецький степ. У 1821 р. вчений одним із перших удався до спроби витлумачити деякі “темні місця”, зокрема і географічні терміни (Римів, Шеломянь). Більш детально цю тенденцію він розвинув і деталізував в історичному коментарі до окремих словосполучень “Слова” у спеціальній статті (1834), де гіпотетично визначив шлях Ігоря і розташування Каяли. П.Г.Бутков правильно окреслив терени, де відбулися події походу: верхів’я, середнє і східне Подонцов’я.

На думку П.Г.Буткова, маршрут пролягав старою Бакаєвою дорогою, в районі м.Ізюм перетинав Сіверський Донець і прямував до Середнього Дону, де і відбулася трагічна битва на Каялі⁸. Характерно, що вчений не міг знати про трасу Бакаєвої дороги, оскільки документи Розрядного та Посольського приказів та інші дипломатичні та господарські матеріали XVI-XVII ст., пов’язані з освоєнням Східного Лівобережжя Московською державою, тоді ще не були введені до наукового обігу (лише через кілька десятиліть побачить світ стаття І.Д.Беляєва (1846) і ще через півстоліття почнуть видавати “Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” Д.І.Багалія та томи “Актів Московского государства” з відповідними документами. Згадки ж про цю дорогу в КБЧ не мають чіткої географічної

Географія подій "полку Ігорєва"

прив'язки), але його прискіпливість і ерудиція дозволили вийти на рівень ретроспективного моделювання і зробити правильні висновки. У цілому усі подальші наукові розвідки тією чи іншою мірою ґрунтуються на працях П.Г.Буткова.

Поважне місце у становленні історичної географії як окремої історичної дисципліни та, зокрема, у дослідженні географії походу Ігоря Святославича, належить З.Долензі-Ходаківському. Дослідник залишив велику наукову спадщину, частина якої була опублікована (вже після його смерті) у 30-40-х роках ХІХ ст. М.П.Погодіним. Проте окремі спостереження, що збереглися у рукописах, в тому числі у так званому “Историко-географическом словаре” та у вигляді маргіналій на сторінках “Истории” М.М.Карамзіна, уявляються цікавими і такими, що й нині не втратили актуальності⁹: це і трактовка слова “Дунай”, і перспективні варіанти локалізації м.Рим і деякі інші, не пов’язані безпосередньо з походом Ольговичів 1185 р., але такі, що яскраво демонструють непересічний талант З.Доленги-Ходаківського і викликають довіру до наведених вище¹⁰.

Зверталися у своїх працях до географічного аспекту походу Ігоря Святославича В.Б.Броневський (1834)¹¹, Д.М.Дубенський (1844, 1855)¹², М.Г.Головін (1846) та ін. Так, М.Г.Головін першим не погодився з думкою П.Г.Буткова (щодо неї були одностайні усі дослідники), що дружини Ігоря і Всеволода зустрілися на правому березі Сіверського Донця. Вчений вважав, що Ігор перетнув Донець, аби дістатися Оскола¹³.

У 70-80-х роках ХІХ ст. виходять друком ґрунтовні дослідження М.Я.Арістова (1877)¹⁴ і Є.В.Барсова (1887, 1889)¹⁵, переважно присвячені літературним та історико-політичним питанням “Слова”.

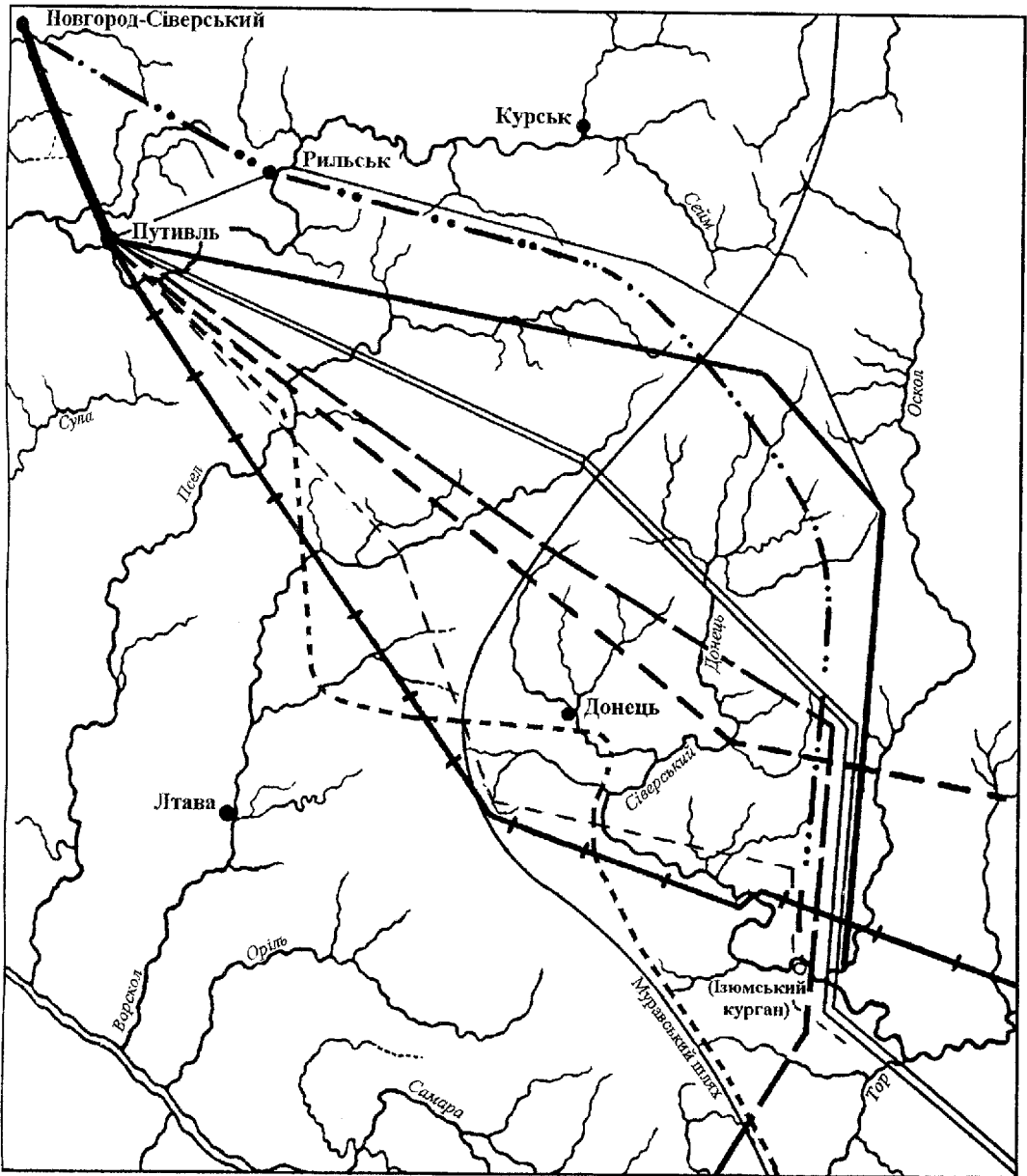
Дослідження П.Є.Ваденюка (1878)¹⁶, О.В.Лонгінова (1892)¹⁷, В.Коцовського (1893)¹⁸ хоча й стосувалися походу, але, за винятком окремих ґрунтовно не аргументованих уточнень, перебували у річищі праць попередників.

На цьому фактично завершується перший період осмислення реалій Ігорового походу.

Новий період був пов’язаний з дослідженнями істориків Д.І.Багалія (1882)¹⁹, П.В.Голубовського (1884)²⁰, В.Г.Ляскоронського (1907, 1912)²¹. З цього часу спостерігається тенденція до розробки 2-го етапу шляху (після Сальниці). Якщо раніше цей відрізок визначався досить приблизно, то тепер дослідники більше уваги приділяють саме шляху до Каяли й ідентифікації останньої.

Досить детально аналізуючи дані “Слова” у сукупності з інформацією літописів та розглянувши маршрут, Д.І.Багалій у цілому дотримувався попередніх версій, але дещо деталізував окремі їх положення. Так, вчений вважав, що війська, згідно з інформацією Лаврентіївського літопису (“*сняшася у Переяславля*”), з Новгорода-Сіверського рухалися на Переяслав (так до Д.І.Багалія вважали М.Я.Арістов, Є.В.Барсов, пізніше - М.Д.Приселков), звідти - до р.Донець та р.Оскол. Битва сталася в районі Калки та Кальміуса²².

Велика заслуга у дослідженні шляхів сполучень Лівобережжя України часів Київської Русі належить істориків і географу В.Г.Ляскоронському. В його нині хрестоматійних працях проаналізовано багато питань, пов’язаних зі шляхами, якими продиралися половці і татари в Русь. Зокрема, вчений присвятив значну увагу походу Ігоря Сіверського. Він досить вдало спробував прив’язати низку географічних назв до місцевості. Наприклад, Санжарівський перевіз він

Варіанти маршруту "полку Ігорева"

====	- Карамзін М.М.	———	- Глухов В.М. (2-й варіант)
———	- Бутков П.Г.	———	- Парманін М.П.
	- Сібільов М.В.	———	- Рібаков Б.О.
	- Кудряшов К.В.		- Звагельський В.Б.
	- Глухов В.М. (1-й варіант)		

прив'язує до сходу Полтавщини, а відому літописну фразу “*сняшася у Переяславля*” пропонує розглядати не як вказівку на місто, а як означення кордону Переяславського князівства²³.

Праці цих вчених вигідно відрізняє досить глибоке знання місцевості, зокрема, її природних та фізико-географічних особливостей, особисте знайомство з археологічними пам'ятками.

Із середини 30-х років ХХ ст. в художній літературі і мистецтві спостерігається зростання інтересу до історичного минулого, в тому числі і до “Слова”. Це, звичайно, позначилося на науковій роботі. Виходить друком низка перекладів, багато ілюстрованих видань, ґрунтовних досліджень. Серед останніх привертає увагу стаття В.О.Афанасьєва “Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году” (1939)²⁴, повністю присвячена шляху сіверських полків. Автор накреслює маршрут: Путивль - Білопілля - Суми - Белгород - Хотомля - Ізюм - р.Должик - межиріччя Білої Калитви та Бистої (на думку дослідника, Каяли). У цій статті значну увагу приділено конкретизації календарно-топографічної схеми, причому враховувалася швидкість пересування кінноти та обозу. Потрібно наголосити, що В.О.Афанасьєв розробляв 2-й етап шляху русичів (після Сальниці), тоді як 1-й - фактично дублював вже існуючі гіпотези.

У 1950 р. було опубліковане широко відоме дослідження М.В.Сібільова, що певною мірою констатує виникнення наступного періоду досліджень маршруту кампанії 1185 р. Енергійний краєзнавець і археолог, який десятки років присвятив польовим дослідженням на Харківщині та Донеччині, М.В.Сібільов впритул наблизився до локалізації конкретних пунктів на шляху Ігоря. По суті, йому першому вдалося запропонувати варіант, що ґрунтувався не лише на писемних даних, а й враховував наявність і місця розташування природних та історичних об'єктів - старих городищ, шляхів, бродів. Залучивши “Слово о полку Ігоревім”, літописну інформацію про походи Володимира Мономаха, КБЧ, археологічні матеріали і власні натурні спостереження, М.В.Сібільов накреслив напрямок руху сіверських полків з Путивля, як і В.О.Афанасьєв, у напрямку до нинішніх Сум, а далі запропонував “південний варіант”: через Середню Ворсклу на Перекоп та Ізюм. Мономах, на його думку, рухався через нижні течії Сули, Хоролу, Псла та Ворскли²⁵.

З походом Мономаха ситуація в цілому не викликала заперечень, оскільки похід, що відбувався ранньою весною, досить детально описаний у літописах. Натомість географія ж походу Ігоря у викладі М.В.Сібільова не співпадала зі сталими науковими поглядами. Справа у тому, що більшість дослідників вважала, що перетинати названі річки у їхніх середніх течіях навесні неможливо, і скеровували війська русичів північніше - межиріччям Сейму і верхів'ями Псла та Ворскли (за давньою традицією, започаткованою ще П.Г.Бутковим), тобто Бакаєвою дорогою. Ця невелика за обсягом стаття багато в чому стала визначальною для подальших досліджень.

К.В.Кудряшов (1937, 1947, 1948, 1959)²⁶, В.Г.Федоров (1956)²⁷, М.П.Парманін (1956)²⁸ продовжили розробку маршруту, додатково, з незначними корективами, обстоюючи "північний варіант" П.Г.Буткова. Позитивною рисою праць цих дослідників є календаризація подій, основана на розрахунках швидкості пересування військ.

В.М.Глухов у статті (1955)²⁹, що, головним чином, є критичною щодо деяких положень К.В.Кудряшова, пропонує два варіанти: 1-й - "середній"- трохі південніший за варіант М.М.Карамзіна, і 2-й - "південний" - майже за М.В.Сібільовим.

Грунтовним знанням особливостей регіону, залученням даних пізньосередньовічних джерел відрізняються праці Б.О.Рибакова (1971, 1985)³⁰ та М.Ф.Гетьманця (1982)³¹. Дотримуючись в цілому гіпотез В.М.Глухова та П.Г.Буткова, концепції цих дослідників відрізняються у визначенні маршруту і 1-го, і 2-го етапів шляху і, відповідно, локалізаціями Каяли.

У середині 80-х років ХХ ст. нами було запропоновано варіант 1-го етапу маршруту, що пролягав через середні течії Псла та Ворскли, дещо південніше варіанта М.В.Сібільова³².

На відзначення 800-літнього ювілею "Слова о полку Ігоревім", підготовка до якого розпочалася на початку 80-х років минулого століття, вийшла низка статей, збірників і монографій, присвячених дослідженню пам'ятки. Крім широкого кола різноманітних питань, деякі автори торкалися і географічних аспектів походу. Це, зокрема, окремі видання та монографії Г.В.Сумарукова (1983)³³, А.Л.Нікітіна (1985)³⁴, Д.С.Ліхачова (1985)³⁵, Л.Є.Махновця (1989)³⁶, Б.О.Рибакова (1991)³⁷, І.З.Баскевича (1993)³⁸, І.П.Сирнева (1996)³⁹, В.Б.Звагельського (1999)⁴⁰, Б.І.Яценка (2000)⁴¹.

Протягом першого десятиліття нинішнього століття світ побачило теж чимало видань, так чи інакше присвячених подіям "Слова". Це монографії І.І.Костікової (2001)⁴², Ю.В.Підлипчука (2004)⁴³, М.Ю.Брайчевського (2005)⁴⁴, А.Ю.Чернова (2006)⁴⁵, В.П.Тимофсева (2007)⁴⁶, С.Лесного (2008)⁴⁷, М.Ф.Гетьманця (2008)⁴⁸.

Слід також відзначити монографії відомих мовознавців Б.М.Гаспарова (2000)⁴⁹, В.Г.Скляренка (2003)⁵⁰ та А.А.Залізняка (2008)⁵¹, спостереження яких інколи можуть докорінно змінити традиційні уявлення щодо прочитання окремих лексем, у тому числі й пов'язаних із реаліями походу.

Окреме місце у літературі з проблем досліджень "Слова" посідають роботи, безпосередньо не пов'язані з дослідженням твору та подій, у ньому описаних, а присвячені історії його відкриття, першим дослідникам та коментаторам, підготовці першої публікації. Це ґрунтовні історико-літературні та історіографічні праці Л.А.Дмитрієва (1960)⁵², Ф.Я.Прийми (1980)⁵³, Г.М.Моїсеєвої (1984)⁵⁴, В.П.Козлова (1988)⁵⁵, Б.І.Яценка (2006)⁵⁶, що містять багато цінної інформації з неопублікованих праць, спогадів, приватного та офіційного листування учасників і свідків подій кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст.

Наприкінці цієї частини історіографічного огляду слід згадати про довідникові та енциклопедичні праці, що виходили як окремі видання, додатки або підрядкові коментарі до тексту "Слова".

Перший підрядковий коментар, оснований на матеріалах І.М.Болтіна, було вміщено у виданні 1800 р. Деякі співставлення різних точок зору, критика існуючих версій, спроба прослідкувати певні тенденції руху наукової думки притаманні історіографічним та бібліографічним працям О.І.Смирнова, І.М.Жданова, П.В.Владимірова, М.К.Гудзія, П.Н.Беркова та ін. Ці та інші дослідження досить детально проаналізовані у розлогій праці Ф.М.Головенченка (1955, 1963)⁵⁷, викладеній у двох книжках, що фактично становлять 2-томне видання і є певним підсумком 150-річного періоду вивчення твору. Переважна більшість авторів приділяли увагу художнім та лексичним особливостям твору, що певною мірою було об'єктивним віддзеркаленням ситуації.

Важливим досягненням стало видання 6-томного "Словаря-справочника "Слова о полку Игореве"⁵⁸ (1965-1984), укладеного В.Л.Виноградовою, за редакцією філологів Б.Л.Богородського, Д.С.Ліхачова, О.В.Творогова, що охоплює усю лексику пам'ятки і містить в якості ілюстрацій численні паралелі з інших писемних творів. Позитивним є і наведення цитат з наукових праць щодо того або іншого слова.

Наступною була авторська праця М.Г.Булахова "Слово о полку Игореве" в літературі, мистецтві, науці"⁵⁹ (1989). Хоча цей "Краткий энциклопедический словарь" у заголовку має претензійне "наука", а саме видання побачило світ у мінському видавництві "Университетское", науковим його назвати можна хіба що умовно. Так, у ньому відсутні статті, пов'язані з реаліями походу: Дон, Донець, Сальниця, Сюрлій, Каяла, Путивль, Тмуторокань, Римів, Шеломянь, затемнення. Відсутні також позиція "історіографія" і, що взагалі дивно, персоналії провідних фахівців - відомих дослідників саме географії походу: М.Я.Арістова, П.Є.Ваденюка, В.Г.Ляскоронського, М.В.Сібільова, К.В.Кудряшова, М.П.Парманіна, В.М.Глухова. Саме через персоналії вчених доцільно було б показати їхні здобутки, ідеї, гіпотези - так само, як кваліфіковано зробив це автор у персоналіях філологів.

Наступним і останнім на сьогодні було видання 5-томної "Энциклопедии "Слова о полку Игореве"⁶⁰ (1995), підготовлене колективом відомих філологів Л.А.Дмитрієвим, Д.С.Ліхачовим, О.В.Твороговим.

Ця робота вигідно відрізняється від попередньої більш широким залученням літератури та джерел, але й тут спостерігається та ж сама прикра тенденція - недостатня увага до історичних та географічних питань походу. Важлива ж позиція "історіографія" теж відсутня, а замість неї є невелика стаття О.В.Творогова "Исторический комментарий к "Слову", в якій знову акцентовано увагу на роботах філологічного спрямування. Ту ж саму ваду, що і у роботі М.Г.Булахова, спостерігаємо й у цьому виданні - відсутність персоналії М.Я.Арістова, П.Є.Ваденюка, В.Г.Ляскоронського та ін.

Позитивною стороною цього видання є низка статей О.Г.Боброва та Г.М.Проخورова, присвячених військовим та історико-географічним реаліям. В них наводиться й історіографічний огляд, хоча і неповний.

Стислу довідкову історико-географічну інформацію містять і коментарі до численних видань тексту "Слова", але, виходячи з характеру видань, вони є переважно лаконічні і створені, як правило, філологами, тому не відбивають усю палітру проблем, пов'язаних з походом.

Наприкінці минулого століття виникла ідея створення української енциклопедії "Слова о полку Ігоревім", де були б враховані як досягнення білоруського та російських видань, так і їхні прорахунки. Підготовка проводилася під керівництвом О.В.Мишанича. Ним було укладено і розіслано потенційним авторам Словник, що охоплював усі аспекти, пов'язані з пам'яткою і наукою про неї. Планувалося відвести значне місце історичним та історико-географічним питанням. На жаль, передчасна смерть вченого перервала цю вкрай важливу і необхідну роботу.

¹ ПСРЛ. - Т.ІІ. - 938 стб.

² ПСРЛ. - Т.І. - 540 стб.

³ *Татищев В.Н.* История Российская. - Т.П. - М.-Л., 1963. - 352 с.

⁴ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. - СПб., 1852. - Т.ІІ. - 614 с.

⁵ *А.В.* [Востоков А.Х.] Грамматическое замечание на одно место в "Песне о походе Игоря" // *Цветник*. - 1810. - №6. - С.313-314. Думки О.Х.Востокова були опубліковані: *Спасский Г.* Защитникам Тмутороканского камня // *Отечественные записки*. - 1847. - №10. - Отд. VIII. - С.139.

⁶ *Бутков П.Г.* Нечто к Слову о полку Игореве // *Вестник Европы*. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.34-65.

⁷ *Именной указатель* // *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.5. - СПб., 1995. - С.331.

⁸ *Бутков П.Г.* О войне великого князя Святополка с Половецким князем Тугорканом в 1096 г. // *Сын Отечества*. - 1834. - Т.46. - №52. - С.617-628.

⁹ *Прийма Ф.Я.* "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980. - С.112-117, 120.

¹⁰ Там же. - С.121-123.

¹¹ *Броневский В.Б.* История Донского войска. - СПб., 1834. - Ч.1. - С.294-295.

¹² *Дубенский Д.Н.* Слово о пльку Игоревъ Святъславля пьтворца старого времени / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. - М., 1844. - С.61; *Он же.* Отметки на некоторые места "Слова о полку Игореве" // *Отечественные записки*. - 1855. - Т.101. - Кн.7. - С.1-12.

¹³ *Головин Н.* Примечания на Слово о полку Игореве. - М., 1846. - С.43-44.

¹⁴ *Аристов Н.Я.* О земле половецкой (Историко-географический очерк). - К., 1877. - 36 с.

¹⁵ *Барсов Е.В.* "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.2. - М., 1887. - 298 с.; *Он же.* "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.3. - М., 1889. - 537 с.

¹⁶ *Ваденюк П.Е.* Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // *Труды III археологического съезда*. - Т.2. - К., 1878. - С.51-58.

¹⁷ Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. - Одесса, 1892. - 302 с.

¹⁸ Коцовский В. Исторично-литературни заметки до "Слова о полку Игоревом". - Львов, 1893. - С.35-37.

¹⁹ Багалеј Д. История Северской земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4. - С.239-253.

²⁰ Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. - К., 1884. - 254 с.

²¹ Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. / Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1907. - С.19-64; *Он же*. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.281-296.

²² Багалеј Д. История Северской земли до половины XIV столетия. - С.249.

²³ Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов. - С.289.

²⁴ Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.45-56.

²⁵ Сібіньов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950. - С.99-113.

²⁶ Кудряшов К.В. Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. // Известия Государственного Географического Общества. - Л.-М., 1937. - Т.69. - Вып.1. - С.52-66; *Он же*. "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. - М., 1947. - С.43-94; *Он же*. Половецкая степь. Очерки исторической географии. - М., 1948. - 162 с.; *Он же*. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. - М., 1959. - 94 с.

²⁷ Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М., 1956. - 174 с.

²⁸ Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году // ТОДРЛ. - М.-Л., 1956. - Т.12. - С.55-59.

²⁹ Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // ТОДРЛ. - М.-Л., 1955. - Т.11. - С.22-38.

³⁰ Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - 296 с.; *Он же*. Историзм "Слова о полку Игореве" // История СССР. - 1985. - №5. - С.36-61; *Он же*. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №9. - С.36-43; №10. - С.98-106.

³¹ Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы ("Слово о полку Игореве"). - Харьков, 1982. - 144 с.

³² Звагельський В.Б. Об уточнении начального этапа маршрута Игоря Святославича на половцев // "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1984. - С.39-41; *Він же*. Слідами князя Ігоря // Київ. - 1985. - №7. - С.131-138; *Он же*. О цели похода Игоря Святославича весной 1185 г. в свете нынешних представлений // "Слово о полку Игореве" и наша современность: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1985. - С.10-11; *Он же*. К вопросу о движении русских войск весной 1185 г. на первом этапе пути (23 апреля - 1 мая) // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1986. - С.21-22.

³³ Сумаруков Г.В. Кто есть кто в "Слове о полку Игореве". - М., 1983. - 142 с.

³⁴ Никитин А.Л. Точка зрения: Документальная повесть. - М., 1984. - 416 с.

³⁵ Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - 352 с.

³⁶ Махновець Л.Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - 264 с.

³⁷ Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - 286 с.

- ³⁸ Баскевич И.З. "А мои те куряне - опытные воины...". Взгляд на "Слово о полку Игореве" с Курских высот. - Курск, 1993. - 46 с.
- ³⁹ Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. - М., 1996. - 84 с.
- ⁴⁰ Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - 76 с.
- ⁴¹ Яценко Борис. "Слово о полку Игоревім" та його доба. - К., 2000. - 256 с.
- ⁴² Костікова І.І. "Слово о полку Игоревім" у сучасних дослідженнях. - Харків, 2001. - 152 с.
- ⁴³ Подлипчук Ю.В. "Слово о полку Игореве": Науч. пер. и коммент. - М., 2004. - 328 с.
- ⁴⁴ Браїчевський М.Ю. Автор "Слова о полку Игоревім" та культура Київської Русі. - К., 2005. - 552 с.
- ⁴⁵ Чернов А.Ю. Хроніки изнаночного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - 480 с.
- ⁴⁶ Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - 432 с.
- ⁴⁷ Лесной Сергей. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - 304 с.
- ⁴⁸ Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы. 3-е изд., перераб. и доп. - Харьков, 2003. - 224 с.; Гетманець М.Ф. Слово о полку Игоревім. Статті. - Харків, 2008. - 148 с.
- ⁴⁹ Гаспаров Б.М. Поэтика "Слова о полку Игореве". - М., 2000. - 608 с.
- ⁵⁰ Скляренко В.Г. "Темні місяці" в "Слові о полку Игоревім". - К., 2003. - 148 с.
- ⁵¹ Запизняк А.А. "Слово о полку Игореве": взгляд лингвиста. 3-е изд., доп. - М., 2008. - 480 с.
- ⁵² Дмитриев Л.А. История первого издания "Слова о полку Игореве". - М.-Л., 1960. - 378 с.
- ⁵³ Прийма Ф.Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980. - 252 с.
- ⁵⁴ Моисеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и "Слово о полку Игореве". 2-е изд. - Л., 1984. - 150 с.
- ⁵⁵ Козлов В.П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. - М., 1988. - 272 с.
- ⁵⁶ Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Игоревім". - К., 2006. - 320 с.
- ⁵⁷ Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. - М., 1955. - 486 с.; *Он же*. "Слово о полку Игореве": Библиографический очерк; Перевод; Пояснения к тексту и переводу. - М., 1963. - 358 с.
- ⁵⁸ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве" / Сост. В.Л.Виноградова. - М.-Л., 1965-1984. - Вып.1-6.
- ⁵⁹ Булахов М.Г. "Слово о полку Игореве" в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь. - Минск, 1989. - 248 с.
- ⁶⁰ Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.1-5.

* * *

Такий дещо узагальнений історіографічний огляд географії походу Ольговичів був необхідним, аби проілюструвати всю складність проблеми, не кажучи вже про вирішення питань, пов'язаних із маршрутами руських полків у Степ та Ігоря Святославича додому, на Сіверщину, місцями битв на Каялі, у Посеймі й Посуллі. Тепер перейдемо до другої частини і розглянемо історіографію та основні джерела щодо стародавніх комунікацій Лівобережжя України, точніше, тих земель, на яких відбувалися події кампанії Ольговичів.

Як відомо, важливою складовою знань про давні періоди історії є матеріали історичної географії. З'ясування місць розташування стародавніх доріг, бродів, поромних переправ та мостів дозволяє визначити напрямки торговельних магістралей, військових походів, культурних контактів.

У даному випадку не є принципово важливим питання одночасності поселень, розташованих неподалік переправ, та приналежності їх до однієї археологічної культури чи навіть історичного періоду, - йдеться про довготривалі поселення з виразними залишками матеріальної культури від мезоліту до пізнього середньовіччя. У палеолітичну добу пересування первісних племен без сумніву мало місце - про це свідчить однорідність або спорідненість матеріальної культури на великих територіях. Проте існування мережі шляхів для півдня Східної Європи науково, але з деякими застереженнями, фіксується лише з періоду пізньої бронзи. Так, картографування скарбів у Причорномор'ї дозволило Л.В.Суботіну та І.Т.Чернякову прослідкувати окремі відрізки сухопутних шляхів на півдні України (1982)¹.

Продовження цього шляху на схід з'ясував В.В.Отрощенко (1986). Використавши як реперні пункти пам'ятники білозерської культури, він доводить відгалуження цього шляху до основних переправ Нижнього Дніпра, а потім припускає розділення шляху на дві гілки: південну - через Перекоп і Тамань та східну - уздовж північного берега Азовського моря до гирла Дону². Цілком можливо, що один із варіантів сухопутного шляху із Ольвії до Поволжя та Приуралля, який реконструював для ранньоскіфського часу Б.М.Граков (1947)³, збігся зі східним шляхом білозерського часу. Функціонування цього шляху до IV ст. до н.е. припиняється, а домінуючі в цей час у Скіфії боспорські імпорти, меридіально перетинаючи напрямком Ольвійського торговельного шляху, осідають у могилах скіфської знаті в Нижньому Подніпров'ї⁴.

Також було реконструйовано шлях уздовж північного узбережжя Азовського моря - від Єлизаветського городища до Кремнів⁵. Вивченню сухопутних торговельних шляхів цього регіону присвячені праці О.С.Острроверхова та К.К.Шилика⁶.

Опис різноманітних шляхів має давню традицію, що сягає глибин античності, коли освоєння різних великих територій і включення їх до ойкумени з метою поширення торгівлі і колонізації потребували географічної інформації щодо розташування певних земель і населених пунктів і можливості їх

досягнення. Численні ітінерарії переважно були практичними дороговказами-подорожниками, тому містили не лише перелік об'єктів, а й зазначення відстаней між ними.

Найбільш давню писемну інформацію про пересування сухопутними шляхами Лівобережної України містять твори античних авторів, зокрема "батька історії" Геродота, що залишаються найважливішими історичними свідоцтвами, з якими співвідносять та завдяки яким пояснюють нові матеріали, що надходять у розпорядження дослідників. Відомості Геродота щодо Скіфії, представлені його так званим Скіфським логосом, є абсолютно унікальним за своєю цілісністю та збереженістю джерелом зі стародавньої історії Півдня України, зокрема Лівобережжя.

У цьому відношенні є дуже показовим той факт, що перший переклад праці Йосифа Флавія "Історія Іудейської війни" був зроблений з грецької у XV ст.⁷, а Геродот вперше був перекладений російською (навіть не з грецького оригіналу, а з німецького перекладу) А.Нартовим у 1763-1764 рр. Перший переклад четвертої книги Геродота із давньогрецької мови (а не всієї його праці), зроблений О.Огинським, вийшов у світ лише у 1819 р.⁸

Для цього періоду є характерним твір московського стольника А.І.Лизлова, написаний у 1692 р.⁹ Доля цього твору склалася не зовсім звичайно. Протягом багатьох десятиліть він існував виключно в рукописних списках (нині нараховується 26 його списків). Лише у 1776 р. "Скифская история" А.І.Лизлова в неповному вигляді була видана відомим громадським діячем та письменником М.І.Новіковим. У 1787 р. він надрукував твір А.І.Лизлова вже повністю¹⁰.

Досить впевнено на нинішньому етапі розвитку науки вдається реконструювати мережу сухопутних та водних шляхів скіфського часу на Півдні України. Зрозуміло, що ця мережа не була широко розгалуженою, як, наприклад, у Центральній та Західній Європі античних часів.

Водні шляхи по Сіверському Донцю, Ворсклі, Пселу, Сулі, Десні (з головною притокою Сеймом) використовувалися купцями. Геродот свідчить, що вісім річок Скіфії були доступними для кораблів. Втім, не слід перебільшувати значення водних шляхів для античних часів - на Лівобережжі всі потоки античного імпорту повинні були рухатися вгору проти течії, що значно ускладнювало, а взимку і унеможливило такі дії.

До того ж реконструкція гужових (а тим більше караванних) шляхів на цій території ускладнена ще й тим, що вони не мали твердого покриття, як у центральних районах Європи, особливо за часів Римської імперії.

Проте антична літературна традиція і відкриття археологів переконливо свідчать про наявність у скіфів транспортних засобів - дерев'яних візків, колеса яких були окантовані залізними смугами. Такі повозки-житла за використання в якості тяглової сили пари волів могли перевозити до 1 т вантажу. Специфіка гужового транспорту полягала в тому, що такі пересувні засоби могли використовуватися лише на більш-менш твердих покриттях з широкими коліями.

На відміну від караванних стежок, такі шляхи пролягали на відносно рівнинній місцевості за наявності надійних бродів. Саме такі умови і мали українські степи на півдні Лівобережжя і частково - у лісостеповій зоні, на ділянках середніх течій лівих притоків Дніпра.

Згідно з вказівками Геродота, плем'я скіфів-землеробів займало територію, яка знаходилася від Гілеї на відстані 10-11 днів плавання річкою (мабуть, до дніпровських порогів, яких Геродот не знав). Східним кордоном їхньої території була р.Пантикап, що відокремлювала скіфів-землеробів від скіфів-кочовиків.

Проте, ідентифікація р.Пантикап викликає до цих пір суперечки між скіфологами (її приймають за різні річки - Молочну, Конку, Інгулець, Ворсклу) і, не зважаючи на здавалося б конкретні вказівки Геродота: *“к востоку от этих скифов-земледельцев, если перейти реку Пантикап, живут уже скифы-кочевники, которые ничего не сеют и не пахнут... Кочевники эти населяют к востоку на расстоянии 14 дней пути страну, простирающуюся до реки Герра”*¹¹, кордони території скіфів-землеробів тлумачаться дослідниками по-різному. Більшість із них відводила скіфам-землеробам лівий берег Дніпра. М.І.Артамонов (1972)¹² розміщував їх лише на Правобережжі, а Л.М.Славін, спираючись на археологічні дані, просував область їх проживання аж до Бузького лимана (1953)¹³.

Головними орієнтирами досліджень скіфської епохи є поселення і могильники - кургани і курганні групи скіфської знаті. Історик ХІХ ст. О.О.Котляревський слушно зауважив ще понад 150 років тому: *“Помещение могильных холмов на видном месте путей вполне соответствует их назначению: с одной стороны, они свидетели памяти покойника, с другой - пограничные стражи родной земли, оберегаемой прахом почивших предков, ибо жилищам богов приличнее всего стоять на меже путей”*¹⁴.

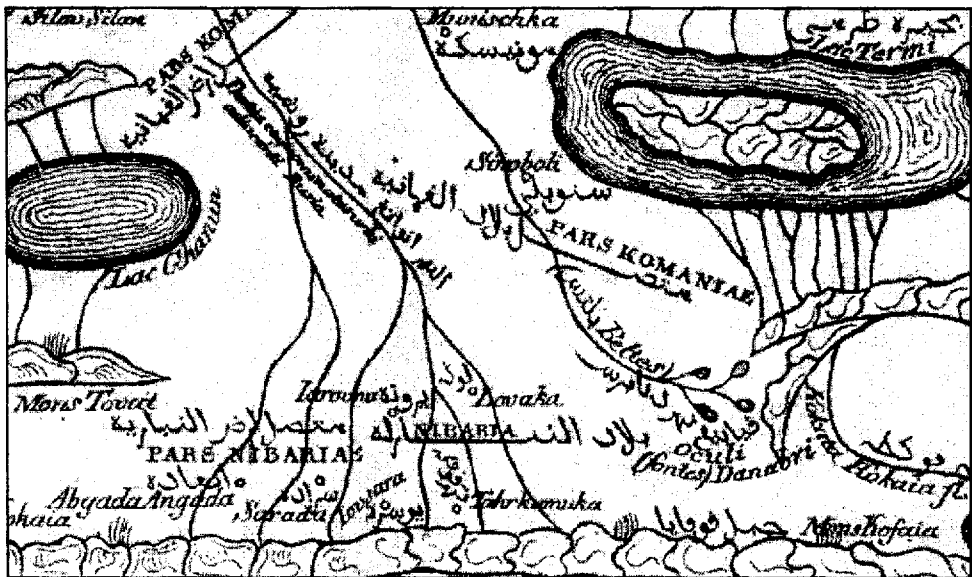
Подальші роботи істориків і археологів повністю підтвердили ці думки. На сьогодні на підставі досліджень поселень і курганів скіфського часу досить надійно реконструйовано шлях від північного узбережжя Азовського моря до Більського городища - Гелона Геродотової Скіфії. Характерно, що він майже повністю збігається з відомим пізніше середньовічним Муравським шляхом¹⁵.

Відомий дослідник скіфської культури Б.А.Шрамко, який понад 30 років проводив розкопки на Більському городищі (Полтавська обл.) та в його окрузі і ототожнив цей об'єкт з античним Гелоном Геродота, накреслив і основні шляхи сполучення того часу. Так, вчений дійшов висновку, що у скіфський час на Середній Ворсклі знаходився потужний економічний і культурний центр, що складався з кількох укріплених поселень, селищ, некрополів. Власне Більське городище (Гелон) розташовувалося в центрі перетину Муравського шляху з його ж західною та східною гілками¹⁶.

Більш повну і точну інформацію, порівняно з античним періодом, містять писемні й археологічні джерела доби Давньоруської держави. Картографічні

матеріали цього часу, на жаль, майже відсутні. Єдина карта, точніше кресленник, що дійшов до нашого часу, - це твір відомого арабського географа Аль-Ідрісі "Нузхат ал-муштак", що містить не лише опис усього відомого автору тодішнього світу, а й розділи, присвячені Східній Європі, зокрема і Середньому Подніпров'ю. Ця робота вже привертала увагу вчених на предмет локалізації згадуваних у ній географічних об'єктів. Втім, нез'ясовані остаточно місця ще залишаються. Досить умовні позначення Аль-Ідрісі (розбіжності в прив'язках географічних об'єктів до реальних карт інколи сягають кількисот кілометрів) часто не дозволяють спиратися на його працю.

Робота Аль-Ідрісі складається з двох частин: текстової і картографічної. Причому дані, що містяться у них, часто не співвідносяться між собою, немовби доповнюючи одна одну. Першим, хто звернув на це увагу, був Б.О.Рибаков. У 1952 р. вчений опублікував ґрунтовне дослідження "Русские земли по карте Идриси 1154 года", в якому, проаналізувавши цей твір і роботи попередників, запропонував цілу низку гіпотез щодо розташування окремих населених пунктів і річок.

Фрагмент карти Аль-Ідрісі (північ знизу)

Так, щодо східного порубіжжя Русі м. "Луджага" Аль-Ідрісі, то Б.О.Рибаков його ототожнив з давньоруською Лтавою (нині м.Полтава), "країну фортець Ніварію" (інший варіант - Сіварія) - з Сіверією, тобто з Сіверщиною, р. "Русія" - з Сіверським Донцем, м. "Сарада" - з с.Салтовим, м. "Армен" - з м.Ромни, дещо гіпотетично м. "Лука" (Ловака) вчений співвідніс з с.Валки у верхів'ях р.Мжа¹⁷.

У 1984 р. В.М.Бейліс опублікував статтю з власним перекладом тексту 6-ї секції шостого клімату праці Аль-Ідрісі за Ленінградським рукописом¹⁸, у коментарях до якого ідентифікував деякі згадувані арабським вченим назви з літописними містами Лівобережжя: Виром, Каневом, Перяславом, Носовим (дещо невпевнено), Баручем¹⁹.

Майже водночас у Берліні було опубліковано розлогу працю Й.Херрмана (перевидана у Москві російською мовою у 1986 р.²⁰), де автор, ілюструючи пересування купців зі сходу на захід на початку X ст., розмістив “Карту Идриси, арабского географа XII ст.”. Навіть якщо оминуть увагою неправомірність такого “ілюстрування” з розбіжністю майже у два з половиною століття, дивує сама ця “карта”, особливо та її частина, де зображено Східну Європу. Графічні абриси її у цілому відповідають вже відомим раніше, чого не можна сказати про вельми довільну врізку до карти. Так, згідно з версією Й.Херрмана (не Аль-Ідрісі (!), оскільки у арабського вченого карта виглядає інакше), на території Південної Русі залишився лише Київ, проте буквально всяною урбанонімами є територія сучасної Німеччини і країн Скандинавії²¹.

У 1999 р. вийшла книга І.Г.Коновалової, повністю присвячена аналізу праці Аль-Ідрісі, де автор розглянула праці попередників, переважно не погоджуючись з багатьма їхніми положеннями, і піддала досить різкій критиці статтю Б.О.Рибаківа, не запропонувавши при цьому чогось принципово нового ні щодо локалізації об’єктів, ні щодо методів опрацювання чи до якості перекладів твору Аль-Ідрісі²².

Карти та креслення іноземних авторів, а саме: Санудо (1320), Весконте (1327), А.Дульцера (1367), братів Піцігані (1367), Каталонського атласа (1375), Фра-Мауро (1459) та ін., на жаль, для нашого дослідження мало придатні, оскільки здебільшого акцентують увагу на узбережжях Чорного та Азовського морів; степи ж показано узагальнено, з позначками “Татарія”, “Тартарія”, “Міно́р Танаіс” (Малий Дон) і тому подібне. Землі Середнього Лівобережжя по Сейму, Пелу, Сулі, Ворсклі, як правило, подано з викривленнями географічними і масштабними. На це вже звертали увагу дослідники. В.Л.Єгоров з цього приводу зазначав, що деякі позначені на картах золотоординські міста не вдається ідентифікувати з відомими археологічними об’єктами - городищами, і навпаки - добре відомі за археологічними розкопками залишки золотоординських міст не знаходять відповідників на зазначених картах²³.

Важливим джерелом історичної географії XV-XVIII ст. є карти та чертежі іноземних та вітчизняних авторів. Вони не відрізняються абсолютною точністю, але зберігають назви та хоча б приблизно вказують на місцезнаходження населених пунктів. Певний інтерес становить праця Б.О.Рибаківа “Русские карты Московии XV - начала XVI века”, де вперше здійснено вдалу спробу довести, що більшість відомих західноєвропейських карт було створено на основі московських у часи Івана III та Василя III, тож вони є цінним картографічним джерелом²⁴.

Своєю точністю, на наш погляд, відрізняються карти Г.Боплана, особливо Генеральна²⁵, на яку ми будемо неодноразово посилатися у даній роботі.

Змістовними і досить точними є карти та чертежі XVIII ст., що створювалися як допоміжний ілюстративний матеріал під час чергових адміністративних реорганізацій у Російській імперії. Особливу цінність становлять карти повітів Харківського намісництва²⁶. Хоча й створені значно пізніше аналізованого нами періоду, вони подекуди фіксують більш давню географічну номенклатуру, часто з назвами, що нині не існують або зазнали значних змін.

У регіоні, що розглядається, населені пункти належали осілому населенню, безпосередньо пов'язаному з землеробством, випасанням худоби на заливних луках та різноманітними промислами, в тому числі рибальством. Найбільш давні згадки про походи у Подоння пов'язані з акціями Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича 1111 та 1116 рр., але місця перетинання ними річок точно не вказані. Остання за часом робота, в якій докладно розглядаються ці походи, належить О.Б.Бубенку²⁷.

Інша згадка щодо бродів на Донці пов'язана з походом Ігоря Святославича навесні 1185 р.

Давньоруські літописи є високоякісними історичними та історико-географічними джерелами. Інформація, що міститься в них, у сукупності з даними археології (місця розташувань селищ та городищ, літописних городів) дозволяє досить точно простежити основні торговельні магістралі, напрямки військових походів, внутрішні зв'язки між поселеннями. Проте специфіка літописів, що відрізняються значною точністю і конкретністю, наклала певний відбиток на географічну інформацію, що міститься у них: інколи досить загальні визначення напрямку руху, коли важко збагнути, про що йдеться - про кінцевий чи проміжний пункт; дещо неконкретні вживання назв, що викликають питання - йдеться про місто, урочище, брід, кордон; подекуди плутанина з часовими формами дієслів, коли незрозуміло, йдеться про закінчену дію чи таку, що ще триває. Причому часто певні непорозуміння виникають вже під пером сучасних перекладачів та коментаторів, тоді як давньоруські літописці помилялися вкрай рідко - такий висновок можна зробити при детальному аналізі оригінальних текстів у зіставленні їх із географічними реаліями.

Залученням та аналізом історико-географічної інформації, що міститься у літописах, займалося багато дослідників XIX-XX ст. Серед основних праць, окрім згаданих вище, треба назвати також роботи М.Ф.Грамматіна, Д.Я.Самоквасова, М.Д.Приселкова, А.М.Насонова, М.М.Тихомирова, П.О.Раппопорта, О.К.Зайцева, М.П.Кучери, М.Ф.Котляра, А.М.Робінсона, Б.О.Рибаківа, А.В.Кузи, П.П.Толочка, С.О.Плетнєвої, В.П.Коваленка, Ю.М.Ситого, В.В.Єнукова, О.П.Моці та ін.²⁸

Першим дослідником і коментатором, який торкався питань історичної географії, був історик і державний діяч В.М.Татіщев. У його розлогіх праці

“История Российская” знайшло відображення чимало положень тогочасної науки про річки, шляхи, розташування населених пунктів²⁹. Окремі погляди видатного історіографа не витримали перевірки часом, втім багато спостережень виявилися слушними. Наприклад, аналіз другого видання його праці (в тій частині, де йдеться про події другої половини XII ст.), яка вийшла друком вже після смерті дослідника, переконливо свідчить про високий рівень кваліфікації і обізнаності автора в історико-географічних питаннях.

У статті “Игорь, или Война половецкая” (1826)³⁰ М.С.Арцибашев переповідає оповідь про похід Ігоря Святославича, спираючись на твори М.М.Карамзіна, В.М.Татищева і саме “Слово”. Новизною ця публікація не відрізняється, проте досить розлоге викладення подій сприяло популяризації пам’ятки і справило позитивне враження на сучасників.

Цікаві спостереження щодо стародавніх водних і сухопутних магістралей залишив З.Доленга-Ходаківський у розлогій статті “Пути сообщения в древней России” (1837). Ця робота, як і низка інших, не була опублікована за життя невтомного дослідника, її надрукував пізніше М.П.Погодін³¹. Аналізуючи дані літописів, широко використовуючи матеріали інших вчених і спираючись на власні натурні спостереження, здобуті ним під час кількох подорожей, З.Доленга-Ходаківський накреслив цілу низку комунікацій різного значення у центральних районах Росії, частково торкаючись і українського Лівобережжя. При чому, що для того часу було досить прогресивно, вчений активно використовував назви географічних об’єктів, пов’язаних з дорогами, в тому числі і місцеві: *пристань*, *волок*, *станки*, *взвоз*, *ісади* і т.ін. Спростовуючи хибну думку М.М.Карамзіна, дослідник правильно вказав на наявність кількох річок з назвою Локня, що протікають в одній місцевості з різних боків Сейму, але з-поміж них літописною є лише одна³².

У зазначеному регіоні першим і для свого часу досить професійним дослідником пам’яток матеріальної культури слід вважати В.В.Пассека, який у статті з характерною назвою “Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов” (1839) описує численні кургани і городища, намагаючись визначити їхню культурну приналежність. В.В.Пассек, вірогідно, був першим, хто спробував співставити деякі об’єкти “Книги Большому Чертежу” з реаліями на місцевості.

Так, у басейні Сіверського Донця він виявив і обстежив відомий Перекопський вал та кілька городищ (Хорошеве, Кабанове, Салтанівське, Мохначове, Чугуєве)³³, досить детально зупинився на локалізації літописного м.Донець³⁴.

Окремо треба наголосити, що вчений першим спробував визначити кордони Русі з кочовиками середини XII ст. на підставі природно-географічних та археологічних даних: “...река Донець до впадения в него р. Уды и Можси, и линия укрепленных мест или городков по берегам двух сих рек; далее - естественно могла идти граница по Коломаку и Ворскле до Днепра”³⁵.

Як бачимо, спроба була вдалою - нині, майже через два століття, ці багато у чому апріорні висновки В.В.Пассека майже повністю співпадають з сучасними поглядами.

М.П.Барсов у своїх "Очерках русской исторической географии" (1873) досить детально розглядає питання розташування кордонів між південно-руськими князівствами і локалізації окремих літописних міст Переяславщини і Чернігово-Сіверщини. Так, дослідник торкається проблем розташування мм.В'яхань, Вир, Попаш, Римів та р.Сальниця³⁶. Дотримуючись в основному поглядів попередників, М.П.Барсов, здається, першим звернув увагу на ділянку суходолу, де "между Посемьем и Переяславскими владениями простиралось поле"³⁷ (останнє слово виділено М.П.Барсовим. - В.З.).

У 1884 р. вийшла друком монографія П.В.Голубовського "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар". Це розлоге ґрунтовне дослідження, в якому автор, вдало поєднуючи дані літописів і археології, накреслює південні і південно-східні кордони Русі, зокрема Переяславського і Сіверського князівств, зі Степом, а також внутрішні - між цими князівствами. Спираючись на велику історіографічну базу, вчений послідовно аналізує усю складність стосунків з половцями, постійно намагаючись прив'язати ті чи інші події до географічних об'єктів.

В результаті вперше склалася досить цілісна, логічно вибудована картина розташування князівств, міст, пролягання шляхів періоду Київської Русі. Послідовно дотримуючись поглядів попередників, хоча й досить критично, П.В.Голубовський пропонує своє бачення відомих подій. Особливо важливими є його спостереження щодо м.Тмуторокань, літописної р.Локня, нове прочитання відомої фрази Лаврентіївського літопису ("сняшася у Переяславля") та аналіз початку руху Ігоревих полків після переходу р.Донець³⁸.

Нашої теми безпосередньо стосується і стаття О.І.Буніна³⁹ (1902), присвячена питанням локалізації низки літописних міст кінця ХІІІ ст. - Турова, Воргола та Липецька (Липовецька, Липовицька - ?), оскільки назва останнього згадується як один з пунктів на трасі Лосицької дороги у ХVІ ст. Цьому повідомленню Лаврентіївського літопису і спискам з аналогічною інформацією інших літописів присвячене розлоге дослідження В.О.Кучкіна⁴⁰.

М.К.Любавський теж розглядає деякі питання історичної географії, торкаючись і складних питань локалізації літописних об'єктів Лівобережжя (1909). Так, він висловлює на той час вже майже загальноновизнані положення про ідентифікацію літописних рр.Угл та Снопород з Орїлло та Самарою, а Лтаву та Донець, як і більшість дослідників, локалізує на Ворсклі та Удах⁴¹. Але дещо новою для свого часу є думка вченого про кордони на північному сході Русі у середині ХІІ ст.: "Река Ворскла и ея приток Мерль, по видимому, были крайней линией русской оседлости, за которой начинались уже половецкие кочевья"⁴².

Велику увагу приділяв географічному чиннику видатний український історик М.С.Грушевський. У II томі "Історії України-Руси" вчений накреслює кілька шляхів і розташованих поруч міст, наголошуючи, що неподалік знаходилися броди⁴³. Також цікавою є згадка М.С.Грушевського про шлях з Курська, "що лежав уже на пограниччю з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Київ на північний схід, мабуть в краї середньої Волги"⁴⁴.

Надзвичайно важливим і переконливим джерелом є матеріали археологічних досліджень, що дозволяють локалізувати давні поселення, визначити їхню культурну і хронологічну приналежність.

Отже, з'ясувавши місцезнаходження давньоруських поселень, можна з високим ступенем точності встановити і мережу тогочасних шляхів. При цьому треба мати на увазі, що логіка розташування населених пунктів за часів Русі принципово не відрізнялася від попередніх епох: дуже часто на одних і тих самих археологічних об'єктах прослідковуються культурні шари і киеворуського часу, і роменської культури, і раннього залізного віку.

Активне заселення Середнього Лівобережжя - одержавлення земель середнього і верхнього басейнів від Сейму до Сіверського Донця - починається з X ст. Цей процес тривав довго і проходив болісно не лише через географічний чинник (віддаленість від Києва, густі ліси та розгалужену водну систему), а й у зв'язку із порубіжжям зі Степом. Тому на цій території знаходиться відносно мало літописних міст і селищ. Порівняно з центральними районами держави з великою кількістю населених пунктів (наприклад, у Київській землі їх було 79 з 414 зафіксованих на Русі Великій⁴⁵), а звідси і розгалуженою мережею шляхів, на лівому березі Дніпра спостерігається дещо інша ситуація. Саме тут розташовується Дніпро-Деснянська рівнина, що використовувалася кочовиками для проникнення у південноруські землі. Поряд з іншими факторами, це й обумовило зростання на Середньодніпровському Лівобережжі головним чином укріплених фортець. Більшість міст зосереджувалася переважно в області Чернігівського Полісся⁴⁶.

Проте заселення лівобережжя Київської Русі відбувалося, причому досить активно. Через цю територію пролягали великі торгові магістралі. Головною трасою, що визначала східний напрямок зовнішніх торговельних зв'язків Південної Русі VIII-X ст., був Деснянський шлях. У верхів'ях Десни і Сейму він розділявся на два рукави. Один з них - так званий Хазарський шлях - течією Сіверського Донця зв'язувався з басейном Дону і Приазов'ям. Виходячи з наявності куфічних і візантійських монет на Десні, Сеймі та Сожі, цей шлях був відомий хазарським купцям ще у ранньослов'янські часи⁴⁷. М.М.Корінний, проаналізувавши відповідну літературу, накреслює трасу цього шляху: від Ітиля він йшов до Саркела, потім лівим берегом Сіверського Донця до верхів'їв Ворскли й Псла, далі - на Путивль та Вир, де роздвоювався на Чернігів та Новгород-Сіверський. Відгалуженням його, вважає М.М.Корінний, був "шлях

*від Сіверського Дінця на Лтаву-Хорол і Переяслав, а також на Пісочин (на Сулі) - Прилуки - Нежстину Ниву (пізніше Нежстин, сучасний Ніжин) - Чернігів*⁴⁸.

Другим рукавом була транс'європейська магістраль, що поєднувала Булгар на Волзі, де зливалася з Волзьким торговим шляхом, з Києвом та Центральною Європою. О.П.Моці та А.Х.Халікову на підставі матеріалів Аль-Ідрісі та археологічного обстеження траверсу вдалося досить точно відтворити трасу цієї магістралі. В межах Лівобережжя вона пролягала від верхів'їв Сейму та Псла, далі просувалася між ними і доходила вздовж Десни до Києва⁴⁹.

З'ясуванням розташування деяких літописних об'єктів (Сутень, Оріль/Єрель, Голубий ліс, Солоний шлях) тривалий час займався К.В.Кудряшов. Зокрема, ним досить переконливо локалізовано Залозний шлях, що вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1167 р.⁵⁰ На думку дослідника, він пролягав від Кисва до Тмуторокані і прямував на Північний Кавказ аж до Середньої Азії. К.В.Кудряшов деталізує: від Канева лівим берегом Дніпра цей шлях тягнувся на Переяслав, Лукомль (нині с.Лукім'я Оржицького району Полтавської обл.), Лтаву до р.Мжа (права притока Сіверського Донця), далі "за лози" (на думку дослідника - густий верболозний Голубий ліс), потім до верхів'їв р.Самара, до верхів'їв р.Кальміус і до гирла р.Дон. Звідси - від густих заростів лозняка - і походить назва - "Залозний", тобто той, що "за лозами". Інше трактування назви шляху - "Залазний", тобто небезпечний. Ці етимології назви (перша К.В.Кудряшова⁵¹, друга - О.Сидоренка⁵²) вміщено і у новітній "Енциклопедії історії України"⁵³.

Інший погляд обстоює М.М.Корінний, який вважає, що: "вищезгаданий шлях не є сухопутним. Судячи з літописних свідчень про те, що руські князі часто чекали поблизу Канева, коли "взиде Гречник и Залозник", ясно, що тут йдеться про річкову комунікацію і "гостей", які піднімалися вгору проти течії Дніпра". А назву - Залозний цей шлях отримав "від початкового пункту формування торгового каравану озера Залозного, зручної гавані поблизу гирла Десни, що проти Києва"⁵⁴.

Частково торкається питань історичної географії Лівобережжя В.Л.Єгоров у монографії "Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв."⁵⁵. Вчений перелічує деякі археологічні об'єкти у пониззі Дніпра, акцентуючи увагу на відомому Таванському перевозі, де на початку XV ст. князь Вітовт влаштував митницю⁵⁶. Також важливого для нас є аргументована В.Л.Єгоровим думка про відносну сталість кордонів на порубіжжі слов'янського світу і Орди у XIII-XIV ст.⁵⁷

Цінні матеріали містить "Список русских городов дальних и ближних", вперше опрацьований і виданий як окреме джерело М.М.Тихомировим у 1952 р.⁵⁸ і перевиданий у 1979 р.⁵⁹ Вчений визначив місця розташувань 304 міст, у частині "А се Киевские гроди" подано назви 71 укріпленого населеного пункту. З них близько 30 міст розташовані на Сулі, Пслі та Ворсклі. Важливо, що у

“Списку” названо не лише сучасні йому міста, а й ті, що збереглися у свідомості сучасників як давньоруські. М.М.Тихомиров вважав, що документ виник у Новгороді між 1387 та 1392 рр., *“возможно в торговых кругах, близко связанных постоянными торговыми поездками с различными городами в русских княжествах и Великом княжестве Литовском”*⁶⁰. Подальші дослідження “Списка”, здійснені Б.О.Рибаковим⁶¹, А.М.Насоновим⁶², С.П.Наумовим, внесли суттєві корективи. Зокрема, вчені встановили, що його було створено на основі кількох протографів у канцелярії митрополита київського і московського Кипріяна і, за переконливою аргументацією Є.П.Наумова, документ слід датувати 1394-1396 рр.⁶³ Для нашої теми важливим є те, що у “Списку” вказано кілька городів, назви яких згадуються і у татарських грамотах XV ст., що своїм протографом мають, очевидно, якийсь ярлик, даний ще Тохтамишем Вітовту, а отже датований кінцем XIV ст.⁶⁴

Матеріали XIV-XVII ст. досліджувалися багатьма дослідниками, хоча слід зазначити, що джерельна база цього періоду стосовно Лівобережжя є досить обмеженою. Археологічних матеріалів введено до наукового обігу вкрай мало. Проте варто згадати ґрунтовну роботу С.О.Беляєвої, а також наголосити, що наявні в архівах документи вивчені недостатньо і, на наше переконання, ще далеко не усі відомі дослідникам. Свідченням цього є публікації невідомих раніше документів Г.М.Анпілоговим, О.Б.Русиною, П.Кулаковським та ін. Останнім часом було оприлюднено низку грамот XVI-XVIII ст. про землеволодіння у Путивльському повіті, в яких згадуються десятки назв населених пунктів та річок, окреслюються території волостей, що розташовувалися не лише на Путивльщині на Сеймі, а й на Ворсклі та досягали навіть Подонцов’я⁶⁵.

Змістовним є також опис України, зроблений талановитим інженером-картографом Г.Бопланом. Щодо методів руху татар під час нападів він зазначає: *“татари перетинають кордон, та не йдуть по шляху, а лиш між двома великими ріками, вибираючи завжди вищу місцевість; вони шукають водойми малих річок, що впадають у більші ріки - одні в одні ріки, а другі в інші. Таким чином татари не зустрічають жодної перешкоди на своєму шляху, грабують і пюндрують...”*⁶⁶.

Освоєння теренів Східного Лівобережжя переселенцями з Правобережжя та території Московської держави, активізація нападів кримчаків спонукали до організації своєрідної прикордонної служби та фіксації у різноманітних документах шляхів регіону, місць переправ, стоянок та ін.

Контролювати шляхи, якими знезацька вдиралися кочовики, рухаючись зі степу, було складним завданням, адже зупинити або хоча б затримати легкого кіннотника - швидкого, спритного і невловимого - під час його стрімкого рейду в землеробські райони майже неможливо. Але і тимчасові польові сакми, і невеличкі манівці, і великі дороги, і биті шляхи, і навіть магістралі, що густим мереживом обплітали степи, сходилися та перетиналися у вузлових місцях - бродах.

Територія Подонцов'я та Поворскля через природні обставини з давніх часів була зоною контактів між осілим населенням та кочовиками. Вододіл-межіріччя басейнів цих річок був одночасно і сухоходом між басейнами Дніпра і Дона, де пролягав відомий Муравський шлях. Саме сухоходами, обходячи річки, і просувалися кочовики до землеробських районів. У випадках, коли ту чи іншу річку неможливо було обійти, вони знаходили броди або, висловлюючись давньою термінологією, лази, перелази, і форсували річки. Сіверський Донець, що впадає у Дон неподалік від Азовського моря, виявлявся досить значною перешкодою, що її, як свідчать численні писемні матеріали, кочовики перетинали досить часто саме завдяки бродам. Аналогічна ситуація складалася і на Ворсклі, рідше - на Пслі та Сеймі.

Отже, охорона бродів, інколи обмежених в ширину кількома метрами, була під силу навіть нечисленному гарнізону. Самі ж броди часто оздоблювалися різноманітними засобами, що перешкоджали руху: чесниками, надолбами, палісадами, тобто загостреними палями, що вкопувалися під кутом проти руху у дно або на березі, - в них забивалися загострені металеві стрижні. Так, І.Д.Беляєв наводить опис від 1643 р. 14-ти бродів-перелазів на притоці Сіверського Донця р.Сосна. В кожному випадку акцентовано увагу на спорудженні укріплень по берегах та спеціальних засобах протидії руху кінноти у воді. Зокрема, при описі 12-го броду зазначається: *"Другонадцятий перелаз Чесночный ниже Александрова броду пять верст, а от города 20 верст; закреплен тот перелаз, положено в воду 35 колод дубовых, набиты честником и утверждены на крепко, а по берегам с обе стороны в ямах биты колья дубовые острия"*⁶⁷. Подібні укріплення, звичайно, влаштовувалися і на інших річках регіону.

Землеробське населення і за давніх часів, і в добу пізнього середньовіччя у центральних районах слов'янського світу споруджувало мости. Але на околицях цього світу, де сталість і кількість населення були невисокими, а життя проходило у тісних і не завжди добросусідських контактах з кочовиками (або прямо антагоністичних, як протягом XVI - XVIII ст.), спорудження стаціонарних мостів, очевидно, практикувалося дуже рідко. Їх будівництво й утримання в належному стані впродовж тривалого часу, особливо навесні, під час льодоходу та повені, - справа дорога, трудомістка і під силу лише багатьом робочим рукам, отже - нерентабельна. Більше того, мостами міг скористатися і ворог, тому відомі випадки руйнування місцевими жителями своїх же мостів.

Наприклад, згідно з царським указом у 1647 р. хотмизький воевода С.Волховський зруйнував три мости через Ворсклу і завалив три дороги, прорубані у лісі по обох берегах цієї річки, а також наказав завалити просіки та зруйнувати мости біля Охтирки⁶⁸. Ці свідчення стосуються XVII ст., але зрозуміло, що подібне могло статися і раніше, тим більше, коли йдеться про значно віддалені від Середнього Подніпров'я райони.

Головним джерелом історико-географічної інформації для даного періоду є перший з відомих своєрідний довідник-показчик, що був створений спеціально для контролю і охорони нових територій. У 1627 р. в Москві, у Розрядному приказі було завершено складання оригінального географічного опису - "Книги Большому Чертежу". Ця праця, що збереглася в багатьох списках, створювалася як коментар-пояснення до "Старого чертежа" та "Нового чертежа", які на сьогодні вважаються втраченими. Причому протограф "Книги" було створено раніше, у 70-х роках XVI ст.⁶⁹

КБЧ містить цінні, почасти унікальні відомості про шляхи, річки, ліси, населені пункти України. В XVII-XVIII ст. вона широко використовувалася як з практичною, так і з освітньою метою. Сьогодні це цінне історико-географічне джерело, оскільки містить інформацію про історичні та природні об'єкти, що зберегли більш давні назви, а це дає можливість прив'язати їх до сучасної карти. До КБЧ внесено сотні назв з території Лівобережної України. Зокрема, приділено значну увагу Муравському шляху та його відгалуженням, оскільки саме з півдня та південного сходу просувалися ворожі татарські загоони. Цей шлях проходив межиріччям дніпровського й донського водозборів, від кримського Перекопу до Тули, поміж верхів'їв багатьох річок, але не перетинав жодної з них.

З Перекопу цей шлях тягнувся до верхів'я Молочних Вод, проходив поміж верхів'ями Молочних і Кінських Вод, по р. Бик, далі йшов між рр. Вовчі Води і Торець, по Харківщині і Курщині між річками Дніпровського та Донського водозборів, потім межиріччям водозборів Дона й Оки до Тули. Цим шляхом інколи доходили татари і до Тульської засіки.

У верхів'ях р. Оріль від Муравського шляху відгалужувалася так звана Ізюмська сакма. Вона перетинала Донець по Ізюмському перевозу, потім йшла вододілом Донця та Оскола і у верхів'ях р. Котлубань, верхнього припливу Сейму, з'єднувалася з Муравським шляхом.

У верхів'ях Молочних Вод від Муравського шляху відокремлювалася Кальміуська сакма. Звідси вона йшла у східному напрямку верхів'ями річок, що впадають в Азовське море: Берло, Караташ, Єлкуватої, Кримки та Міуса, потім повертала у північно-східному напрямку; трохи південніше гирла р. Борова перетинала Донець; обійшовши ліві притоки р. Боброва, повертала на північ. Далі вона йшла з незначними відхиленнями по вододілу Оскола та правих притоків Дона і, дійшовши до Лівнів, також з'єднувалася з Муравським шляхом.

Північно-західну Слобожанщину перетинали так звані Бакаєв, Заломський, Сагайдачний та Ромоданівський шляхи. Перші два використовувалися татарами у XVI ст., третій - запорозькими козаками, які здійснювали з гетьманом Сагайдачним похід до Росії у 1618 р., четвертий - військовими загонами російського воеводи Г. Ромодановського у 1658 та 1669 рр. У багатьох тогочасних документах такі шляхи називали "сакмами" від тюркського "сакме" - слід, відбиток.

У "Розписі річці Донець", вміщеному у КБЧ, перелічені переправи через цю річку: Каганська - біля Чугуєва, Абашкін - біля с.Бишкин, Шебелинська - біля теперішнього с.Шебелинка, Ляхів - нижче р.Бакін Колодязь, Савинська - біля теперішнього селища Савинці, Кам'яна - за 6 верст від гирла р.Ізюнець, Ізюмська - біля кургану, Мала - нижче гирла р.Нетрус, Велика - між гирлами річок Тор та Жеребець, Боровська - в 15 верстах південніше гирла р.Бахмут, Татарська - південніше р.Лугань⁷⁰.

Першим серед вчених, хто прискіпливо вивчав КБЧ, намагаючись локалізувати географічні об'єкти на території Лівобережної України, був Д.І.Багалій. "Історія Слобідської України"⁷¹ - один з кращих творів у науковому доробку вченого, квінтесенція його багаторічних досліджень. На сьогодні це єдина цілісна робота з історії Слобожанщини, що охоплює період з моменту її заселення до початку ХХ ст. і включає в себе важливі проблеми історичної географії і етнографії краю. У цій роботі виокремлено не лише регіони, звідки просувалися козаки і селяни на Слобожанщину, а й шляхи ймовірного руху в різні проміжки часу. Так, серед річок дніпровсько-донського басейну, якими пливли переселенці протягом XVI-XVIII ст., автор особливу увагу зосереджує на рр. Псел, Ворскла та Оскол, де на дні знайдені якорі, а також Сіверському Донці, яким рухалися байдаки з хлібом від Белгорода до Чугуєва, а звідти - на Дон. Від Чугуєва до козацького городка Донецькі Роздори шлях водою займав три тижні, а звідти до Азова - ще чотири дні. По Осколу наприкінці XVI ст. московські служилі люди пливли на байдаках до гирла цієї річки з усім необхідним для будівництва м.Цареворисів.

Повноцінним історико-географічним джерелом є великий корпус різноманітних документів, що переважно стосуються подій на Лівобережжі у XVI-XVII ст. Видані друком у різний час, вони, тим не менше, охоплюють один хронологічний період і часто доповнюють один одного. Серед найбільш об'ємних за обсягом і важливих для нашого дослідження слід назвати відому статтю І.Д.Беляєва "Об организации сторожевой и станичной службы на польской украине Московского государства" (1846), "Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства" (1886), зібрані та упорядковані Д.І.Багалієм, 1-й том "Актів Московского государства" (1890), "Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда" (1902), 3-томний збірник документів "Воссоединение Украины с Россией" (1953), монографію А.Г.Слюсарського "Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII в." (1964), "Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст." (1991)⁷².

На наш погляд, окремим різновидом джерел можна вважати різноманітні описи (статистичні, географічні, топографічні), подорожники, путівники, що не містять аналізу або будь-яких наукових коментарів, проте часто подають інформацію про відстані між конкретними пунктами, старі назви, географічні і топографічні особливості і т.ін. Серед них є низка публікацій, що торкаються

досліджуваного регіону. У 1851 р. було видано опис Чернігівського намісництва, створений О.Шафонським у 1786 р. на підставі проведеного ним збору інформації та власних спостережень, отриманих під час поїздок у 1783-1784 рр. Цей опис містить перелік населених пунктів, деяких археологічних пам'яток (біля с.Глинськ, Більського городища та ін.), річок із притоками, окремих переправ та деяких доріг місцевого значення⁷³.

Особливу цінність становить розлога праця архієпископа Філарета (у 5-ти томах або, як називає їх автор, - "отделениях"), особливо ті її томи, де йдеться про Подонцов'я (1857)⁷⁴. Маючи глибокі і різнобічні знання, великий авторитет і значні адміністративні можливості, архієпископ, окрім власних спостережень під час подорожей, організував збір інформації на місцях. У результаті з'явилися зазначені книги, що містять чимало цінного місцевого матеріалу. Більше того, як випливає з текстів його праць, Філарет добре знався на давньоруських літописах і приділяв велику увагу пам'яткам археології. Саме тому йому вперше вдалося локалізувати низку літописних міст на Сеймі та Сулі - В'яхань, Попаш та Вир⁷⁵. З незначними поправками ці локалізації прийняті сучасною наукою. Філарет також наводить тексти документів, більшість з яких не дійшли до нашого часу, отже, становлять інтерес як першоджерела.

О.О.Русов опублікував низку описів стародавніх шляхів кінця XVII - початку XVIII ст. Один з таких шляхів, а саме "Тракт из Малороссийских городов от Сум до Крыму" (1876)⁷⁶, цікавий тим, що майже точно збігається з Муравським шляхом.

Привертає увагу невелика замітка відомого етнографа П.К.Литвинової (Бартош) "Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России" (1883)⁷⁷, де йдеться про досить обмежену територію - від Новгород-Сіверського до Глухова, Путивля, Ромен. Втім, для нашого дослідження це є важливою інформацією, оскільки й досі залишається відкритим питання щодо початкового маршруту Ігоря Святославича: чи він рухався з Новгород-Сіверського на Путивль через Глухів, чи коротшим шляхом - через Вороніж.

У великій статті відомого етнографа та історика, знавця Слобожанщини М.Ф.Сумцова "Малорусская географическая номенклатура" (1886)⁷⁸ подаються переважно місцеві географічні назви річок і сіл. Автор аналізує сучасні для нього назви, зіставляючи їх із номенклатурою старих джерел і народними тлумаченнями.

Змістовним джерелом інформації про шляхи початку XVIII ст. є публікація П.М.Добровольського "Старинные украинские тракты" (1900)⁷⁹, в якій, окрім передмови і невеликого коментаря самого публікатора, подано текст видання 1775 р. під велемовною назвою "Любопытный месяцеслов на МDCCLXXV год, изъясляющий и на все простыя лета, кроме высокосных..."⁸⁰. Цей місяцеслів містить багато корисної інформації, в тому числі перелік українських шляхів з позначенням відстані між кінцевими станціями.

Дещо дивною є доля цього видання, яке "издал в свет Василий Рубан", як вважав П.М.Добровольський, за матеріалами початку XVIII ст., тобто приблизно років через 50-60 після його укладання, а вже пізніше на 125 років його перевидав П.М.Добровольський. Більшість шляхів починаються або закінчуються у Глухові, який тоді був столицею Гетьманщини, що й дало підстави публікатору для такого датування.

Важливим джерелом для нашого дослідження є також різноманітні словники, довідники, праці мовознавців⁸¹.

¹ Суботін Л.В., Черняков І.Т. Новотроїнівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. - 1982. - Вип. 39. - С.20-21.

² Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. - К., 1986. - С.147.

³ Граков Б.М. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // Археологія. - 1947. - №1. - С.23-37.

⁴ Там само. - С.36-37.

⁵ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VI-III вв. до н. э. // Свод археологических источников. - 1970. - Вып. Д1-27. - С.51-54.

⁶ Островерхов А.С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII - середина V в. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. - К., 1978. - С.21-22; Он же. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. - К., 1981. - С.84-94; Шилик К.К. Транспортные пути античного Северного Причерноморья // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VII-V вв. до н. э.). - Тбилиси, 1979. - С.88.

⁷ Орлов А.С. Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII-XVII вв. - Л., 1934. - С.6-13; Мецгерский Н.А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. - М.-Л., 1958.

⁸ Нартов А. Иродота Аликарпасского повествования в девяти книгах. - Кн. 1-3. - СПб., 1763-1764; Огинский А. Четвертая книга Иродотовой Истории, названная Мельпоменою. - СПб., 1819.

⁹ Чистякова Е.В. Русский историк А.И.Лызлов и его книга "Скифская история" // Вестник истории мировой литературы. - 1961. - №1. - С.117-119; Старчевский А. Очерк литературы русской истории до Карамзина. - СПб., 1845; Семенов-Зусер С.А. Скифская проблема в отечественной науке. Опыт историографии скифов. - Ч.1. - Харьков, 1947.

¹⁰ Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. - Л., 1982. - С.7.

¹¹ Там же. - С.97.

¹² Артамонов М.И. Этногеография Скифии. - Л., 1972. - С.170.

¹³ Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. - К., 1953. - С.134.

¹⁴ Котляревский А. О погребальных обычаях славян. - М., 1868. - С.123.

¹⁵ Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // Советская археология. - №4. - 1990. - С.34-35.

¹⁶ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987. - С.23.

¹⁷ Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры. - М., 1952. - Вып. 43. - С.20-21, 33.

¹⁸ Бейлис В.М. Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и

исследования. 1982 год. - М., 1984. - С.208-228.

¹⁹ Там же. - С.211, 213-214, 224, 228.

²⁰ *Херрман Йоахим*. Племена и народы Балтики на рубеже античности и средневековья // Славяне и скандинавы. - М., 1986. - С.8-128.

²¹ Там же. - С.74-75.

²² *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. - М., 1999. - 254 с.

²³ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985. - С.11.

²⁴ *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV - начала XVI века. - М., 1974. - 112 с.

²⁵ Боплан і Україна. - Львів, 1998 / вклейка між С.122-123.

²⁶ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - 228 с.

²⁷ *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.). - К., 1997. - С.93, 97-108.

²⁸ *Грамматин Н.Ф.* Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозой и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословно. - М., 1823; *Самоковасов Д.Я.* Древние города России. - СПб., 1873; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI-XV вв. - Л., 1940; *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951; *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. - М., 1956; *Раппопорт П.А.* К вопросу о Плеснске // Советская археология. - №4. - 1965; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975; *Кучера М.П.* "Плеснеск" "Слова о полку Игореве" и древнерусский город Плеснеск // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. - К., 1960. - Вып.9; *Котляр М.Ф.* "Руська земля" в літописах XI-XII ст. // Український історичний журнал. - 1976. - №11; *Робинсон А.Н.* Солнечная символика в "Слове о полку Игореве" // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI-XVII вв. - М., 1978; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982; *Кюза А.В.* Малые города Древней Руси. - М., 1989; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. - К., 1989; *Плетнева С.А.* Половцы. - М., 1990; *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі. - К., 1994; *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999; *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* "Свої погани" чернігівський князів // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII-X ст. - К., 2004; *Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. - Курск, 2005; *Моця О.П.* Південна "Руська земля". - К., 2007.

²⁹ *Татищев В.Н.* История Российская. - Т.2. - М.-Л., 1963. - 352 с.; Т.3. - М.-Л., 1964. - 334 с.

³⁰ *Арцибашев Н.С.* Игорь, или Война половецкая // Вестник Европы. - 1826. - Т.147. - №11. - С.177-193; №12. - С.241-260.

³¹ [Ходаковский Д.] Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. - М., 1837. - Т.1. - Кн.1. - С.1-50.

³² Там же. - С.39-40, 48-49.

³³ *Пассек В.В.* Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. - М., 1839. - Кн.2. - С.208-209.

³⁴ Там же. - С.211-216.

³⁵ Там же. - С.216.

³⁶ *Бунин А.И.* Где находились города Липецк и Воргол, а также и другие места, упоминаемые в летописях под 1283-1284 гг.? // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. - М., 1902. - Т.II. - С.66-71.

³⁷ *Кучкин В.А.* Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. - Вып.1. - М., 1996. - С.5-57.

³⁸ *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - С.142, LXVII, LXX, LXX.

³⁹ Там же. - С.142.

⁴⁰ *Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. - К., 1884. - С.95, 106-108, 163.

- ⁴¹ Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. - М., 1909. - С.47-64.
- ⁴² Там же. - С.65.
- ⁴³ Грушевский М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.2. - К., 1992. - С.278, 280, 281.
- ⁴⁴ Там само. - С.337.
- ⁴⁵ Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли. - К., 1984. - С.14-15.
- ⁴⁶ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева, С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). - К., 1984. - С.12-15; Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.78-101.
- ⁴⁷ Березовец Д.Т., Пархоменко О.В. Салтовская культура // Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и Древнерусский периоды. - К., 1986. - С.225; Орлов Р.С. Ювелирное ремесло // Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и Древнерусский периоды. - К., 1986. - С.435.
- ⁴⁸ Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип. 11. - К., 1985. - С.81.
- ⁴⁹ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути - связи - судьбы. - К., 1997. - С.5, 12.
- ⁵⁰ Полное собрание русских летописей. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Стб.528.
- ⁵¹ Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948. - С.111, 117.
- ⁵² Сидоренко О. Залозний шлях // Малий словник історії України. - К., 1997. - С.158.
- ⁵³ Прищляк В.В. Залозний шлях, Залозник // Енциклопедія історії України: В 5 т. - Т.3. - К., 2005. - С.244.
- ⁵⁴ Корінний М.М. Вказ. праця. - С.81.
- ⁵⁵ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985. - С.39-40, 84-87.
- ⁵⁶ Там же. - С.86.
- ⁵⁷ Там же. - С.40-41.
- ⁵⁸ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. - Т.40. - М., 1952. - С.214-259; Он же. Русское летописание. - М., 1979. - С.83-137.
- ⁵⁹ Тихомиров М.Н. Русское летописание. - С.101.
- ⁶⁰ Там же. - С.89.
- ⁶¹ Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология. - 1953. - Т.XVII. - С.32, 39; Он же. Просвещение на Руси в XIII-XIV вв. // Очерки русской культуры XIII-XV вв. - М., 1972. - Ч.2. - С.203-205.
- ⁶² Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. - Т.9. - М., 1961. - С.354-355.
- ⁶³ Наумов Е.П. К истории летописного "Списка русских городов дальних и ближних" // Летописи и хроники, 1973. - М., 1974. - С.152-163.
- ⁶⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.4. - К., 1993. - С.86.
- ⁶⁵ Антилогов Г.Н. Боргные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. - 1964. - №4. - С.151-169; Он же. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. - М., 1967. - 530 с.; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). - К., 1982. - 120 с.; Шабунько Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987. - 184 с.; Русина О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. Нова серія. - К., 1993. - Вип.2. - С.138-152; Русина Олена. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - 244 с.; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006. - 496 с.; До питання щодо землеволодіння Путивльського Молчанського монастиря у 1-й пол. XVII ст. / Упорядкування та коментарі П.В.Пономаренка // Сумська старовина. - №№ VIII-IX. - 2001. - С.110-118; Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті / Публікація та коментар Н.А.Німенко, В.Б.Звагельського // Там само. - С.119-121; Земельні володіння Софроніївського монастиря наприкінці XVII ст. / Публікація П.В.Пономаренка // Сумська старовина. - №X. - 2002. - С.111-121; Документи

з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею про землеволодіння путивльських служилих людей Карпових у XVII ст. / Публікація Л.П.Сапухіної та Л.І.Белінської // Сумська старовина. - №№XVIII-XIX. - 2006. - С.207-216; Сувої XVII - початку XVIII ст. з фондів Сумського краєзнавчого музею / Передмова та публікація Л.П.Сапухіної, Л.І.Белінської // Там само. - №XXIV. - 2008. - С.146-156.

⁶⁶ *Боплан, Гійом Левассер де*. Опис України. - Львів, 1990. - С.61.

⁶⁷ *Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1846. - №4. - С.54-55.

⁶⁸ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - С.73.

⁶⁹ Книга Большому Чертежу - М., 1950 - С.5.

⁷⁰ Там же. - С.62, 67, 71-72, 74.

⁷¹ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Харків, 1990. - 256 с.

⁷² Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д.И.Багалеем. - Харьков, 1886. - 396 с.; Акты Московского государства. Разрядный приказ. Московский стол // Акты Московского государства, издаваемые Императорскою академиею наук под редакцією Н.А.Попова. - Т.І. - СПб., 1890. - 634 с.; Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т.ІІ. - Ч.І, ІІ. - 436 с.; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - Том І. 1620-1647 годы. - М., 1953. - 586 с.; Том ІІ. 1648-1651 годы. - М., 1953. - 560 с.; Том ІІІ. 1651-1654 годы. - М., 1953. - 648 с.; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - 228 с.

⁷³ *Шафонский Афанасий*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851. - С.534, 550-552, 637, 653-656.

⁷⁴ *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857. - 602 стб.; Отделение IV. Чугуевские округи военного поселения; Уезды - Змиевской и Волчанский. - Харьков, 1857. - 336 стб.

⁷⁵ *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - Стб. 409-410.

⁷⁶ *Русов А.А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. - К., 1876. - С.47-52.

⁷⁷ *Литвинова П.* Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России // Киевская старина. - 1883. - Т.V. - №3. - Март. - С.682-683.

⁷⁸ *Сумцов Н.Ф.* Малорусская географическая номенклатура // Киевская старина. - 1886. - Т.XV. - №7. - Июль. - С.456-489.

⁷⁹ *Добровольский П.М.* Старинные украинские тракты // Земский Сборник Черниговской Губернии. 1900. - Май. - Чернигов, 1900. - С.63-77.

⁸⁰ Там же. - С.63-64.

⁸¹ *Отін Є.С.* Гідроніми Східної України. - Київ-Донецьк, 1977. - 156 с.; *Яценко А.І.* Микротопоніми Посем'я, образованые от терминов антропогенного ландшафта // Вопросы географии. Сборник 110. Топонимика на службе географии. - М., 1979. - С.63-70; *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. - М., 1983. - 208 с.; *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. - М., 1984. - 654 с.; *Черепанова Е.А.* Микротопоніми Чернігівсько-Сумського Полесья. - Сумы, 1984. - 458 с.; *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.* - К., 1985. - 265 с.; *Стрижак О.С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. - К., 1988. - 224 с.; *Півторак Г.П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний аспект). - К., 1988. - 280 с.

Розділ II

СУХОПУТНІ КОМУНІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Отже, ми зробили огляд основних джерел і розглянули історію дослідження головних шляхів Середнього Лівобережжя Дніпра, акцентуючи увагу на тій території, де, на думку більшості дослідників, відбувалися події Ігорового походу. Тепер перейдемо до розгляду деяких нелокалізованих географічних об'єктів регіону - шляхів та бродів, що широко використовувалися у середньовіччі і могли бути безпосередньо пов'язаними з маршрутом полків Ігоря Святославича у Степ навесні 1185 р. Спочатку необхідно зробити кілька застережень.

До появи залізничного та автомобільного транспорту пересування здійснювалося одними і тими ж засобами - верхи, волами на возах, на санях, на човнах. А оскільки за останні тисячоліття в цій частині Європи природних катаклізмів не відбувалося, то можна стверджувати, що основні лінії доріг не змінилися. Тут, правда, треба враховувати, що русла річок постійно змінюються, меандрують, утворюючи численні заплави, рукави, стариці, глушиці, а отже, змінюються і місця природних бродів. На Лівобережжі це є особливо характерним для середніх Сіверського Донця і Сейму. Втім, дороги виводили до конкретного місця, поселення, тобто вони були чітко зорієнтовані і при зникненні броду в одному місці відшукувався десь неподалік новий або влаштовувався перевіз-пором.

Дорогами та переправами міг скористатися і ворог. Тоді виникала ситуація, коли форсувати річку йому вдавалося досить легко, а далі рух був скутим високими і крутими берегами, на яких влаштовувалися укріплені поселення - городища або невеличкі фортеці, які і контролювали прихід незваних "гостей", але при цьому чекали гостей-купців.

Городища раннього залізного віку, роменської культури, давньоруські та городки-острожки XVI-XVII ст. дуже часто споруджувалися саме біля бродів та поромних переправ, що, звичайно, не випадково. Більше того, в окремих випадках поруч з бродами розташовувалися і відкриті поселення більш ранніх часів - мезоліту, неоліту та бронзи.

Наприклад, на Середньому Сіверському Донці об'єкти епохи мезоліту відкрито біля с.Сніжковка, неподалік від Ізюмського броду; біля с.Петрівське та с.Грушеваха, що розташовані неподалік від Співаківського броду; біля с.Райгородок поблизу Слов'янська, де теж існувала низка переправ¹. Кілька десятків пам'яток бондарихінської культури також відкрито на Середньому Дінці неподалік від переправ², там же відкрито десятки об'єктів салтово-маяцької культури³. Ця закономірність давно відома археологам. Наведемо ще кілька прикладів з новітніх публікацій.

Н.В.Блажевич зазначає, що вибір майданчика під фортецю, тобто при спорудженні городища, був обумовлений не стільки площею власне майданчика, і навіть не формою мису, скільки наявністю броду. Правда, дослідниця доходить такого висновку на прикладі подніпровських міст Святополча, Ходоріва та Івана, хоча вказує, що інші городи Дніпровської оборонної лінії (Трипілля, Халеп'є, Вітачів, Стайки, Ржищів, Балико-Щучинка, Григорівка, Селище, Канів, Пекарі) теж зводилися у місцях, придатних для переправ⁴.

Дослідники кількох багаточисельних поселень Ходосівка-Діброва, Лісники, що розташовані на березі р.Віта, пояснюють скупчення різночасових археологічних об'єктів тим, *“що ще за доби бронзи неподалік від пам'ятки у напрямку переправи біля Києва проходив трансєвропейський лісостеповий шлях (північна гілка)”*⁵.

Або ще один приклад, на цей раз із зовсім іншого хронологічного періода. Так, дослідники золотоординських пам'яток, розташованих на південному заході межиріччя Ворскли і Сули у середині - на початку другої половини XIV ст., пов'язують їхню появу з намаганням *“здійснювати повний контроль за Переволочинською, Кременчуцькою, Градизькою та ін. менш значними дніпровськими переправами”*⁶.

Можна наводити й інші більш-менш переконливі приклади, але ж зрозуміло, що така ж ситуація була і на інших порубіжних або й дещо віддалених від порубіжжя зі Степом річках.

Все це свідчить про наявність стародавніх доріг, що сходилися саме у місцях переправ, самі ж дороги, як слушно зауважує відомий знавець давньоруської культури Л.Є.Махновець: *“століттями і тисячоліттями йшли в одних напрямках, фактично не змінюючись, бо довготривалою практикою було обрано найкращі з кожного погляду маршрути (найкоротші відстані, відсутність різних перепон - лісів, боліт, гір і т.д.)”*⁷.

Також варто враховувати, що саме на землях східного Лівобережжя від Сейму до Сіверського Донця упродовж тисячоліть відбувалися постійні контакти між представниками двох різних систем господарювання: скотарями-кочовиками та осілим населенням - землеробами. Така ситуація зберігалася з часів неоліту до пізнього середньовіччя. Ці стосунки не завжди були антагоністичними - писемні, археологічні й етнографічні джерела свідчать і про торгівлю, і про шлюби, і про взаємне запозичення різноманітних технологій

у ремеслах та сільському господарстві. Ці відносини відбилися й у мові, зокрема у топоніміці.

Як відомо, назви географічних об'єктів є надзвичайно інформативними. Багато з них зберігають давні корені топонімів різних мов. На індо-європейський мовний субстрат наклалися іранські, фіно-угорські, балтійські та тюрські елементи. Слов'янський же шар був настільки потужним, що його, можливо, теж слід розглядати як субстрат. Кожен народ за умови відсутності білінгвізму або надавав нові назви, або, переосмислюючи, "підправляв" незрозуміле слово, пристосовуючи його під знайомий термін, і таким чином, за логікою народної етимології, надавав йому інше, інколи протилежне, значення. Останнє, тобто контамінація, є найбільш поширеним явищем. Йдеться про невеликі географічні об'єкти - озера, болота, маленькі річки, пагорби, балки, урочища. Тепер дуже складно відшукати першооснову, первісне звучання і значення тієї чи іншої назви.

Найбільш сталими, консервативними є гідроніми, досить довго зберігаються і назви шляхів сполучень - дромоніми та назви пов'язаних з ними бродів. Останнє актуальне лише в тому випадку, коли ці броди використовуються. В іншому випадку первинний зміст назви зазнає змін, тобто контамінується, набуваючи інших семантичних відтінків.

Наприклад, колишні *гостинці*, тобто шляхи, якими рухалися купці-гості, перетворилися на числені *гуски*, *гусинці*, *хустки* і навіть *глистянки*; *лази-перелази*, тобто броди, - на *лози*, *лескі*, *лозові* і навіть *чорноглазовки*. Ці два терміни почали втрачати свій первинний зміст кількесот років тому. Наприклад, на Харківщині і Сумщині і нині збереглося понад 30 назв з коренем на *гост-* і похідними від нього: Гостищево, Гусівка, Гуслівка, Гусина Поляна, Гусинка (стара назва р. Гостиниця під Охтиркою) з притокою Гусочкою (поруч села Залісне (рос. Залесное) та Залужани), Хусь, Хусть та ін.

При цьому в окремих місцевостях Подесення, зокрема на Новгород-Сіверщині, Кролевеччині, Глухівщині, Путивльщині і Конотопщині, спостерігається виразна зміна звука *o* на *y* навіть в односкладових словах, тобто під наголосом: *кінь/конь* - *кунь*, *міст/мост* - *муст*. Окрім цього, загальним для всього слов'янського мовного середовища є чергування приголосних *с/з/ж*, *х/г*, *ст/щ* (*гость/густь/хусть*, *лазовка/ласовка/лесовка*) і т.ін.⁸ Важливо, що зміна приголосного (*г/х*) простежується принаймні з X ст.⁹

Взагалі назв річок та населених пунктів, пов'язаних з поняттям брід, переправа, перелаз, існують десятки. Лише у вказаному вище регіоні зустрічаємо річки *Брод*, *Бротениця*, *Братениця*, *Обратень*, *Бородок*, *Бродок*, *Заброди*, *Довгий та Круглий Броди* та ін., а також кілька десятків так званих "лозових" річок і похідних від них назв населених пунктів - *Лозова*, *Лозовенька*, *Влезьки*, *Чорні Лози*. Всього близько 60 (!) назв на *лаз/лоз-*, в тому числі такі прозорі назви, як *Виползово*, *Лазуківка*, *Водолага*, *Власовка*, *Чорнолозка*, *Глазунівка*, *Лісовицина*, *Лісовка*. Зрозуміло, що сама по собі назва може і не бути пов'язаною з переправою, а занесеною переселенцями, або означати лісок,

колок, гайок. Але, якщо аналізувати у комплексі на географічному та топонімічному тлі, то картина часто стає однозначно переконливою. Наприклад, назва м.Лисичанськ є досить характерною, пов'язаною нібито з рудим симпатичним хижакком. Втім, поруч знаходяться населені пункти, околиці міста: Переїзна, Лоскутовка, Підлісне (рос. Подлесное), Лісова (рос. Лесная) Дача - усі вони розташовані на Сіверському Дінці поруч з низкою природних бродів. Або ще один яскравий приклад. На Пслі нижче Гадяча є с.Лисовка, поруч з ним с.Перевоз, де знаходився Обухівський брід.

Велика дорога, що пов'язувала пониззя Дону з Путивлем, мала характерну особливість - на відміну від більшості інших доріг, її траса проходила не вздовж річок по межиріччях-суходолах, а поперек, перетинаючи в середніх течіях навіть такі досить значні річки, як Ворскла, Псел та Сейм. Ця особливість і відбилася у її назві - Лосицька (про цю дорогу мова нижче).

Також слід підкреслити, що у документах XVI-XVIII ст. часто плутаються терміни *лаз-перелаз* з *перевозом*, тобто броди плутаються з поромами. Наприклад, КБЧ подає: "...на Малом перевозе ниже Оскола верст з 20 лазят татаровя", "А на Семи татаровя перелазили Семь реку ниже Курска 40 верст, под Городенским городищем; и на том татарском перевозе ныне деревни Рыльского уезду"¹⁰ (підкреслено нами - В.З.). Тут має місце явне протиріччя, адже зрозуміло, якщо татари "лазили" або "перелазили", то йдеться про перелаз, тобто брід, а не про пором-перевоз. Як бачимо, інформатори, а скоріш за все чиновники та переписувачі, не розрізняли цих термінів, хоча зрозуміло, що у більшості випадків, де йдеться про напади татар, маються на увазі саме броди-перелаз.

Окрім цих прикладів, аналогічну ситуацію зустрічаємо і в багатьох інших документах XVI-XVIII ст.

Такі ж прозорі назви, як Караван, Шлях, Стан та похідні й аналогічні, здається, взагалі не потребують коментарів.

Яскравий зразок народної номінації зустрічаємо біля с.Іоніне (Глухівський р-н Сумської обл.), де два поля називаються Велика Железівщина. Між ними проходить канава, колись наповнена водою. Зрозуміло, що кожне з цих полів відносно одне одного знаходилося *за лазом*. Легко моделюється схема - *залазом, залазовщина*, яка на російськомовному тлі перетворюється на *железовщину*, а потім вже українською звучить як місце, пов'язане з металом, залізом.

Отже, виявити, де "за лісом" криється колишній *лаз*, - складне завдання. Тут знову-таки треба виходити з кількох аспектів. Зупинимось на них.

Перший - звертати увагу на реальну наявність або відсутність лісів. Виглядає дивним для цих земель, вкритих величезними лісовими масивами (а в давнину їх було значно більше), коли десь неподалік річки, оточеної тими самими лісами, раптом трапляється назва *лісок* або, що ще більш дивно, - *перелісок*.

Пирятин у системі шляхів сполучень. XII ст. (за Л.Є.Махновцем)

Другий - треба враховувати топонімічний контекст: наявність десь поблизу синонімів або інших дромонімів.

Третій - географічні та історико-топографічні реалії: наявність бродів, мостів, доріг, стародавніх городищ, валів, курганів.

Четвертий - фонетичний аспект, коли для певної групи населення характерні діалектні особливості, зокрема фонетичні, які змінюють первісне звучання терміна.

Показовим в цьому сенсі є ситуація з м.Пирятин, на чому зупинимося дещо детальніше.

Вперше ця назва згадується у Лаврентіївському літописі під 1154 р. у зв'язку з прагненням Гліба Юрійовича разом з половцями захопити Переяслав, а коли це не вдалося, він, відступивши, захопив Пирятин¹¹. Пізніше назва міста неодноразово згадується у різних джерелах у формах: *Пирятин*, *Пиратин*, *Перятинь*, *Ператинь*, *Piratyn*, *Pyratyn*, *Peratin*¹². Згадується цей город і у КБЧ: "а выше Коренки город Пирятин; под Пирятиным пала в Удаи речка Перавод"¹³.

Дослідники пояснювали назву по-різному: тут, мовляв, пирали (кидали) ворогів; від давньоруського власного імені Пирята, що походить від зменшеного, але незасвідченого імені *Пирогость¹⁴.

Городище літописного Пириятина (нині райцентр Полтавської області), на сьогодні фактично знищене¹⁵, знаходилося на околиці сучасного міста в урочищі Замок, на першому мисі надзаплавної тераси правого берега р. Удай, при впадінні в неї праворуч р. Перевод. На думку Ю.Ю. Моргунова, “ключевая крепость” Пириятин споруджувалася у зв’язку з посиленням контролю за внутрішніми військово-торговельними шляхами¹⁶.

Виходячи з географії розташування міста, через Пириятин пролягав шлях з північного заходу на південний схід: Чернігів-Уненіж-Прилук-Пириятин-Полкстінь-Лубни. На підході до Пириятина необхідно було переходити річку з характерною назвою Перевод. Далі шлях у Лубнах перетинав Сулу через брід і потім, відхилившись на південь, з’єднувався із Залозним шляхом.

Інший шлях проходив з Верхньої та Середньої Сули і з’єднував Вир, В’яхань, Попаш, Ромен, Яришев, Пісочен з Переяславом. Він пролягав суходолом-межиріччям рр. Удай і Сула, огинав верхів’я Многи та Сухої Лохвиці і через Пириятин виводив до Переяслава.

Отже, виходячи з наявної інформації, можна стверджувати, що Пириятин був важливим містом, де перехрещувалися, *перетиналися* два великі шляхи. Саме цією особливістю, на нашу думку, і слід пояснювати красномовність його назви, яка спочатку, вірогідно, звучала як **перетин*, тобто місце, де пересікають, *перетинають* річку. Прямим синонімом є і назва річки Перевод.

Гіпотетично можна висловити припущення, що назва у її первісному звучанні існувала ще до часів Київської держави і лише згодом, коли виникло місто і переправа стала звичною справою, набула дещо іншого фонетичного забарвлення.

Як видно, наведений приклад з Пириятином, при врахуванні комплексу різнобічної інформації, дав досить переконливий результат.

Ще одне варто враховувати при обчисленні довжини тих або інших варіантів руху, а отже і часу, необхідного для їх подолання. Часто дослідники обраховують відстані між об’єктами за допомогою звичайної лінійки по карті, тобто - по прямій. Але ж прямих доріг не існує, навіть у повітрі літаки та птахи пересуваються по певних трасах. На землі ж доводиться оминати широкі ділянки русел річок, болота, низовини, круті підйоми та урвища. Як показують підрахунки, різниця між реально існуючими шляхами та прямими лініями, прокладеними між кінцевими пунктами цих шляхів, становить в середньому 10-15%, а при русі поперек річок через низку бродів - до 25%.

Наприклад, Б.О.Рибаков, підраховуючи кілометраж між Полтавою та Черніговом, визначає його у 330 км, а між останнім та Путивлем - 180 км, між Києвом та р.Хорол - 225 км, Новгородом-Сіверським та Ромнами - 135 км, Куп’янськом та р.Сальниця - 70 км¹⁷. Ці цифри відповідають відстаням, розрахованим по прямій (!) ліній. Відповідно вчений визначає і кількість часу, необхідного для подолання цих відстаней.

Згідно зі своїм варіантом маршруту, шлях полків Ігоря Святославича від Новгород-Сіверського до р. Уди в районі Золочіва вчений визначає у 280 км. Таким чином, враховуючи, що на подолання цього маршруту, згідно з даними літописів і самого "Слова", пішло 9 днів, Б.О.Рибаков визначає середню швидкість у 31 км на день¹⁸. Якщо ж наведені відстані з урахуванням географічних реалій помножити на 10-20%, то ситуація буде зовсім іншою. Особливо це є принциповим при розрахунках великих відстаней, коли різниця може сягати кількох днів, і, таким чином, доведеться переглядати усю схему календаризації подій.

Все вищесказане, на наш погляд, варто враховувати при намаганні встановити місця розташувань стародавніх об'єктів.

¹ Телегин Д.Я. Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Археология СССР. Мезолит СССР. - М., 1989. - С.106, карта 9.

² Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М., 1987. - С.116; Черненко С.В. Бондарихинська культура // Радянська енциклопедія історії України. - К., 1969. - С.178-179.

³ Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985. - Рис.1.

⁴ Блажевич Н.В. Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". - Чернигов, 1990. - С. 31-32.

⁵ Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В. Багатошарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.95; Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д. Вивчення старожитностей первісної доби біля с.Ходосівка // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.104.

⁶ Артем'єв А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.72.

⁷ Махновець Л.Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - С.91.

⁸ Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. - М., 1952. - С.69, 133, 288.

⁹ Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. - К., 1988. - С.128-131.

¹⁰ Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. - М., 1846. - №4. - С.54-55.

¹¹ ПСРЛ. - Т.1. - Стб.342.

¹² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.102.

¹³ КБЧ. - С.109.

¹⁴ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - С.102; Нерозник В.П. Названия древнерусских городов. - М., 1983. - С.136-137.

¹⁵ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.147.

¹⁶ Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.85.

¹⁷ Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.214, 215, 232, 262.

¹⁸ Там же. - С.231.

Переправи Середнього Сейму

Перейдемо до розгляду стародавніх шляхів та переправ, що існували на цих шляхах при переходах через річки. Окреслений регіон передусім нас цікавить у зв'язку з подіями Ігорєвого походу. Втім, оскільки більшість його географічних складових остаточно не визначено, то доведеться інколи зупинятися на деяких географічних реаліях, які, можливо, і не мали безпосереднього відношення власне до походу. Це необхідно, аби повніше уявити комунікаційну мережу Середнього Посейм'я¹.

У тому, що переправи впродовж багатьох століть, а то й тисячоліть, в основному знаходилися приблизно в одному районі, переконують місця розташування археологічних пам'яток. Яскравим прикладом може бути відомий Перевоз у Путивлі. Знаходячись у центрі міста, він і сьогодні виконує свою функцію, поєднуючи Путивль з протилежним берегом, де ще прослідковується рівчак Банного Рівця. Останній колись з'єднувався з притокою Сейму р.Ректа. Далі ж розташовуються сс.Скуносове і Лухтівка, де виявлено кілька археологічних об'єктів різних культур, в тому числі й давньоруські². Симптоматично, що на путивльському боці Перевозу і берег, і дно буквально усяїні керамікою різних епох - від неоліту до Пізнього Середньовіччя. Зустрічається кераміка і на протилежному березі. Це свідчить про наявність переправи і, ймовірно, порту, куди приставали човни впродовж тривалого часу.

Середнє Посейм'я має кілька особливостей, що наклали яскравий відбиток на всі аспекти життя регіону. Так, дуже важливим є те, що ця територія являє собою природну фізико-географічну межу між двома зонами - степу і лісу. На південний схід за Сулою, Пелом і особливо за Ворсклою окремими смугами пролягали степи, на північ і на північний захід за Сеймом починалися ліси.

Ще однією особливістю є розташування власне русел річок - між Сеймом і верхів'ями Сули та середніми течіями Псла і Ворскли пролягає суходол, яким можна рухатися без перегинання великих річок до верхів'їв Сіверського Донця і далі, на Дон та Волгу. Саме тут у часи Київської Русі проходив відрізок транс'європейської магістралі Київ-Булгар, відомий з давньоруських джерел під назвою Поле.

Цей Путивльський вузол на Середньому Сеймі мав надзвичайно важливе значення з давніх часів. З району Рильська до Батурина, по обох берегах Сейму тягнуться майже безперервні ланцюги археологічних пам'яток різних часів. Особливого значення цей Путивльський вузол набуває у XII ст. і пізніше - у XVI-XVII ст.

Тепер розглянемо переправи Середнього Сейму, послідовно рухаючись від Новгород-Сіверського (про переправу біля нього через Десну мова нижче).

Одна з давніх доріг з цього міста на Путивль проходила через Глухів, перстинаючи Клевень біля впадіння р.Мариця нижче с.Волокитине через "Великий Клевецький перевіз". Тут у XVII ст. існувала Путивльська застава, що у документах фігурує як "застава на Волокитиних Ростанях"³, тобто на роздоріжжі - місці, де розходяться, пересікаються шляхи. Важливо, що у с.Волокитине відкрито об'єкт роменської культури та городище і селище давньоруського часу⁴.

Неподалік с.Стрельники теж був перелаз через Клевень, що згадується у документах, датованих травнем 1631 р.⁵

Головним джерелом є вже згадувані Розписи руху рильських та путивльських сторожових роз'їздів, датовані 1571 та 1623 рр. Рухаючись за течією Сейму, розглянемо основні переправи, що розташовувалися у районі від Рильська до Конотопа.*

1. **Пневицька** (Плевицька) - (нині на межі Кореневського та Рильського районів Курської обл. РФ, навпроти м.Коренево) - розташовувалася на перевозі, від якого "судном до Рылска день езд, а сухим путем от города 20 верст"⁶.

Неподалік, при впадінні Снагості у Сейм, біля р.Реут, існував *Гусин* брід (згадується під 1487 р.⁷). Вірогідно, це і є Пневицький перевіз, відомий під такою назвою з XVI ст. Остання назва досить темна (поруч, на правому березі Сейму, підвищення - гора *Кеневицька*).

Характерно, що на протилежному, лівому, березі Сейму маємо низку красномовних гідронімів. Наприклад, згадувана притока Сейму р.Снагость - від індоевропейського (навіть - індоіранського) *сна* - текти, пливти та *-гост*, тобто місце, де дорога-гостинець перетинала річку.

Назва притоки Снагості р.*Водолага* - зовсім прозорий слов'янський дромонім, майже синонімічний попередньому - місце, де через воду перелазили, тобто переправлялися бродом.

Інша притока Снагості, що тече поруч, - р.*Мужиця* (сучасний варіант - Мужева, стара назва, зафіксована з XVI ст., - *Межева, Межевская струга*, на ній була Межевська Лоза⁸), що означає - межа, кордон певної території.

2. **Кориж**. За даними 1571 р.: "на Семи жъ ниже Рылска и Пневитскаго перевозу рекою перевозъ, а от перевозу до Пневитскаго перевозу судномъ день езд, а сухимъ путемъ отъ города 40 верст"⁹.

У серпні 1621 р. путивльські воеводи В.Теренін та С.Собакин скаржилися у Москву, що рильський воевода Я.Дашков посилав у "Литву" торгових людей через Каризький перевіз, оминаючи Путивль. Далі вони направлялися польовими дорогами на Піщаний брід.

Пізніше Каризький перевіз, за відомостями московських вихідців з полону, планували використати О.Пісочинський та козаки під час походу у травні 1633 р. для руху на Рильськ. Також через цей перевіз військові підрозділи князя

* За низку цінної інформації і дієву допомогу стосовно локалізації переправ на ділянці від Путивля до Конотопа висловлюю щирю подяку конотопським історикам-краєзнавцям В.О.Борошнєву, О.В.Євтушенку, Ш.М.Акічеву - авт.

Я.Вишневецького та Л.Жулкевського повернулися на Задніпров'я після невдалої облоги Севська у березні 1634 р.¹⁰

Навпроти Карижу через Сейм і нині існує болото *Гусинець*. (Нині біля смт Кариж Суджанського р-ну Курської обл.).

3. **Бунякін** - *“Сторожа Бунякинъ перевозъ на реке на Семи жъ ниже того перевоза от города 30 верстъ; а между ними 10 верст /.../ а межъ техъ сторожъ простаго места 10 верстъ, зашли межъ ими лесъ черный и луга, и ржавцы”*¹¹.

З контексту видно, що *“город”*, про який йдеться, - це Рильськ. Стара назва збереглася майже без змін - неподалік сучасне с.Бунякине (Путивльський р-н Сумської обл.), віддалене від основного русла Сейму на 5-7 км. Вірогідно, ця переправа знаходилася біля сучасного с.Горки, що розташоване фактично над Сеймом.

4. **Дороголив** (Дороголів, Драголів, Драголив) - *“Отъ Путивля станицамъ перевезтись Семь въ Дороголиве на усть Выра”*¹². У даному випадку *“усть Выра”* означає місце впадіння останнього у Сейм, що дає можливість точної локалізації. Назва десятки разів зустрічається, починаючи з XVI ст. Етимологія досить прозора, відповідає реаліям - дорога, що проходить через *лив, ливи* - низьке наводнене місце. Пойма Сейму з протоками, старицями, верхів'ями р.Горна сягає тут інколи 10 км. (До річч, вірогідно й інше розуміння назви - від *дрігва, дрига* - болото, низовина. Етимологічно обидва терміни (дорога та *дрига*) споріднені).

(Нині біля с.Волинцеве Путивльського р-ну Сумської обл.).

5. **Мокошевичі** - *“на реке на Семи жъ выше города 10 верстъ /.../ а межъ техъ сторожъ Бунякаина перевозу и Мокошевичъ простаго места 20 верстъ, потому жъ зашли луги и ржавцы”*¹³.

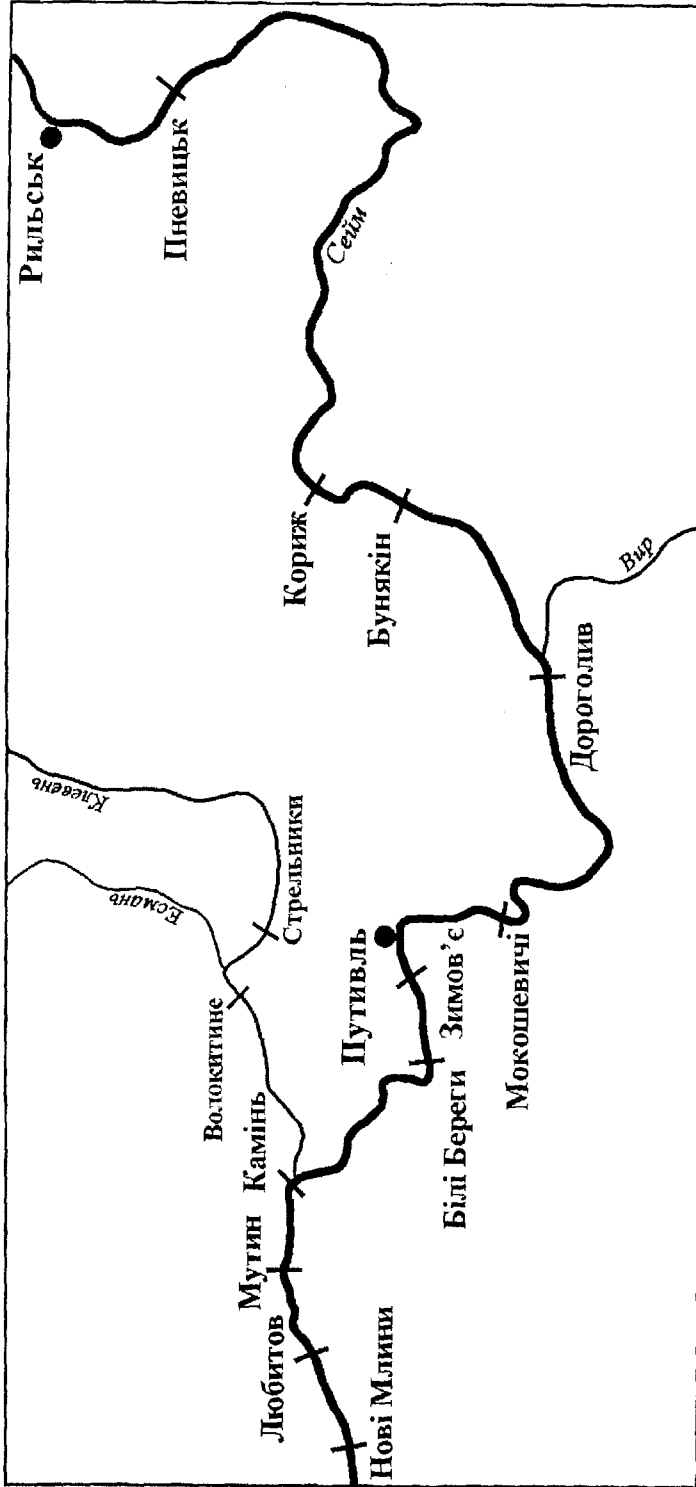
Цей перевіз, тобто поромна переправа, як видно з розписів руху сторожових загонів-станцій 1571 р., знаходився від Путивля у 10 верстах вище за течією. Доповнюють ці дані розписи 1623 р., де, окрім наведеної інформації, ще й уточнюється, що між перевозами Мокошевичі та Бунякінім *“простаго места 20 верст”*¹⁴.

Ці відомості дають можливість досить точно встановити місце розташування перевозу Мокошевичі - знаходився він в районі сучасного с.Клепали (Буринський р-н Сумської обл.).

6. **Зимов'є** - *“Сторожа на низъ по Семи на усть Зимовья, от Путивля 5 верстъ, а сторожем на ней стояти изъ Путивля двемъ человекомъ, а беречи имъ на Семи перелазу”*¹⁵. Сьогодні це місцевість на околиці Путивля, дещо нижче колишнього монастирського млина, що нині зветься Пруді.

7. **Білі Береги** - *“От Путивля 10 верст, а стояти им на перевозе без розъезду”*¹⁶.

Білий Брід розташований вище по Сейму від сучасних сс.Духанівка та Камінь. Його назва зустрічається кілька разів у документах XVII-XVIII ст., пам'ятали його ще й на початку XX ст. Нині місцеві жителі

Середньовічні перетрави на Середньому Сеймі

називають його *Перерва*, а невеличке озеро на протилежному березі, у луці Сейму, має назву *Перетор*.

Існували ще переправи біля сс. **Нові Млини та Любитов** (згадуються з середини XVII ст.¹⁷), **Камінь** (згадується під 1669 р.) та **Мутин** (Мутинський перелаз згадується під 1648 р.)¹⁸.

Локалізація всіх 13-ти місць стародавніх переправ особливих труднощів не викликає - дані про відстані у верстах, що інколи подані з різних точок відрахування (від Путивля та Рильська), та топоніми дають чіткі орієнтири. З наведених фактів випливає, що ці переправи активно використовувалися. Саме тому, що вони становили потенційну небезпеку, тут і чатувала постійна варта. Виходить, кримчаки могли перетинати навіть таку велику річку, як Сейм, не кажучи вже про Псел та Ворсклу.

Проведений аналіз давніх документів свідчить, що за минулі 400 років більшість переправ в основному залишилися на старих місцях. А броди Білі Береги, Зимов'є існують і нині - влітку через них місцеві жителі проганяють навіть худобу. Ці броди й сьогодні використовуються, в цьому переконують і натурні спостереження автора впродовж 1983-1999 рр.

¹ Попередні публ. див.: *Звагельський В. Б.* Стародані переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - №№II-IV. - 1998. - С.49-51; *Він же.* Про стародавні шляхи Середнього Посейм'я // Путивльський краєзнавчий збірник. - Вип. 1. - Суми, 2004. - С.18-25.

² *Сухобоков О. В.* Археологические исследования путивльського Посейм'я (раннеславянские и древнерусские памятники) // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщений обл. научн. конф., посвященной 1000-летию г.Путивля. - Путивль, 1988. - С.9-11; *Он же.* Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968-1988 гг.) // Проблемы археологии Сумщины. Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. Апрель 1989 г. - Сумы, 1989. - С.78-80.

³ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006. - С.45.

⁴ *Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляєв С. А. и др.* Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.113.

⁵ *Кулаковський П.* Вказ. праця. - С.45.

⁶ *Беляєв И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1846. - №4. - С.74.

⁷ *Яценко А. И.* Микропонимы Посемья, образованные от терминов антропогенного ландшафта // Вопросы географии. Сборник 110. Топонимика на службе географии. - М., 1979. - С.63.

⁸ *Котков С. И.* Слово о полку Игореве (Заметки к тексту). - М., 1958. - С.34-35.

⁹ *Беляєв И.* Указ. соч. - С.8, 74.

¹⁰ *Кулаковський П.* Вказ. праця. - С.23-24.

¹¹ *Беляєв И.* Указ. соч. - С.73.

¹² Там же. - С.19.

¹³ Там же. - С.73.

¹⁴ Там же. - С.75.

¹⁵ Там же. - С.8.

¹⁶ Там же. - С.74.

¹⁷ *Кулаковський П.* Вказ. праця. - С.25.

¹⁸ Там само. - С.24.

Кончаківський шлях

Внаслідок монгольської навали землі Лівобережжя України зазнали занепаду і частково обезлюдніли. Запустілою стала і Сіверщина, особливо її східні землі - Посеймя-Подонцов'я. Проте тотального відселення жителів не було, про це свідчать численні археологічні та топонімічні матеріали. Активізація життя на цій території простежується вже з XIV ст. З XV ст. спостерігається підвищений інтерес московського уряду до означеного району (включаючи й Подоння), адже саме цими землями рухалися на північ татарські збройні загони.

Відтоді починається активна організація прикордонно-розвідувальної служби, більш відомої в літературі як станично-сторожова. Саме сторожові роз'їзди, станиці мали виявляти ворога, напрямок його руху та своєчасно про це доповідати. Пересуваючись верхи, сторожа контролювала сухопутні дороги, броди, проходи між річками, тобто всі ті численні місця, де могли пройти кримчаки. Звичайно, в першу чергу приділялася увага Муравському шляху та його відгалуженням. "Стоялі голови" (в тогочасних документах їх ще називають "станичними головами") - щось на зразок пересувних застав, станиці та сторожові роз'їзди мали чітко дотримуватися спеціальних інструкцій, своєрідних докладних маршрутних листів - "розписів".

Матеріали щодо організації та діяльності сторожової служби були опрацьовані й опубліковані у 1846 р. істориком І.Д.Беляєвим¹. З того часу ця робота часто використовувалася дослідниками, оскільки більшу її частину складають власне документи, ретельно процитовані або надруковані повністю без купюр.

Більшу кількість тогочасних документів, в тому числі і опублікованих І.Д.Беляєвим, було опубліковано через півстоліття (1890) в "Актах Московского государства". Причому редактор цього видання, член-кореспондент Імператорської Академії наук М.О.Попов у передмові доволі стримано відгукнувся на публікацію І.Д.Беляєва, закинувши історика за неточне прочитання, а подекуди і пропуски окремих фрагментів текстів.

Однак при паралельному порівнянні відповідних текстів статті І.Д.Беляєва і "Актов" можна переконатися в певній некоректності висловлювань академіка - у праці І.Д.Беляєва, принаймні у тих її фрагментах, які ми розглядаємо, більш точно прочитані деякі назви, а пропусків немає взагалі.

Наприклад, укладачі "Актов" замість назви р.Вязениця подають неіснуючу "Зеницю", хоча кількома рядками нижче тут же в "Актах" читаємо пояснення: "да к верховине Зенице реке, а Везеница влеве" - це звичайна

тогочасна форма уточнень місць розташування річок². Схожі мовні звороти зустрічаються сотні разів у різних документах XV-XVIII ст., у тому числі й у КБЧ. Виходячи з цього, далі ми спиратимемося на тексти, опубліковані І.Д.Беляєвим.

На відміну від більшості тогочасних аналогічних документів, яких взагалі відомо небагато, розписи відрізняються надзвичайною точністю. Вони містять інформацію про шляхи, географічні орієнтири, відстані між сторожами з прив'язками їх до інших об'єктів, швидкість руху і т.ін.

У праці І.Д.Беляєва вміщена карта-схема, але досить загального характеру, що охоплює чи не всю Східну Європу. Складність полягає у розшифровці і прив'язці назв географічних об'єктів, багато з яких нині не вживаються. Зрозуміло, що картографування роз'їздів є актуальним, оскільки може пролити світло на цілий комплекс складних питань ранньої історії Слобожанщини і Гетьманщини, але це тема для окремого дослідження.

Нижче зроблено спробу локалізації Кончаківського шляху, що згадується тричі в розписах маршрутів путивльської і рильської стоялих голів*. Прикметно, що саме ці розписи були створені князем Михайлом Тюфякіним та дяком з Путивля Матвієм Ржевським, відомими своєю активною діяльністю щодо організації станичної служби, добре обізнаними з місцевими особливостям³. З метою вдосконалення системи розвідки і оповіщення вони особисто об'їхали у 1571 р. величезну територію від Путивля до пониззя Дону і склали детальні маршрути.

Наведемо відповідне місце тексту з розпису путивльській стоялій голові.

“И первой голове стояти под Муравским шляхом на реке на Мерле; а розъезду от тое головы быти на право до Кончаковского шляху днище;

а ехати к Кончаковскому шляху станице от головы степью меж Орчика и Коломака к Лихачеву бояраку !...!

*А на лево Мерла быти розъезду через Муравский шлях, да через Обьшжинской шлях, да через Шебалинской шлях, да через Савинской шлях, да через Бирюцкой шлях до Солёных озер на Донец...”*⁴.

Отже, щодо цього розпису дій путивльської стоялої голови можна зробити такі висновки:

1. Стояла голова перебувала на Мерлі біля Муравського шляху, їй були підпорядковані дві станиці (права і ліва) з конкретними визначеними маршрутами.

2. Відстань руху (роз'їзду) правої станиці (тієї, що рухається на захід) від стоялої голови до Кончаківського шляху - один день. Рухатися вона мала між р.Орчик та р.Коломак до Лихачова байраку.

*Попередню публікацію див.: Звагельський В.В. До питання щодо Кончаківського шляху // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. - Вип.8(19). - Харків, 1998. - С.24-35.

3. Лихачів байрак знаходився або безпосередньо на Кончаківському шляху, або поруч із ним.

4. Ліва станиця (та, що рухається на схід) прямувала через Муравський шлях на південний схід до Солоних озер.

Спочатку зупинимось на загальних положеннях. Напрямки руху "направо" і "налево" визначаються так само, як і нині, - за течіями річок. У даному випадку їх основні русла в цілому пролягають із півночі на південь. Окрім цього, головною прив'язкою протягом XVI-XVII ст. у цьому регіоні був Муравський шлях. Отже, у даній ситуації рух праворуч означає рух на захід, а рух ліворуч - на схід. Перевірки та зіставлення даних маршрутів різних станиць підтверджують, що це було саме так. У цих документах нами не виявлено жодного відхилення від такої логічної закономірності. Треба мати на увазі, що вказівки "направо" і "налево" не варто розуміти буквально як заворот на 90° - вони визначають загальні напрямки руху.

"Днище" - це відстань, яку вершник долає за світловий день. У цих же документах маємо низку географічних орієнтирів, що містять власні назви із зазначенням часу, необхідного для подолання відстані між ними, навіть інколи - і кількості верст.

Крім тієї інформації, що міститься в цитованих фрагментах документів, наведемо ще приклади: відстані від верхів'їв Мжи-Коломака до верхів'їв Орелі - 2 дні, до Путивля - 4 дні; між Пслем та Ворсклою вище Охтирки - пів дня; між Пслем та Сеймом у районі Білопілля - день; між Олешенською та Обишкинською сторожами - "переезду полтора днища верст с 70"; також між Святогорською та Бахмутською - "полтора днища верст с 70-ть"; шлях тривалістю півдня "не великое верст с 20"; "переезд полднища добрая верст с тридцать"; від Карпова до верхів'їв Орелі - 3 дні "добрые"; від Карпова до Дніпра біля гирла Ворскли - 6 днів "большие". Завдяки нескладним обчисленням отримуємо середню швидкість руху за день - 50-55 км.

Місце дислокації стоялої голови можемо визначити досить точно. З тексту випливає, що вона знаходилася на ділянці, де Муравський шлях проходив поруч із Мерлою. Такий відрізок є лише у верхній частині річки біля Богодухова - Сінного, нижче Мерла віддаляється від Муравського шляху, повертаючи на захід, а вище починаються вже її верхів'я. До річі, саме тут знаходився один з найбільш вузьких проходів між басейнами Дніпра і Дону. Верхів'я Мерли та Грайворона (басейн Дніпра) беруть початок з тієї ж височини-гребеня, що й бокові притоки Уди (басейн Дону) у районі м.Золочів. Тут неодноразово встановлювалися місця зустрічей станиць та сторож. Богодухів та Сінне були давно відомі як Дяків Острог та Санов. Зрозуміло, чому саме це місце біля верхньої частини Мерли визначене для стоялої голови: тут легше всього було помітити ворога, що рухався Муравським шляхом, а перебуваючи у центрі контрольованої території, зручніше спостерігати за діями роз'їздів і отримувати від них інформацію.

Непрямим підтвердженням вищенаведених міркувань може бути уточнення ситуації з лівим роз'їздом. Напрямок його маршруту поданий узагальнено: через Муравський шлях до Обишкінського шляху і далі на південний схід до Солоних озер, що цілком узгоджується з розташуванням відправної точки - стоялої голови на Мерлі.

Солоні озера - це відомі Торські озера, де здавна видобували сіль, нині - район м.Слов'янськ Донецької обл.

Лихачів байрак - великий лісовий масив на березі Ворскли, нині поблизу с.Лихачівка Полтавської обл.

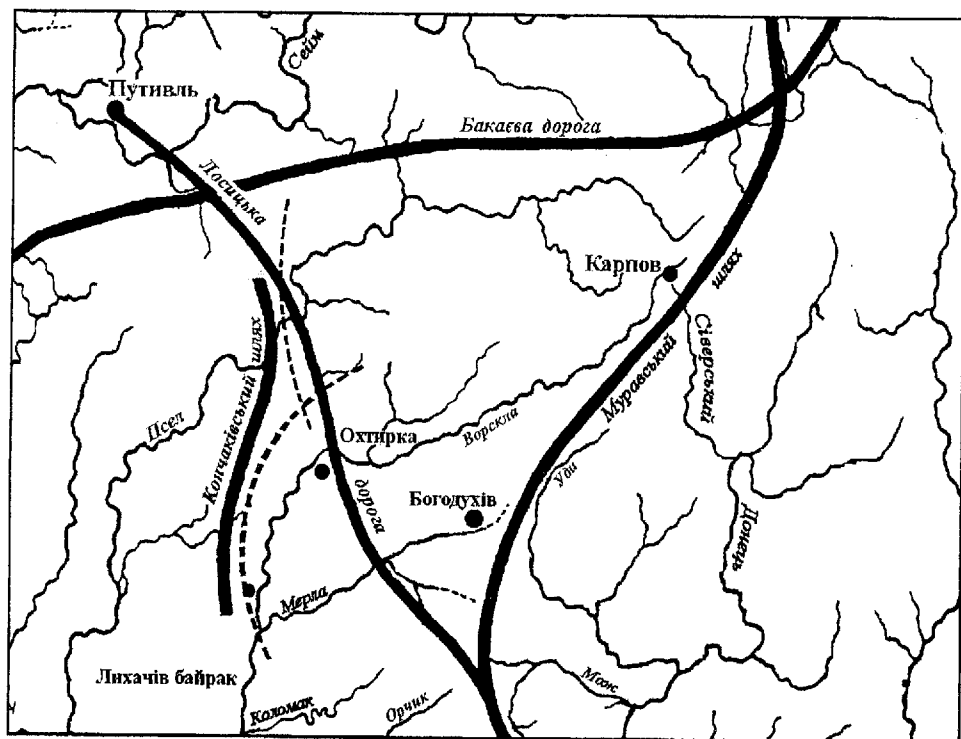
Таким чином, маємо наступне. Кончаківський шлях у цьому регіоні пролягав на відстані "днища" за 50-60 км на захід - північний захід від Богодухова-Сінного. Напрямок ми визначили дещо умовно, тому і результат отримали в секторі між двох дуг, вершиною яких є точка між Богодуховим-Сінним. Різниця між більшою і меншою дугами становить 10 км. Ця цифра - похибка з огляду на можливі погрішності в обчисленні відстані, на деяку узагальненість її визначення у розписі ("днище") та на поправку щодо місця розташування стоялої голови. Така похибка неминуча, хоча є мінімальною, тому що можуть збігтися кілька крайніх величин: розташування стоялої голови на кілька кілометрів вище Сінного або нижче Богодухова; відстань, що її долали вершники за день, переправляючись через Ворсклу, теж може відхилитися від середньої на 5-10 км; зрештою, саме "днище" може бути "не великое" або "доброе". За збігу таких показників (що в принципі можливо) отримуємо в підсумку приблизно 15 км. Такі погрішності при локалізації, наприклад, міст - неприпустимі, але тут ми маємо справу зі шляхом і нам важливо визначити його напрямок.

Отже, виходить, що Кончаківський шлях проходив тут неподалік Ворскли, приблизно по лінії Котельва-Охтирка-Тростянець.

Тепер щодо руху станиці до цієї місцевості. Проїзд степом, тобто суходолом-межиріччям Орчик-Коломак, сумнівів не викликає. Зрозуміла і логіка саме такого маршруту, а не більш короткого, як здавалося б на перший погляд, - між Коломаком та Мерлюю. Саме при впадінні останньої у Ворсклу і знаходився Лихачів байрак. Автори цього розпису, в чому ми ще раз переконалися, були обізнаними і досвідченими людьми. Такий гак у 20-40 км для відхилення на південний схід був виправданий - він дозволяв зайвий раз перетнути найбільш вузький прохід басейнів Дніпра і Дону. Це - широківідомий рів між верхів'ями Коломака і Мжи, описаний у КБЧ. Тут був єдиний прохід у цьому регіоні, через який можна було рухатися з півдня на північ: "...меж Мжа и Коломака на Муравскои дороге реу версты с 3, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больши. А по сторонам того реу обоити нельзя: пришли леса и болота"⁶.

Нині поруч розташоване с.Валки (старі назви - урочище Валки, Можський острожок, з 1645 р. - Валківський острожок), відоме з XVI ст.

Взагалі ж і Можський рів (Перекопський вал), і назва річки Мжа (Межа) фіксують історичну ситуацію значно давнішу, можливо, киеворуської, а можливо, і скіфської епох. Саме цей об'єкт мав на увазі Б.О.Рибаків, ототожнивши з ним Ловаку Аль-Ідрісі⁷. Цей район, на думку Б.А.Шрамка, був округою вже згаданого Більського городища - м.Гелон Геродота. Згідно з його дослідженнями, ще в античні часи тут пролягали два шляхи: від сучасного м.Богодухів до сучасного с.Лихачівка та від порубіжного Можського рову до Полтави⁸. Зрозуміло, що можливість руху цими шляхами залишалася і пізніше. Існують дороги там і зараз. Однак припускаємо, що станиця перетинала степ і виходила до Коломака поблизу сучасного м.Чутове. Про те, що саме тут, очевидно, ще здавна пролягав шлях у напрямку з південного сходу на північний захід, свідчить висока концентрація дромонімів, в тому числі і таких, що прямо вказують на колишню наявність у цій місцевості бродів-лазів через Коломак: Лозоватка, Лисича, Лисовщина, Скороходове, Сторожове.

Кончаківський шлях

Далі станиця, “перелізиши” Коломак, просто степом рухалася на Лихачів до броду через Ворсклу. По-перше, для самого станичного роз’їзду було зручніше вийти на правий берег Ворскли саме тут, через Лихачівський брід. По-друге, цей брід теж мав підлягати контрольно як вірогідне місце проходження татар. Те, що останніх слід було чекати у цьому місці, впливає з наведених розрахунків. Отже, саме тут, у районі сучасного м.Опішнія, біля Лихачова байрака, і пролягав Кончаківський шлях.

Тепер маємо розглянути і третю згадку про Кончаківський шлях. У розписі рильській стоялій голові є важливе для нас місце: *“Голове стояти вверх Ворскла на Карпове сторожевище. А переезду от тоє головы быти на право до Кончаковского шляху два днища; а сторожем от тоє головы быти под Муравским шляхом на Вязенице реке верст с десять...”*⁹.

Карпове сторожевище (після спорудження Белгородської межі - Карпов острожок, м.Карпов) знаходилося на захід від Белгорода. Відстань від Карпова, де знаходилася стояла голова, до Кончаківського шляху складає 2 дні праворуч. Застосувавши попередню методику, нанесемо на карту дві дуги, де за вершину буде правити місцезнаходження стоялої голови - Карпове сторожевище, а радіуси дорівнюватимуть 100 і 120 км. Виходить, що Кончаківський шлях тут проходив приблизно по лінії Охтирка-Лебедин.

Як бачимо, одна ділянка накладається на іншу, і ми замість очікуваних трьох точок (що було б більш переконливо) отримуємо дві. Але це лише підтверджує правильність наших розрахунків - різні роз’їзди і станиці повинні були частково перекривати суміжні маршрути, аби не залишалося неконтрольованих ділянок. Іншим чином провести розрахунки (наприклад, подовжити дуги) у цьому регіоні не дозволяють географічна ситуація і логіка станичного облаштування. Вище (північніше) довелося б виходити на інший бік Псла, що було б невиправдано для Карпової сторожі - то була зона контрольно путівльської і рильської ближніх сторож. Та й шляхи, як правило, оминали великі річки. Нижче (на південний схід) - схожа ситуація, та й поруч проходив Муравський шлях зі своїми відгалуженнями, що разом охоплювали майже все лівобережжя Ворскли.

Таким чином, ми отримали дві точки, через які проходив Кончаківський шлях: першу - в районі сучасного м.Опішнія біля верхів’я р.Говтва і другу - в районі Охтирки-Лебедина. Обидві точки знаходяться майже поруч, але й ці спостереження дозволяють дійти певних висновків.

Кончаківський шлях на цій ділянці пролягав майже паралельно Лосицькій дорозі, але по іншому, лівому берегу Ворскли, очевидно там, де і зараз проходять кілька другорядних доріг. Відрізок, що ми нанесли, є лише частиною великого шляху. Отже, Кончаківський шлях був західним відгалуженням Муравського шляху. В такому випадку відхилився він від останнього в районі сучасного м.Чутово, тягнувся на Лихачів брід і прямував далі на захід, до Піщаного броду і до виходу у Поле в районі сучасного м.Білопілля.

Такий маневр у XII ст. був необхідний, оскільки він дозволяв половцям обходити потужну лінію поворклинських давньоруських укріплень, центром яких був археологічний комплекс біля сучасного с. Журавне під Охтиркою. Невипадково Ігор Святославич кілька разів ходив проти половців саме в цей район - це була найбільш небезпечна ділянка сіверського кордону¹⁰.

Про можливість просування татар саме межиріччям Псла-Ворскли у XVI ст. свідчить те, що тут "*меж Псла и Ворскла в проходех*" курсували путівельські роз'їзди з наказом "*беречи им тое гряды которая меж Псла и Ворскла полднище*"¹¹. Також у жовтні 1572 р. було видано наказ-інструкцію "*ростись из которых украинных городов станицам поле жечи*". Йшлося про підпалювання величезних площ суходолів на величезних відстанях: від Дніпра межиріччями притоків до верхнього відрізка Сейму. Тут читаємо: "*поле жечи /.../ от Днепра от усть Псла по Днепру до усть Ворскла и до верховья и до Муравского шляху...*"¹².

Тепер щодо назви. Її походження, дуже вірогідно, пов'язане з ім'ям відомого хана Кончака Отраковича - найбільш активного і досвідченого половецького полководця, одного з грізних ворогів Русі у XII ст. У літописі є згадка про те, що саме він разом із ханом Кобяком у 1171 р. прорвався у Русь в районі переходу через Ворсклу біля Лтави. Шлях їх пролягав на Баруч і Срібний (про цей грабіжницький похід мова нижче). Якщо припустити, що це був традиційний шлях половців, зокрема Кончака, тоді можна пояснити, чому саме ця назва зафіксувалася на такий тривалий час.

В останньому випадку згадка про Кончаківський шлях є цінним свідченням, що дивом збереглося у пам'яті народній упродовж чотирьох століть - з XII до XVI ст. Носіями цієї пам'яті, вірогідно, були нащадки давніх сіверян, які, криючись у лісах подалі від політичних та адміністративних центрів, пережили часи ординського лихоліття (можливо, це були відомі з джерел XV-XVI ст. севруки-сіверуки). Добре обізнаними з місцевими особливостями були, звичайно, і жителі розташованих поруч міст Лосичі, Ніцах, Городище, згадуваних ще у XIV ст. Тільки особистими контактами авторів розписів М.Тюфякіна та М.Ржевського з цим місцевим населенням можна пояснити виняткову точність та інформативність складених ними документів. Пояснює це і наявність великої кількості назв, відтворених на письмі майже без помилок, що особливо помітно на тлі інших матеріалів тієї доби, наприклад КБЧ.

Зі збільшенням кількості та потужності міграційних хвиль старі назви частково забувалися або й взагалі виходили з ужитку. До того ж і самі роз'їзди невдовзі були перенесені далі на південний схід - до Кальміуської дороги.

З письмових матеріалів відоме ім'я ще одного Кончака (Кунчека), нащадка золотоординських ханів, проте згадки про нього здебільшого пов'язані з походами на Правобережжя його старшого брата, відомого хана Телебуги. Майже виключено, щоб його ім'я відбилосся в топоніміці східної околиці Лівобережжя.

Таким чином, розписи 1571 р. фіксують останній етап використання назви “Кончаківський шлях”. Унікальність цього словосполучення у документах не є свідченням рідкісного вживання у житті, навпаки - назва Кончаківського шляху мала бути широковідомою принаймні на цих теренах (Путивль - Муравський шлях). Самий характер аналізованих розписів-інструкцій, їх прикладна функція передбачали однозначне розуміння змісту та отримання конкретних уявлень про реальні географічні та топографічні об’єкти, через які пролягали маршрути роз’їздів.

¹ *Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтение в Императорском обществе истории и древностей Российских. - М., 1846. - №4. - С.1-60; Источники. - С.1-86.

² Акты Московского государства. Разрядный приказ. Московский стол // Акты Московского государства, издаваемые Императорскою академиею наук / Под редакциею Н.А.Попова. - Т.1. - СПб., 1890. - С.15.

³ *Звагельський В.Б.* Ржевський Матвій Іванович // Сумщина в іменах. - Суми, 2003. - С.373.

⁴ *Беляев И.* Указ. соч. - Источники. - С.20.

⁵ Там же. - С.7, 8, 17, 18, 21, 32.

⁶ Книга Большому Чертежу. - М.-Л., 1950. - С.64.

⁷ *Рыбаков Б.А.* Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры. - М., 1952. - Вып.43. - С.20-21, 33.

⁸ *Щрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987. - С.22-23.

⁹ *Беляев И.* Указ. соч. - С.20-21.

¹⁰ *Звагельський Віктор.* Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114-120.

¹¹ *Беляев И.* Указ. соч. - С.8.

¹² Там же. - С.23.

Піщаний брід на Верхній Сулі

Тепер зупинимося на питанні про локалізацію Піщаного броду, розташованого на Сулі. Цей брід географічно треба розглядати як складову Путивльського вузла, оскільки необхідність переходу через Сулу виникала тільки при русі з Поля, тобто з боку Путивля-Білопільля, і навпаки, - при просуванні з Поворскля або Посулля у зворотньому напрямку.

Ця переправа згадується досить часто у пізньосередньовічних документах, пов'язаних з організацією сторожової служби Московської держави, з прикордонними стосунками, з прибуттям переселенців із Правобережжя, навіть із контрабандою "заповідних" товарів.

Розглянемо кілька свідчень, що містять певні географічні ознаки та можуть бути використані як локалізаційні орієнтири.

Найбільш рання згадка про цю переправу, яку нам вдалося знайти, датується 1571 р. і пов'язана із вже згадуваними розписами маршрутів путивльських і рильських сторожових роз'їздів-станцій з Сейму до пониззя Сіверського Донця.

Отже, путивльській сторожі наказано було рухатися *"...от Путивля /.../ на Гравороны, да на верх Бобрика, да к Суле, а Сулу перелезти на Пещаной брод..."*¹.

Інша згадка про Піщаний брід пов'язана з тим, що в 1621 р. *"торговые люди"* їздили через кордон з Рильська в Україну та назад *"полевыми дорогами"*, оминаючи Путивль, аби уникнути сплати торгового мита. У відписці путивльських воевод В.Туреніна та С.Собакіна до Розрядного приказу, зокрема, зазначено, що купці через Коризький перевоз їздять, *"не заимывая Путивля /.../ полем на Сулу на Пещаной брод пустыми дороги"*².

Ще одна, більш інформативна згадка про цей брід міститься у відписці путивльських воевод Ф.Хілкова і В.Протасьєва до Розрядного приказу 1652 р. Йдеться про прохання 2000 козаків Чернігівського полку на чолі з полковником І.Дзиковським дозволити їм оселитися *"...на Заводитцком городище да на Пещаном. А то Заводитцкое городище на реке на Псле, выше Каменова от Путивля - во 100-е верстах, а от Недрыгайлова - в 50-ти верстах, а от Бобрика и от Каменова вверх по Пслу - верст с 50. А Пещаной брод по реке по Суле от Недрыгайлова - верст с 30, а от Бобрика и от Каменова - верст с 40"*³.

Згадується Піщаний брід і під 1696 р. у зв'язку з купівлею млина місцевим жителем у ольшанського козака⁴, а також в указі Петра I 1702 р. щодо розмежування земель. У всіх зазначених документах Піщаний брід

сприймається як сталий, усім відомий, традиційний географічний орієнтир. В останньому документі побіжно згадуються розташовані поруч с.Будки, Срібний колодязь і Старий Путивльський шлях, що саме і пролягав через Піщаний брід⁵. Все це дає можливість з'ясувати географію останнього.

Тепер визначимося з географічними орієнтирами. Верхів'я Бобрика знаходиться неподалік від Сули; ця річка плине на північний захід і впадає у р.Терн поблизу смт Терни (нині Недригайлівський р-н Сумської обл.).

Коризький перевоз знаходився на Середньому Сеймі, про що вже йшлося.

Заводицьке городище (у документах XVII ст. зустрічається під назвою Заводницьке) розташовувалося на правому березі р.Псел у с.Ворожба (нині Лебединський р-н Сумської обл.)⁶. В межах села збереглися залишки давньоруського поселення⁷.

Назва с.Кам'яне (нині Лебединський р-н Сумської обл.) часто згадується у документах XVII ст. Якщо виходити з контексту інформації 1652 р., складається враження, що р.Бобрик знаходиться десь поблизу Кам'яного. Дійсно, поруч із цим селом є річка з такою назвою. Очевидно, укладачі текстів 1571 та 1652 рр. мали на увазі дві різні однойменні річки. В нашому випадку це не принципово, тому що відстані, обраховані від річок, закономірно є приблизними - їхні течії звивисті, а точки відліку невідомі. Середні ж відстані від обох річок до району пошуків приблизно однакові. До того ж, неподалік від Кам'яного є і с.Бобрик.

Через Піщаний брід йшла найїжджена дорога з Путивля у напрямках: на Кам'яне і далі на Гадяч; на Недригайлів, Ромни і т.д. Це був найбільш короткий і зручний шлях - вище за течією починалося розгалужене верхів'я Сули, яке разом із верхів'ями правих приток Псла (рр.Ільма, Стрілиця) утворювало важкопроходиму болотисту місцевість.

У XVI-XVII ст. ця дорога була прикордонною, а враховуючи той факт, що сталих кордонів не існувало, оскільки межі суміжних територій на цьому секторі порубіжжя (від Конотопа до Охтирки) постійно зазнавали змін, вона часто використовувалася не для офіційних, легальних пересувань. В цьому переконують дані, хронологічно віддалені майже на століття - 1571 і 1652 рр. В першому випадку путивльські сторожі мали контролювати прорив кримчаків, у другому - купці, оминаючи державну митницю у Путивлі, приховували свій маршрут.

Водночас Піщаний брід, поєднуючи Посеймя з Посуллям та Поворсклям, давав можливість рухатися через мережу "польових" та "пустих" доріг. Тобто через малозаселену та слабо контрольовану територію потрапляти або у Путивль, Рильськ і далі, або, рухаючись у протилежному напрямку, - у Ромни, Конотоп, Бахмач, Батурин.

У 1641 р. спеціально, щоб зберегти контроль над Піщаним бродом, московські ратні люди звели Піщаний острожок. Під цим же роком цей об'єкт кілька разів названо "городищем"⁸. Як впливає з тогочасних документів, цей

бхід мав для свого часу стратегічне значення, тому що знаходився на спірних прикордонних землях. Упродовж кількох років за володіння ним точилася боротьба, що ледве не призвела до збройних сутичок, коли з обох сторін зтягувалися понад 300 озброєних людей⁹.

Позначено цей бхід і на Спеціальній карті України Г.Боплана 1650 р., автори покажчика до якої зазначають, що він знаходився біля с.Вільшана (нині Недригайлівський р-н Сумської обл.)¹⁰.

Останнім часом П.Кулаковським виявлено і введено до наукового обігу низку архівних документів, що дають змогу локалізувати Піщаний бхід. Так, у 1646 р. у зв'язку з фактом московського контролю над навколишніми землями саме з Піщаного городища, в оточенні Я.Вишневецького виникла думка про просування у напрямку Піщаного. Місце для зведення нового укріплення було обране біля впадіння р.Ольшанка у Сулу, що знаходилося за 5 верст від Піщаного острога¹¹. Ольшанка впадає у Сулу біля сучасного с.Вільшана.

Обчислення відстаней та наші натурні спостереження кінця минулого століття та влітку 2009 р. дають змогу децю уточнити таку локалізацію Піщаного бходу - фактично це верхів'я Сули в районі сучасних сіл Зеленківка і Камишанка.

Як зазначалося, Піщане кілька разів було названо "городищем". Враховуючи, що переселенці, як правило, намагалися оселятися на старих городищах, які у більшості випадків мали природні (високі миси, що омивалися

Піщаний бхід на Старій Путивльській дорозі

водою) та штучні (вали та рови) укріплення, можна думати, що й у даному випадку йдеться про певний археологічний об'єкт.

Поблизу наміченого місця розташування Піщаного броду на сьогодні стародавніх городищ не виявлено. Проте і городище, і збудований пізніше острожок не обов'язково мали знаходитися у безпосередній близькості до броду. Як приклад слід нагадати, що переправи Середнього Сейму часто віддалені від однойменних населених пунктів на кілька кілометрів, іноді, виходячи з ширини заплави і відстані до корінного берега, - на 10-15 км.

Таким чином, локалізація Піщаного броду дає можливість простежити напрямок дороги, яка, порівняно з Лосицькою та Бакаєвою, хоча й була значно коротшою і використовувалася менш інтенсивно, все ж мала важливе значення. Цей брід знаходився неподалік від р. Терн, на якій розташована низка давньоруських поселень, в тому числі і літописна В'яхань (нині с. Городище, Недригайлівський р-н Сумської обл.)¹². Отже, не виключено, що Піщаний брід використовувався і за часів Київської Русі.

¹ *Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. - М., 1846. - С.18-19.

² Воссоединение Украины с Россией. - Т.1. - М., 1953. - С.18.

³ Там же. - Т.3. - С.208.

⁴ *Миллер Д.* Сумской уезд. I. Село Хотень, фамильный архив графини А.Д.Строгановой // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Т. II-й ч. I-я и II-я. - Харьков, 1902. - С.24.

⁵ *Он же.* Богодуховский уезд. Г. Богодухов, фамильные бумаги С.Д.Кондратьева / Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Т. II-й ч. I-я и II-я. - С.363.

⁶ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - С.92, 94, 336.

⁷ *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А.* и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.109.

⁸ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006. - С.26, 325; *Слюсарський А.Г.* Указ. соч. - С.81.

⁹ *Кулаковський П.* Вказ. праця. - С.327-328.

¹⁰ *Вавричин Марія, Голько Олег.* Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г.Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. - Львів, 1998. - С.204, вклейка між с.122-123.

¹¹ *Кулаковський П.* Вказ. праця. - С.333.

¹² *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А.* и др. Указ. соч. - С.139.

Лосицька дорога

Вище ми нанесли на карту відрізок Кончаківського шляху, що проходить між Ворсклою та Пселом, і який, вірогідно, використовувався ще у киеворуські часи. Тепер зупинимось на локалізації шляху, який перетинав головні лівобережні притоки Дніпра. Річки Ворскла та Псел протікають майже у меридіальному напрямку (лише верхні їхні ділянки відхиляються на північний схід), тобто рух у широтному - неодмінно був пов'язаний з перетинанням їхніх основних русел, що тут вже досить повноводні і з багатьма притоками.

Понад століття тому відомий історик С.Ф.Платонов зазначав, що в цілому західні відгалуження Муравського шляху вивчені недостатньо, а стосовно його південної ділянки, - що *"уклониться на запад за Ворсклу было нельзя, потому что по Ворскле здесь "пришли леса и болота"*¹.

Більш детально обґрунтування цього положення виникло у зв'язку зі спробами встановлення маршруту походу, оспіваного у "Слові о полку Ігоревім". Так, намагаючись з'ясувати рух військ Ігоря Святославича з Новгород-Сіверського до району сучасного м.Ізюм (нагадаємо: згідно з думкою деяких дослідників, гору Кременець, що знаходиться у місті, у "Слові" названо "Шеломянсм"), більшість вчених накресливали його по Бакаєвій дорозі, межиріччям лівих притоків Сейму та верхів'їв Псла-Ворскли. Одним з головних аргументів при цьому і були слова КБЧ, наведені С.Ф.Платоновим. Так, зокрема, вважали М.М.Карамзін, П.Г.Бутков, К.В.Кудряшов, В.Г.Федоров, М.П.Парманін та інші дослідники і коментатори видатної пам'ятки² (вище, в історіографічному розділі, ми зупинилися на цьому питанні). Стосовно перетинання Псла і Ворскли висловлювалися досить категоричні твердження. М.П.Парманін, наприклад, підкреслював, що у цьому випадку *"Игорю предстояла бы не одна переправа через Семь, но еще переправы потом через Псиол в Сумах и через Ворсклу (где?!), имея же на походе лишнюю переправу это большое препятствие"*³.

Аналогічні питання, особливо, що стосуються переправ через Псел та Ворсклу, ставили й інші автори.

Втім, існує й інша точка зору. При уважному погляді на цей великий регіон неможливо навіть уявити, що тут не було шляхів, які б проходили через середні Ворсклу, Псел та Сейм в районі Путивля-Рильська. Вся ця місцевість була досить щільно заселена, починаючи з епохи неоліту. В античні часи саме на

середній Ворсклі знаходився вже згадуваний центр скіфської культури, що складався з багатьох укріплених поселень, селищ, некрополів. На наявність шляхів через середні Ворсклу і Псел до району Путивля та далі на Новгород-Сіверський неодноразово у кількох працях вказував Б.О.Рибаков. Згідно з його версією рух полків Ігоря Святославича, маршрут походу пролягав саме через середні течії цих річок⁴.

Отже, як бачимо, є всі підстави вважати, що на лінії середніх Ворскли-Псла-Сейму існували сухопутні шляхи, що поєднували Подонцов'я з Посейм'ям - Муравський шлях (район сучасних мм.Харків та Охтирка) із західною частиною Бакаєвої дороги (район Путивля-Виру-Глібля). Втім, конкретної прив'язки до місцевості, нанесення на карту цих шляхів досі здійснено не було*.

Найбільш змістовну і деталізовану інформацію щодо цього питання містять відомі розписи руху путивльських і рильських сторожових загонів-станіць. Як вже йшлося вище, ці матеріали ще у ХІХ ст. були частково опубліковані в "Актах Московского государства". Досить повно інформацію про ці розписи подано у статті І.Д.Беляєва. Історик зосередив увагу на порубіжних територіях тодішньої Московської держави, торкаючись і південних її околиць, що межували з українськими землями і "диким полем". Широко використовував матеріали з організації станично-сторожової служби Д.І.Багалій, що знайшло відбиття в кількох значних працях. Також використовували окремі дані цієї інформації І.М.Міклашевський, В.Д.Юркевич, А.Г.Слюсарський, О.М.Апанович⁵. Далі ми в основному будемо спиратися на вже згадувану працю І.Д.Беляєва, враховуючи розлогі і педантично подані ним цитати старих документів, та на матеріали "Актів Московского государства", що частково дублюються і доповнюються матеріалами, опублікованими Д.І.Багалієм.

Перш за все щодо назви Лосицької дороги (у документах російською мовою - "*Лосицкая*", іноді - "*Лоситицкая*"). Це словосполучення зустрічається у розписах роз'їздів путивльських і рильських сторож десятки разів, причому, часто без уточнень, як щось цілком зрозуміле і всім відоме. Вказується напрямок і, як правило, зазначаються лише основні орієнтири: проміжний - "*меж Мжа и Коломака*" та кінцевий - Путивль або Рильськ.

Отже, тепер спробуємо локалізувати наявні в цих документах географічні орієнтири.

Місце "*меж Мжа и Коломака*" - це найбільш вузький прохід на трасі Муравського шляху. Тут майже впритул сходяться дві річкові системи - Дніпра (Коломак (Коломок) - притока Ворскли) і Дона (Мжа - притока Сіверського Донця). В цій місцевості обійти це межиріччя було дуже складно. КБЧ пояснює: "*а речка Коломок пала в Ворскол, а Мож в Донец; а меж Мжа и Коломака на Муравскои дороге рву версты с 3, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больши. А по сторонам того рву обоити*

* Попередню публ. див.: Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№ V-VI. - С.37-53.

нельзя: *пришли леса и болота*"⁶. Останнє речення, як вже йшлося, часто цитується дослідниками як доказ відсутності бокових відгалужень, що пролягали у західному напрямку. Але, як впливає з усього вищевказаного, таке розуміння наведеної фрази є неправильним. Йдеться не про Ворсклу, Псел, Сейм та шляхи, що їх перетинають, а про конкретну локальну ситуацію - відрізок Муравського шляху, контролювати рух по якому було зручно і доцільно саме тут, у вузькому місці, обійти яке (а не пройти через яке) було неможливо. Саме тому буквально усім сторожовим роз'їздам, навіть тим, згідно з маршрутами яких це було незручно, наказувалося оглядати цей стратегічно важливий вузол.

Окрім коротких інструкцій, є й більш розлогі, де конкретизується напрямок руху і подано топонімічні орієнтири: назви річок, урочищ, населених пунктів.

Нижче наведемо фрагменти двох розписів маршрутів путивльських сторож. Ці розписи були створені князем Михайлом Тюфякінім та дяком із Путивля Матвієм Ржевським у 1571 р.

*"Из Путивля ездити станицам к верх Самари от Путивля на Перевоз на Мокошевичи, а от Мокошевичев на Гравороны да на Верх Бобрика да к Суле, да Сулу перелезти на Песчаной брод, да к верх Груни Хотенские ко Пслу, а Псел перелезти на Бесищев ровенок, а от Бесищева ровенка к Олешенке, а от Олешенке Пселскою дорогою до верховья, да через Белицкие поля на верх Олешенки Сорочинские, да на низ Олешенкою в праворотья; да на Кубенскую могилу в Немери, да Ворскл перелезти на усть Буймира да Мерл, да в верх речки Хтыри через поле, да на верх Колтевы да к Мерлу, а Мерл перелезти на речку на Калище; а от Калища к Колодезю, да Колодезем вверх к Коломаку, да Коломак перелезти под Коломатиким городищем через Ровен, да полем через Муравской шлях, да на верх Адалага ехати на верх Берестовые вниз по Дону с Крымскую сторону до Святых гор, а от Святых гор вверх Тором да переехати Самарские верхи; а от Самарских верхов поворотити назад в Путивль теми ж урочищи"*⁷.

Тепер прокоментуємо ключові позиції.

"Перевоз на Мокошевичи". Як вже йшлося вище, цей перевіз локалізується *"От Путивля 10 верст вверх по Семи"*, тобто приблизно посередині між Путивлем та Буринню, в районі сучасного с.Зінове (Путивльський р-н Сумської обл.).

"к Суле", *"Груни Хотенские"*. Річок з останніми двома назвами кілька, але місце, де б вони розташовувалися поруч і в тій послідовності, як того вимагає текст, - одне. Воно локалізується на південний захід від Сум.

"Песчаной брод" знаходився на Верхній Сулі, про це йшлося вище.

"Бесищев ровенок". Виходячи з географічного контексту і майже фонетичної тотожності, очевидно, - це місцевість в районі сучасного с.Басівщина (Лебединський р-н Сумської обл.).

"Белицкие поля" - відносно маловодна територія посеред найбільш

вузького місця між середніми Ворсклою та Пслom. Поруч - сучасне с.Білка (Тростянецький р-н Сумської обл.). Тут же пролягав і Кончаківський шлях.

“Кубенскую могилу в Немери” - місцевість поблизу с.Журавне, неподалік Охтирки, де знаходяться 2 давньоруські городища⁸, що у документах XVII-XVIII ст. називалися Немеровським городищем⁹. Поруч - невеличка р.Куба.

“Хтыри”. Хтирь - стара назва р.Охтирка. Можливо, саме вона згадується під іменем Хирія у зв'язку з походом Ігоря Святославича навесні 1184 р.

“верх Колтевы” - верхів'я р.Котельва.

“Калище” - очевидно, річка, на якій розташовувалася сторожа. У КБЧ знаходимо: “до верх Мерла же з Белгорода сторожа Кадиче”¹⁰. Неподалік від верхів'їв Мерли і пині є с.Кадниця.

“Колодязь” - колодзями в ті часи називали невеличкі, по-суті безіменні річки.

Річка “Коломак” (Коломок) існує і дотепер.

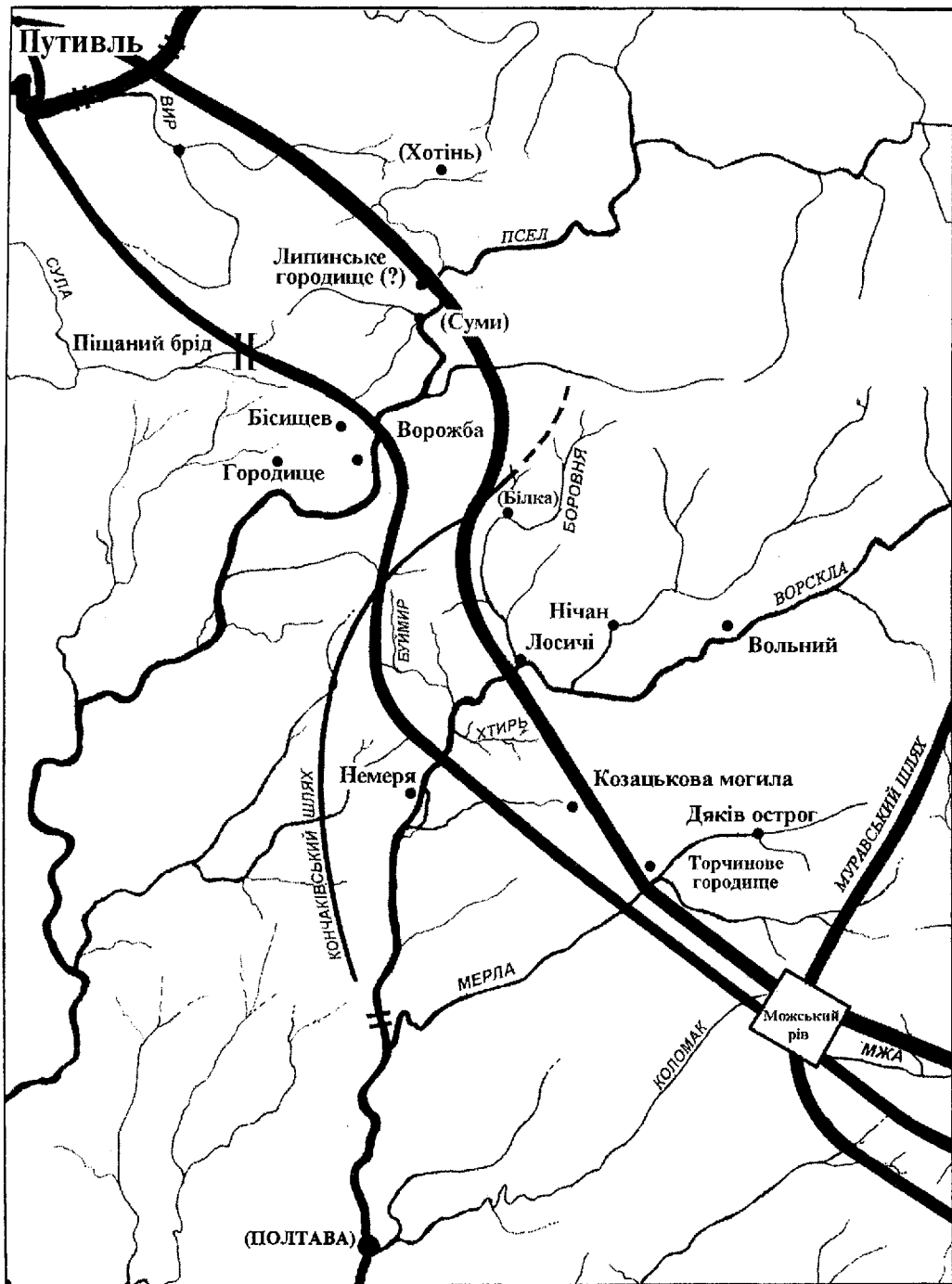
“Ровен” - це відомий Перекопський вал, Можський рів, що “меж Мжа и Коломака”.

“Адалаг” - стара назва р.Водолага.

Берестова, Тор, Святі гори, Самара не змінили своїх назв і додаткової локалізації не потребують.

Тепер текст другого розпису.

“Из Путивля ж ездити станицам к верх Тору и Миюсу. От Путивля станицам перевезтись Семь в Дороголиве на усть Выра, да ехати Выром вверх, да перелезти Вырь у Хосотина на усть Руды да ко Пслу, а Псел перелезти у Липенского городища да в проходы, да на верх Боровни, да Боровнею на низ да через колодезь рядом да к Ворсклу; а Ворскл перелезти у Буен Борку в Лосицах; а от Лосиц к Казацковой могиле да к Мерлу, а Мерл перелезти ниже Торчинова городища, да полем едуци видети Мерчик, да к Донецкой правороти, да на низ Одрина да ко Мжу; а Мож перелезти ниже Адалага; а от Адалага да на Товолжиную поляну да ко Мжу, да Мжем на низ к Змееву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья, да Донцом на низ до усть Чернаго Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Чернаго Жеребца, да по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпи, да розсошиною на гору верст с 10-ть, да тое розсошину перелезти, да ехати на гряду прямо; а с тое гряды видети девять курганов, которые стоят верх Тору и Миюсу; а на девятом на кургане на крайнем от Миюскаго верховья яма великая, станет в ней до десяти человек на конех, а в ней растет терн и бозовой куст; да под тем же курганом Царев шлях, коли шол Царь к Астрахани; а от туда приехати к верховью на Мюс, да тутю розсмотрити признаки: насечено крест на дубу снизу верховины Миюжские; а от тех мест поворотити назад к Путивлю”¹¹.

Верхній і нижній маршрути траси Лосицької дорogi

“в Дороголиве” - Дороголив, Драголив. Цей перевіз розглядався нами вище (нині с.Волинцеве Путивльського р-ну Сумської обл.).

“У Хосотина на усть Руды”. Йдеться про місцевість верхів’їв рр.Хотінь та Руда (Рудка). Сучасна назва с.Хотінь, старі назви населеного пункту та річок: Хатін, Хочунь, слобода Хочуна, Хотенські верхи (вершини). Неподалік від цього “Хосотина” знаходилася р.Лосятин, що впадала у р.Вир. Дуже вірогідно, враховуючи особливості скоропису XVII ст., що у текстах було “Лосятин”, оскільки літера Л писалася з сильно піднятою ніжкою.

Біля кількох рукавів-верхів’їв Хотіні була маленька р.Руда - нині це неподалік від с.Рудневка (Сумський р-н).

“Перелезти у Липенского городища”. Стосовно Липенського городища існує давня полеміка і велика література. Деякі дослідники, ототожнюючи цей об’єкт із Липовицьком, що згадується у давньоруських літописах під 1283-1284 рр., локалізують його у різних місцях: на Дону, під Курськом, в районі Конотопу і т.ін.¹² У даному випадку, як це зазначав ще Філарет (Гумілевський) і як впливає з контексту, явно йдеться про територію, де сьогодні розташовані Суми¹³. Щодо “перелазу”, тобто броду через Псел, то починаючи від того місця, де річка робить розворот майже на 180° (сучасна назва цього району - Лука), броди траплялися досить часто - ложе річки становить переважно пісок, що намивається на поворотах під час повені. Але тверді броди існують і нині, якраз біля давньоруського городища Тополя (північна околиця Сум) та вище по Пселу на 3-4 км, де річка робить поворот на південний схід майже під прямим кутом. Тут теж знаходиться потужний археологічний комплекс роменської і киеворуської культур Зелений Гай (Крейдище)¹⁴.

“На верх Боровни”. Сучасна назва - р.Боромля, верхів’я якої починаються майже біля основного русла р.Сироватка - в районі сс.Чернеччина і Великий Бобрик. Біля сучасного смт Боромля теж проходив древній Кончаківський шлях. Уздовж же р.Боровня (Борова) тягнувся шлях, відомий пізніше під назвою Сагайдачний. Тут він проходив правим берегом цієї річки. Це видно з того, що з м.Вольний посилалися станичники “на Сагайдачний шлях, за р.Боровую”¹⁵.

“У Буен Борку в Лосицах”. Це місце тексту детально розглянуто Філаретом (Гумілевським), який вважав, що “Лосицы - на устьє Борового потока, впадающего в Ворсклу, там где ныне Литовка”¹⁶.

“К Казацковой могиле” - це, вірогідно, низка курганів біля сучасного с.Бугрувате (Охтирський р-н Сумської обл.). У “Актах Московского государства”, очевидно помилково, подано “Казанковой”¹⁷.

“Ниже Торчинова городища”. “Торчинове городище” - сьогодні в межах с.Городне Харківської обл.¹⁸ Тут знаходяться залишки давньоруського укріпленого поселення¹⁹.

“На низ Одрина”. Одрин - невеличка ліва притока р.Мжа, неподалік розташоване сучасне с.Одринка.

"Тюндюково болонье" - оскільки йдеться про переправу, то, ймовірно, мається на увазі Тендицький брід на Середньому Сіверському Донці (про переправи Сіверського Донця мова нижче), що знаходився приблизно за 1,5 км нижче за течією від Бишкіна.

Далі у тексті всі старі назви річок співпадають із сучасними і маршрут руху простежується досить впевнено. В цілому, за виключенням лише деяких назв, все інше послідовно лягає на карту. Характерно, що кінцева точка маршруту знаходиться на височині, з якої беруть початок річки Тор і Міус (басейни Сіверського Донця і Азовського моря), тобто з найбільш вузького проходу на трасі Муравського шляху в цій місцевості.

Доповнюють інформацію про Лосицьку дорогу й інші матеріали, пов'язані з цим же періодом. У "Росписи польским дорогам" зазначено, що для сповіщення про прихід "воинских людей", тобто кримчаків, слід "от верх Мжа и Коломак с Муравской дороги поворотить налево через речки Меря, и Ворскла, и Псел, а бежать от верх Мжа и Коломак до Путивля 2 дня наскоро о дву конь"²⁰.

Тепер, власне, щодо Лосицької дороги, ім'я якої походить від іменника лаз/перелаз, тобто - брід. Невипадково на її траверзі ціла низка назв містить цю характерну ознаку, як і головне містечко Лосичі, котре розташовувалося у важливому місці перетинання цим шляхом Ворскли у брід нижче впадіння у неї Боромлі. Тут Ворскла вигинається на захід, наближаючись до Псла на 30-35 км. У межиріччі цих річок лежали "Белицкие поля". Лосичі знаходилися на місці давньоруського городища²¹ (в нові часи - с.Петровське, нині - с.Зарічне Тростянецького р-ну Сумської обл.).

При цьому нас не повинні бентежити відомості про те, що Лосицький острог був збудований у середині XVII ст., хоча, як бачимо, поселення Лосичі та Лосицька дорога згадуються значно раніше. Аналогічна ситуація спостерігається з багатьма населеними пунктами Слобожанщини, коли нові хвилі переселенців або давали нові назви вже існуючим об'єктам (що було досить рідко), або виникнення міста відраховували від того часу, коли починалася його розбудова як містечка-"городка" або фортеці-"острожка". Так було з Білопільям, Богодуховим, Валками, Колонтаєвим, Охтиркою, Салтовим, Чугуєвим та багатьма іншими містами і селами.

Окрім мовленого стосовно м.Лосичі, маємо ще рідкісний документ - відомий список "Імен градів всіх Руських далеких і близьких" XV ст., що фіксує назви кінця XIV ст. У ньому згадуються "Лошици", а поруч, за текстом - "Ничан" та "Городище"²².

Тут необхідно особливо підкреслити, - у названому реєстрі "Імен градів всіх Руських" зафіксовані "городи", тобто поселення з наявними валами та ровами, де у багатьох випадках археологами були виявлені матеріали давньоруського часу. Отже, це дає вагомий підстави стверджувати, що Лосичі існували і мали відповідну назву ще за часів Київської держави.

“Ничан” - відома давньоруська археологічна пам'ятка, розташована на околиці с. Ніцаха (нині Тростянецький р-н Сумської обл.)²³. У документах XVII ст. цей об'єкт багато разів згадується як *Ничанська дача*, *Ничан*, *Ніцан* і т.ін.

“Городище”, згідно з думкою Філарета (Гумілевського), було на місці сучасного с. Межиричі (нині Лебединського р-ну Сумської обл.). У XVII ст. ще було зафіксовано стару назву “Городецьке городище”²⁴. Зрозуміло, якщо у XIV ст. за даними “Списку імен” цей об'єкт вже мав назву “Городище”, то, скоріше за все, йшлося про колишній город, тобто укріплене поселення з візуально помітними оборонними спорудами - валом та ровом. У цій місцевості це могла бути пам'ятка або киеворуська, або слов'янська (роменської культури), або скіфського часу.

Проте, археологами в межах с. Межиричі ще не виявлено залишків будь-якого древнього об'єкту. Але поруч наявні давньоруські городища, розташовані поруч з сучасними сс. Ворожба та Шпилівка²⁵. Також наявність неподалік власних назв - Стінка, Бровкове, Вали - залишають можливість говорити про існування ще невідкритих археологічних об'єктів*. Підтверджують думку про розташування Городища в цьому районі і дані Г.Боплана. Так, на “Спеціальній карті України” 1650 р. саме в луці Псла позначено об'єкт “*Horodyski H*”. Причому, виходячи зі специфічної манери Г.Боплана, останню літеру (H) слід розшифровувати як “городище”. Автори покажчика до карти М.Вавричин та О.Голько визначили розташування цього об'єкта в межах Ворожби (Лебединський р-н Сумської обл.)²⁶.

Згадуються Лосичі разом із Хотиним, Хотмишлем, Путивлем, Рильськом, Курськом та іншими містами і у татарських грамотах XV ст., що своїм протографом мають, очевидно, якийсь ярлик, даний ще Тохтамишем Віговту, а отже, датований кінцем XIV ст.²⁷ Тобто, йдеться про той самий час, до якого належать і фактичні дані реєстру “Імен градів”.

Зрозуміло, що стратегічна функція цього регіону зберігалася і пізніше, під час кримсько-татарської небезпеки. У цій прикордонній системі головна роль належала Лосичам, можливо навіть не як потужному укріпленню (як вже зазначалося, острог там було збудовано у середині XVII ст. і проіснував він недовго), а як місце, де перетиналися менші шляхи - відгалуження Лосицької дороги, основної в цьому районі.

* О.Русина зазначає, що локалізація Філарета непевна, оскільки документ, який він цитує, не дає для цього достатніх підстав. Сама ж Городиська волость локалізується на Пслі, Висторопі, Барожбі (*Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - С.131). У джерелах цього часу кілька разів зустрічається назва урочища Бісищев (Бесищево), що розташовувалося у Городиський (Городецький) волості (*Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006. - С.324, 362). Сучасне с.Басівщина розташоване майже поруч із с.Ворожба, а на протилежному лівому березі Псла розташовані сс.Малий та Великий Висторопи. Отже, Городище “Списку імен”, вірогідно, слід локалізувати на місці сучасного с.Ворожба.

Ще один фрагмент іншого документу дає нам додатковий репер на трасі Лосицької дороги. Так, сторожі, що чатувала біля Дякова Острога (сучасне м. Богодухів Харківської обл.), наказувалося на випадок появи ворога *"бежать с вестью с тоє сторожи сторожем в Рьлеск прямою дорогою меж Псла и Ворскла через Щетинин ровенок, да попереk Псла к Рьльску в котором месте лучитца ему приехати"*²⁸.

"Щетинин Ровенок" - місцевість біля розглянутого вище *"Бесищева"*; нині - поруч із сучасним с. Щетини, на річці Ревки, що впадає у р. Логань (стара назва - р. Ольшана) поблизу Псла.

"Пряма дорога" - це найкоротший шлях через *"Белицкие поля"* - між Лосичами та Городищем, Ворсклою та Пслом.

Отримавши низку точок на трасі Лосицької дороги, мусимо дійти висновку - ця дорога не є раз і назавжди визначеним маршрутом. Це, скоріше, - загальний напрямок, що поєднував мережу другорядних шляхів, які в деталях відрізняються. Останнє було обумовлено погодними і сезонними змінами, фізичним потенціалом і завданнями подорожніх, адже, наприклад, можливості купецької валки та вершника-гінця, що рухався *"о двуконь"*, були принципово відмінними. Така ситуація спостерігається з багатьма стародавніми шляхами до часів спорудження доріг із твердим покриттям.

Отже, Лосицька дорога пролягала майже від пониззя Сіверського Донця і тягнулася до Путивля-Рильська.

Характерно, що на згадуваних картах Г. Боппана нанесено великий лісовий масив, котрий охоплює з обох боків Ворсклу. Вказано, що лівобережна його частина має назву *"Losczycki Bor"* (Лосицький бір), а правобережна - *"Буумир Лис"* (Буймир Ліс).

Таким чином, виходить, що найбільш небезпечна зона у регіоні була там, де Лосицька дорога перетинала Муравський шлях і, переходячи Мерлу, наближалася до Ворскли. Влаштування майже постійного чергування пересувних сторож і детальні описи цієї ділянки дороги свідчать, що тут найчастіше чекали ворога.

Така ж ситуація була і за часів Давньоруської держави. Як йшлося вище, саме на р. Хирія і за Мерлою Ігор Святославич у 1184 р. двічі відбивав половців, які рухалися в Русь. У безпосередній близькості до Лосичів знаходяться Ніцахське, Немеровське, Охтирське і Куземинське городища. Цей Лосицький вузол за часів Київської Русі був прикордонням, покликаним захищати підступи з південного сходу, тобто з нижньої ділянки Муравського шляху та із Задонцов'я.

У XVII-XVIII ст. також маємо кілька свідчень про те, що в цей район приходили кримчаки²⁹.

Аналогічну картину спостерігаємо і на середньому Пслі, де теж наявна концентрація об'єктів (Бісищев, Городище, Ворожба, Шпилівка, Бишкінь, Щетинин ровенок), зафіксованих у документах XVI-XVII ст., переважна більшість яких знаходиться на місці давньоруських поселень або неподалік від

них. Це знову свідчить, що тут була небезпечна ділянка на трасі Лосицької дороги і за часів Київської Русі.

Ще одне важливе спостереження слід зробити, виходячи з отриманих даних. Вони підкріплюють висловлене вище припущення про кордони Київської Русі зі Степом та внутрішнього порубіжжя між Переяславським та Чернігово-Сіверським князівствами. Внутрішня достатньо умовна межа між князівствами пролягала на трасі Лосицької дороги, де у районі з'єднання її з Муравським шляхом знаходився і стик зі Степом.

Характерно, що частина кордону Сіверської і Переяславської земель у другій половині XII ст., визначена Ю.Ю.Моргуновим на підставі археологічних даних, майже точно співпадає з напрямком Лосицької дороги. Так, дослідник вказує одну з точок цього кордону - між Ворожбою та Кам'яним. Далі, накреслюючи південно-західну частину "донецького виступу", що контролювався чернігово-сіверськими князями, вказує іншу - між Ніцахною і Зарічним, за якими нижче по Ворсклі були вже Переяславські землі³⁰. Приблизно таким шляхом, на думку Ю.Ю.Моргунова, повертався Ігор з полону - через Донець-Городне-Ніцаху-Ворожбу-Вир³¹.

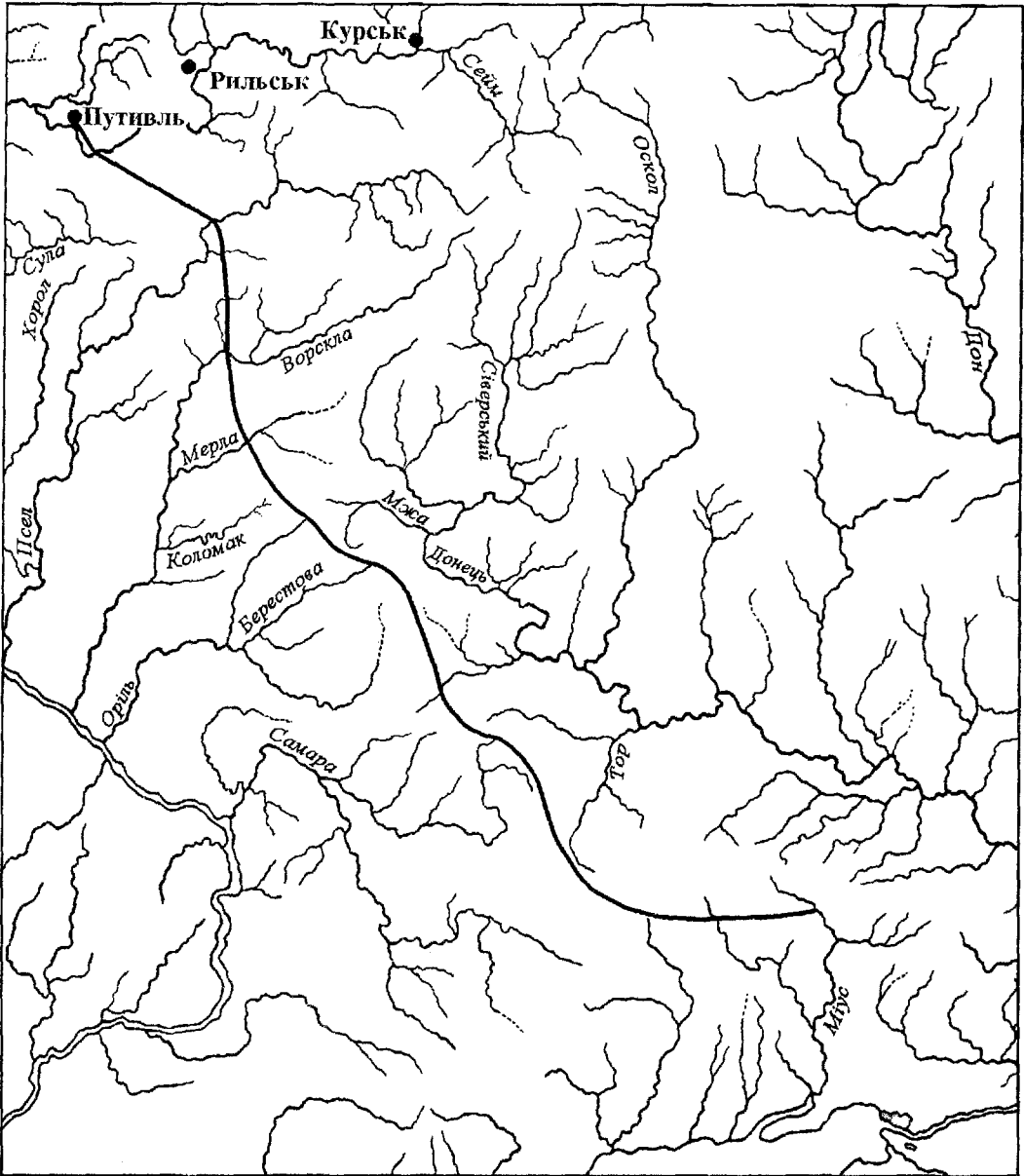
Як бачимо, співпадіння майже повне, що, звичайно, не може бути випадковістю. Також Ю.Ю.Моргунов визначає, що під контролем сіверських князів з 70-х років XII ст. опинилася територія від Попашу на Сулі до м.Донець³². Це також цілком узгоджується з трасою Лосицької дороги. Характерно, що ця траса майже співпадає з дорогою з Путивля до Перекопу, яку Б.О.Рибаків, визначивши її напрямком на підставі середньовічних карт, чертежів та текстів царевича Федора, Г.Геррیتса та С.Герберштейна, умовно назвав "Кримською дорогою"³³.

Зробимо деякі висновки. Перший. Названі два важливих вузла - Лосицький та Городищенський - контролювали броди через Ворсклу та Псел, тобто рух Лосицькою дорогою. На Ворсклі: *Немеря та у Лосичах*; на Пселі: *Щетинин ровенок, Бісищев та Липинський*.

Другий - щодо календарних термінів руху Лосицькою дорогою. Так, маємо матеріали про пересування "стоялих голів" до місця призначення - туди, де вони і повинні були "стояти" та "головувати", тобто направляти роз'їзди за різними маршрутами, координувати їхні дії, збирати та аналізувати інформацію та, у разі необхідності, посилати гінців до Путивля або Рильська.

Ці "стоялі голови" складалися з кількох десятків чоловіків, що везли з собою зброю, харчування, інший господарський реманент, як зазначали у документах, "рухлядь" - усе необхідне для влаштування сторожових застав і життя у складних і небезпечних умовах протягом двох місяців. Отже, під час руху це були не сторожові роз'їзди, не гінці "о дву конь", а, скоріше, військові колони, що пересувалися з обозом. Документи зберегли для нас важливі дані про їхній рух. Так, 15 квітня 1579 р. з Рильська вийшов загін і "на Донце стал апреля в 24-й день, шел 10 ден; а людей с ним /.../ всего 93 человека". Цей

загін змінив другий, потім - третій. Всі ці три "стоялі голови", що налічували 93, 79 та 69 осіб, рухалися з Рильська до Донця в середньому по 10 днів³⁴. Таке двомісячне чергування тривало до листопада включно.

Лосицька дорога

Окрім стоялих голів, були ще станиці, що курсували між Путивлем або Рильськом та небезпечними ділянками Подонцов'я. Всі вони протягом багатьох років вирушали 1 квітня³⁵ і потім змінювалися кожні 15 днів до пізньої осені або й довше, поки “*сніги не укинуть*”³⁶.

Були ще сторожі з аналогічними функціями, які теж виїздили на патрулювання 1 квітня, змінюючись через кожні 6 тижнів³⁷.

Третє - щодо швидкості руху сторожових роз'їздів. У ті часи звичайною одиницею обчислення відстані на цих землях було “*днище*”, хоча вже трапляються і метричні одиниці - версти. В цих же документах знаходимо низку назв географічних об'єктів із зазначенням часу, необхідного для подолання відстані між ними, навіть інколи - і кількості верст. Швидкісна, кур'єрська їзда (як вже йшлося) дорівнювала “*от верх Мжа и Коломак до Путивля 2 дня наскоро о дву конь*”.

Відстань від Путивля або Рильська (що в даному випадку однаково) до правих приток Донця Лосицькою дорогою становить за нашими підрахунками: верхнім варіантом - 245 км, нижнім - 235 км. Цей шлях “*стоялі голови*” (колони з обозом) долали за 10 днів, сторожові роз'їзди - за 4, а гінці-кур'єри - за 2 дні.

Тепер мусимо визначити середню швидкість, але при цьому треба мати на увазі, що колони з обозом обов'язково мали зробити 2 днівки, тобто 3 дні руху, а 4-й - відпочинок. Отже, на шлях у них безпосередньо йшло 8 днів.

Для підрахунку швидкості візьмемо середню відстань у 240 км (480:2), оскільки похибка у 10 км не є принциповою - ніщо не заважало комбінувати пересування на окремих відрізках (залежно від стану рік та шляхів), скажімо, з Бісищева йти не в Немерю, а в Лосичі, або, рухаючись на Рильськ, “*перелезти*” Псел не біля Липинського городища, а вище - біля давньоруських городищ, що контролювали 2 броди (неподалік від сучасних сс. Могриця та Велика Рибиця)³⁸.

Таким чином, середня швидкість за день була:

колони з обозом (“*стоялих голів*”) - 30 км (240:8);

сторожового роз'їзду (“*станіці*”) - 60 км (240:4);

гінця-кур'єра (“*о дву конь*”) - 120 км (240:2).

Вище, при визначенні траси Кончаківського шляху, ми торкалися питання швидкості руху, виходячи з географії дещо південніше розташованого району, але результати в обох випадках співпали. Це свідчить, що пересування по відносно маловодному степу або в умовах досить пересіченої місцевості з форсуванням Сейму, Псла та Ворскли суттєво не впливали на швидкість.

Пролягаючи через важливі для Давньоруської держави райони, ця дорога була не лише шляхом для військових рейдів, але й, у першу чергу, гостинцем - шляхом торговельних караванів. Непрямим свідченням цього є речові і монетні скарби, знайдені на траверсі Лосицької дороги: скарб римських монет у Посеймі біля смт Ворожба (Білопільський р-н Сумської обл.), Суджанський, кілька скарбів у районі Курська-Рильська; у Попселлі - Шпилівський та два Сироватських (Сумський р-н), два Новотроїцьких (Лебединський р-н Сумської

обл.); у Поворсклі - Жигайлівський (Гросянецький р-н Сумської обл.), два - неподалік Можського вузла біля с.Перекоп³⁹.

Таким чином, можна стверджувати, що ця дорога функціонувала ще з античних часів. Через тисячу років вона слугувала шляхом для торговельних операцій між Хазарським каганатом та слов'янськими землями. Нею ж намагалися проходити в Русь і половці, чим і була викликана превенція сіверських князів: будівництво нових та зміцнення існуючих фортифікаційних споруд на городищах Лосицького та Городищенського вузлів та запобіжні походи.

Аналогічні заходи на цих же землях вживалися московською адміністрацією і через 500 років - будівництво острожків та городків, як правило, на місцях стародавніх (раннього залізного віку та роменської культури) городищ.

Уся отримана інформація щодо цієї дороги та умов пересування нею є надзвичайно важливою, оскільки доводить не лише саму можливість руху в цій місцевості, що, як вже зазначалося, заперечувалося окремими дослідниками, а й спростовує твердження, що цей рух був неможливий навесні - у квітні-травні, тобто у той час, коли й відбувалися події походу Ігоря Святославича.

¹ Платонов С. Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. - СПб., 1899. - С.81, 86.

² Історіографію питання див.: Бобров А.Г. Поход Ігоря Святославича на половців в 1185 г. // Енциклопедія "Слова о полку Ігореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.162-163.

³ Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году // Труды отдела древнерусской литературы. - М.-Л., 1956. - Т.ХІІ. - С.56.

⁴ Рыбаков Б.А. "Слова о полку Ігореве" и его современники. - М., 1971. - С.231.

⁵ Історіографію питання див.: Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слободжанщины XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.3-27.

⁶ КБЧ. - С.64.

⁷ Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1946. - №4. - Источники. - С.18-19.

⁸ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). - К., 1984. - С.168-169.

⁹ ИСОХЕ-ІІІ. - Стб.106-107.

¹⁰ КБЧ. - С.63.

¹¹ Беляев И. Указ. соч. - С.19.

¹² Бунин А.И. Где находились города Липецк и Воргол, а также и другие места, упоминаемые в летописях под 1283-1284 гг.? // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. - Т.ІІ. - М., 1902. - С.66-71; Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. - Вып.І. - М., 1996. - С.5-57.

¹³ ИСОХЕ-ІІІ. - Стб.279-280.

¹⁴ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Указ. соч. - С.157.

¹⁵ ИСОХЕ-ІІІ. - Стб.195.

¹⁶ Там же. - Стб.58.

¹⁷ Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академіею наук. - Том І. Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. - СПб., 1890. - С.13.

¹⁸ ИСОХЕ-ІІІ. - Стб.249.

¹⁹ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Указ. соч. - С.174.

- ²⁰ *Багалеї Д.І.* Матеріали для історії колонізації і быта Харківської і частини Курскої і Воронезької губерній в XVI-XVIII вв. - Х., 1886. - Т.1. - С.3.
- ²¹ *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляєва С.А.* і др. Указ. соч. - С.167-168.
- ²² *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. - М., 1979. - С.94.
- ²³ *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляєва С.А.* і др. Указ. соч. - С.164-167.
- ²⁴ ИСОХЕ-III. - Стб.497-498.
- ²⁵ *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляєва С.А.* і др. Указ. соч. - С.109, 156-157.
- ²⁶ Боплан і Україна. - Львів, 1998. - Вклейка між с.122-123; *Вавричин Марія, Голько Олег.* Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г.Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. - С.175.
- ²⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т.IV. - К., 1993. - С.86.
- ²⁸ *Беляєв І.* Указ. соч. - С.17.
- ²⁹ ИСОХЕ-III. - Стб.195; *Слюсарский А.Г.* Указ. соч. - С.71-73.
- ³⁰ *Моргунов Ю.Ю.* О юго-восточной окраине Чернигово-Северских земель в XII в. // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матер. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.28.
- ³¹ Там же. - С.29.
- ³² *Моргунов Ю.Ю.* Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.112.
- ³³ *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV-XVI века. - М., 1974. - С.64-65, 106.
- ³⁴ *Беляєв І.* Указ. соч. - С.30.
- ³⁵ Там же. - С.18, 19, 30.
- ³⁶ Там же. - С.19.
- ³⁷ Там же. - С.20-21.
- ³⁸ *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляєва С.А.* і др. Указ. соч. - С.156.
- ³⁹ *Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. Материалы и исследование по археологии СССР. - №74. - М.-Л., 1958. - С.218-219; *Пуцко В.Г.* Серебряные кувшины из Жигайловки // Вестник древней истории. - 1984. - №4. - С.77-89; *Фомин А.В.* Топография кладов куфических монет X в. междуречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К., 1988. - С.75-77; *Романова Г.А.* О топографии кладов римских монет на Левобережье Днепра // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С.123; *Енуков В.В., Щавелев С.П.* Основные направления торговых связей Курской земли в X-XIII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. - Курск, 1996. - С.14-16; *Звагельський В.Б.* Історичне краєзнавство Сумщини // Сумська старовина. - №XX. - 2006. - С.216-233; *Він же.* Скарби рідного краю // Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства. Матер. наук.-теор. конф. - Суми, 2007. - С.121-138.

Середньовічні броди на Донці

На Сіверському Донці існували десятки лазів і перевозів, тобто бродів та поромів, більшість назв яких відома, але не всі точно локалізовані і прив'язані до шляхів та населених пунктів. Д.І.Багалій на підставі даних КБЧ нарахував 11 бродів¹. Інші джерела називають значно більше. Особливо багато їх на середній ділянці річки. Тут русло досить звивисте, з багатьма притоками, а саме на поворотах і у місцях впадіння приток намиваються піщані коси та підмиваються береги, що й призводить до утворення зручних для руху мілин, тобто бродів. Ці характерні риси за своїми фізико-географічними особливостями частково нагадують Середній Сейм.

Нижче зроблено спробу локалізації переправ через Сіверський Донець від району Белгорода до Лисичанська.

1. Переправа ВЕЗЕНИЦЬКА

У розписі місць дислокації 15-ти Белгородських сторож, складеному князем і воеводою Г.Тюфякіним у 1623 р., зазначено, що 15-й сторожі необхідно чатувати *"на Северском Донце на броду на усть Везеницы ниже Белгорода 4 версты"*^{2*}.

Це місце локалізується впевнено - майже в центрі сучасного м.Белгород (РФ), де у Сіверський Донець впадає річка із сучасною назвою Везьонка.

2. Переправа ТОПЛИНКА

У вищенаведеному документі зазначено, що 12-а сторожа має перебувати *"на Северском Донце на берегу ниже Белгорода 20 верст против Топлинского устья на перелазх"*³.

Нині це місцевість біля с.Топлинка (Белгородський р-н, РФ), де р.Топлинка впадає у Донець. Поруч розташовані села з характерними назвами: Бродок, Прістенъ, Маслово Прістенъ.

3. Переправа САЛТІВСЬКА

Салтівське (Салтановське, Салтове) городище згадується у КБЧ: *"...от Волчьих Вод до Старицы верст с 6. А ниже Старицы, с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодезь Салтановской."*

* Тут і далі підкреслено нами - В.З.

*А ниже Салтановского колодезя, на Донце, городище Салтановское, от колодезя с версту*⁴.

У 1643 р. чугуївський воевода І.Бестужев доповідав царю, що 5 серпня приходили татари через Сіверський Донець на Чугуїв, але їх вдалося відбити, а втікачів наздогнати “...от Чугуева верстах в 20 на р.Донце под Салтовским городищем и Татар громили и многих побили и ранили и в реке потопили. А которые твои, Государевы, служилые люди переметались за Татарами за Донец: и у тех людей за Донцем с Татараы был бой...”⁵.

У 1658 р. А.Хілков писав чугуївському воеводі І.Бунакову, що чугуївські служилі люди “...в Чугуеве стоят в сотнях по 50 человек и на отхожих сторожах, на Татарских перелазах, на реке Донце, на Салтове городище, да на Гумницком...”⁶.

Наступного року, згідно з царським указом, 670 персселенців оселилися на Сіверському Донці - на Салтівському городищі, де раніше був кам'яний город, “на татарському броді”⁷.

В описі міст Белгородської черти 1668 р. вказано щодо “наряду”: “Ниже Салтова у реки Северского Донца у татарского перелаза на стороже бываюот детей боярских по 5 чел.”⁸.

Салтівське городище і розташований неподалік могильник - нині широковідома епонімна пам'ятка, що дала назву археологічній культурі і знаходиться в межах с.Верхній Салтів (Вовчанський р-н Харківської обл.).

4. Переправа КОГАНСЬКА

У КБЧ зазначено: “... Уды по левой стороне Муравской дороги, а пали в Донец, ниже Коганского перевозу, от Белгорода верст с 90 /.../ А ниже Бурлука, с Ногайской стороны, пал в Донец колодезь Каганской /.../ городище Гумнинья, а ниже Гумнинья, на Донцы, Каганской перевоз, от Гумнинья верст с 5.

А ниже Гумнинья, выше перевозу с версту пала в Донец речка Бабка.

А ниже Бабки, с версту, пала в Донец речка Тетлега.

А ниже Тетлеги /.../ Чюгуево городище, а от Тетлеги версты с 4”⁹.

Філарет наводить фрагмент доповіді князя Горчакова царю від 16 жовтня 1641 р., де повідомляється про черговий напад татар. Зокрема, йдеться про те, що чугуївський пушкар Івашка Дмитрієв ходив за річку Донець “к татарському перевозу, от Чугуева версты с 3” і тоді ж прийшли на річку Таганку татари, а Івашка “от них ушел чрез Донец в пльв /.../ приходили те татарове с верху речки Таганки и были на Таганском перевозе”¹⁰.

Отже, очевидно, що Таганський, Коганський і Татарський - це різні варіанти назви однієї переправи.

Коганське (Каганове) городище згадується в “Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.”: “От Харькова в 9 верстах при р.Удах есть

городище, называемое Каганова; о нем также ничего, кроме некоторых несбыточных басней, обстоятельно не слышно"¹¹.

А.Г.Слюсарський зазначає, що Коганський перевіз знаходиться біля м.Чугуїв¹².

Річки Бабка та Тетлега, як і м.Чугуїв, існують і нині. Існують нині й с.Таганка та одноіменна річка, що знаходяться неподалік. Отже, наявна інформація дає можливість доволі точно визначити місце цієї переправи, що знаходилася там, де р.Тетлега впадає у Донець. Сьогодні це в межах смт Кочеток (Чугуївський р-н Харківської обл.). Цей брід існує і нині.

Характерно, що на р.Бабка, вище за течією від гирла на 5-6 км, відкрито матеріали зрубної культури, поселення та могильник салтівської культури. Селище і могильник салтівської культури відкрито також і у самому Кочетку¹³.

5. Переправа МАЛИНІВКА

Філарет наводить фрагмент царського указу 1704 р., в якому цитується "сказка" жителів Малинівки. Зокрема, йдеться про заснування села: "...село Малиновка построена тому лет 40 и больше /.../ за рекою, за Северным Донцом, на нагайской стороне, на Малиновом колодезе, на броду, на татарских перелазах, на Чугуевых угодьях"¹⁴. Очевидно, про цю ж переправу згадується у доповіді чугуївського воєводи І.Бестужева царю у 1643 р.: "Августа 5 д. в 4 часу дня с Ногайскія стороны из за р.Севернаго Донца приходили под Чугуев Татарове, человек с 500 и больше. А пришли, Государь, Татарове под Чугуев лесами, ниже города версты с 3"¹⁵.

На карті кінця XVIII ст. слобода Малинівка позначена напроти Чугуїва, там же нанесено дорогу, що йшла через неї та Чугуїв з Ізюму до Харкова¹⁶. Нині через Чугуїв та Малинівку пролягають кілька шляхів, в тому числі залізничний та автомобільний магістральний міждержавного значення.

Сучасне смт Малинівка (Чугуївський р-н Харківської обл.) розташоване напроти Чугуїва через р.Донець, дещо нижче за течією. Отже, брід локалізується досить упевнено.

6. Переправа БИШКИНСЬКА

КБЧ сповіщає: "А на Комолше городище Каменное, от Змиева верст с 10, лесом подле Донца. А ниже Комолши, на Донце, Абашкин перевоз, от Комолши версты с 3"¹⁷.

Кілька разів згадуються Бишкинські (варіанти: Абашкин, Обишкінський, Башкинської) перелаз, перевіз та сторожа у 70-х роках XVI ст. як місця контролю за просуванням татарських загонів¹⁸.

Про спорудження "города" на бродах Савинському, Андрієвих Лозах та Бишкинському у 1666 р. йдеться у документі, що його наводить Філарет. Крім того, він подає цікаву інформацію з перепису стольника князя Я.Мансурова,

датованого 1682 р., про укріплення берега поблизу Бишкінського броду: “*На Бишкінском мокром броду, что под Бишкінским городком /.../ а по осмотру того броду на 10 саж., надолоб и башни нет /.../ На Бишкінском броду до городка до стены настроено вновь надолобы 260 сажень; от р.Донца на том же броду валом перекопано 40 сажень, городок вокруг 30 сажень*”¹⁹.

Наведених даних достатньо, щоб локалізувати цей брід: він знаходився між сучасними селами Черкаський Бишкін та Нижній Бишкін (Зміївський р-н Харківської обл.). Поруч розташована низка археологічних об’єктів бондарихинської, пеньківської, салтівської культур та скіфського часу, в тому числі відомий Сухогомольшанський археологічний комплекс із городищем, оточеним кам’яними стінами²⁰.

7. Переправа ТЕНДИЦЬКА

У вищенаведеному переписі князя Я.Мансурова згадується Тендицький брід: “*По правую сторону от мельницы вниз по Донцу засечено леса до Тендицкаго брода мерою 600 сажень*”²¹.

600 сажнів - це близько 1,3 км, тобто на такій відстані від млина знаходився цей брід. Сам же млин був розташований поруч із Бишкінем. Під 1691 р. маємо свідчення про те, що лиманський житель їздив: “*...из Лимана в Бишкін на мельницу молоть, и в то число от мельницы за Донец Бишкінские жители ходили для своих дел, и с ними съехали Татаре*”²².

У розписі маршрутів путивльським сторожовим станицям 1571 р. зазначається: “*Из Путивля же ездити станицам /.../ к Змееву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья*”²³.

Імовірно, що Тендицький брід знаходився там, де Тюндюкове “болонье” (волога, болотяна низовина, мокра лука) примикає до Донця. Дійсно, вся місцевість лівого берега річки від Змійова до Савинців низька, з великою кількістю озер, проток та боліт. Поруч - досить великі озера Чайка, Лиман, Зимне, Крячкове та ін. Відмінність у назвах (Тендицький брід та Тюндюкове болонье), очевидно, слід пояснювати різницею у часі письмової фіксації, що дорівнює понад 100 років. Отже, Тендицький брід знаходився приблизно на 1,5 км нижче за течією від Бишкінського.

8. Переправа ШАБАЛИНСЬКА

Нижче за течією від Бишкінського знаходився Шабалинський брід (варіанти назв у документах XVI-XVII ст. - Шабалін, Шабалінов, Шабанінської, Шебанінський). КБЧ подає таку інформацію: “*А ниже Абашкина перевозу, на Донце, Шабалинской перевоз, от Абашкина перевозу верст з 10 /.../ А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Бакин колодезь*”²⁴.

Кілька разів Шабалинські брід, перевіз та сторожі згадуються під 1577 та 1591 рр. у розписах руху путивльських та рильських станиць²⁵. Зазначається,

що ця переправа розташована за 15 верст від Бишкінської, за 20 верст від Булуклейської та за 15 - від "Комолшенских ровней"²⁶.

Цікаву інформацію за 1681 р. про укріплення, що унеможливилювали рух берегом після переходу через Донець, наводить Філарет: "На Шабалинском броду, от озера до стѣны городка надолбы поправлены 310 сажень; городок мерою вокруг 12 саж. От того городка до ерка (вверх по Донцу) поправлены надолбы, 250 сажень"²⁷.

В цілому, історичних свідчень у сукупності із сучасною топонімікою регіону достатньо для локалізації цієї переправи, що знаходилася між сучасними сс. Геївка та Андріївка (Зміївський р-н Харківської обл.).

9. Переправи АНДРІЄВІ ЛОЗИ

Філарет наводить фрагмент документа балаклійського протоієрея, зятя полковника Я. Черніговця, де йдеться про те, що зроблено для захисту від нападів татар та залюднення місцевості в районі р.Балаклія. Зокрема, у 1666 р. "призвали и построили городы на бродах Савинской, Андреевы Лозы и Бишкин"²⁸.

У 1688 р. знову в цей район прийшли татари, про що приказний Решеховцев сповіщав: "...как татары металися через Донець, многих Балыклейских и Андреевских жителей на броду порубили и потопили"²⁹.

Белгородський воевода про ці ж події писав, що 3 вересня "татарове перешли через Донець выше Балыклеи и ниже Андреевых Лоз на броду, подле Енчукова Кута"³⁰.

Назва переправи Андрієві Лози досить характерна. Форма множини свідчить про наявність у цій місцевості кількох бродів-перелазів. Дійсно, крім даних, наведених вище, маємо переконливе свідчення 1686 р. щодо опису берегових укріплень Донця біля Андріївки: "...от городка Андреевых Лоз, от посада, вниз по Донцу горою до Красной горки, до татарскаго перелаза, ставлены надолбы /.../ А на Красной горке против татарскаго перелаза..."³¹.

Отже, брід Андрієві Лози знаходився в межах сучасного с.Андріївка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

За даними Філарета, жителі Андріївки утримували сторожу за 5 верст від села на Брижечевому броді, у 5 верстах на Міловому та біля Красної Гірки³².

Останні три локалізуються досить точно на підставі назв сучасних сіл та орієнтирів, наведених у документах.

10. Переправа БРИЖЕЧЕВА

Як впливає з тексту, наведеного Філаретом, цей брід знаходився на 5 верст вище за Андріївський. Отже, це місцевість в районі сучасного с.Геївка, дещо нижче Бишкінського броду.

11. Переправа МІЛОВА-1

Назва сучасного с. Мілова (Балаклійський р-н Харківської обл.) вказує на локалізацію цього броду, що знаходився на відстані 5 верст від Андріївки, нижче за течією, неподалік від броду Красна Гірка.

Виявляється, що на Донці існували два броди з однаковими назвами, тому ми позначасмо їх цифрами 1 та 2.

12. Переправа КРАСНА ГІРКА

З вищенаведеної інформації випливає, що цей брід-перелаз знаходився біля сучасного с. Червона Гірка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

13. Переправа У ЄНЧУКОВА КУТА

З повідомлення белгородського воєводи про прихід татар (див. про Андрієві Лози) дізнаємося, що цей брід знаходився нижче за течією від Андрієвих Лоз. Його місцезнаходження, виходячи з назви, було, очевидно, біля сучасного залізничного переїзду Янківський.

Таким чином, назва Андрієві Лози стосується 5 переправ: власне Андрієвих Лоз, Брижечевої, Мілової, Красної Гірки та У Єнчукова Кута.

14. Переправа ЛЯХОВА

КБЧ подає: *“А ниже Шабалинского перевозу, верст с 10, пал в Донеце Бакин колодезь /.../ А ниже Бакина колодезя, на Донце, Ляхов перелас с Крымской стороны на Рускую сторону.*

А ниже Ляхова перелазу, на Донце, Савинского перевоз, от Ляхова верст за 20”³³.

Надійним орієнтиром є вказівка на відстані: від Шабалинської переправи приблизно за 10 верст та від Савинської - за 20 верст. Тут і нині є невелика річка Ляхівка.

15. Переправа КРЕДНЯНСЬКА

Креднянський брід згадується в описах князя Я. Мансурова 1688 р.: *“На Креднянском броду на стороже стоят Балаклейские жители. /.../ От того Креднянского броду едучи к городу Балаклею, подле бору построены надолобы и караульная башня /.../ Подле тех надолоб рыжеватое озеро. /.../ На Креднянском броду построены 2 тынянки и окладены дерном; меж ними огорожено тыном; на 10 саж.”³⁴.*

Виходячи з назви сучасного с. Крейдянка, цей брід знаходився поруч, в межах м. Балаклія.

16. Переправа БУЛУКЛЕЙСЬКА

Вище вже кілька разів згадувалася Булуклейська (Балаклейська, Буликлейська) сторожа.

В описі князя Я.Мансурова 1688 р. зазначено: “На Балыклейском броду что на устье речки Балыклейки, по осмотру того броду на 20 саж. острожка, башни и надолоб нет. На том броду на стороже стоят Балыклейские жители 20 казаков и мещан. Тот брод от города в 2 верстах”³⁵.

Цей брід локалізується досить легко, адже сучасне м.Балаклія знаходиться на місці колишнього острога. Оскільки нинішнє місто значно більше розмірами, ніж було у XVII ст., то зрозуміло, що Булуклійський брід знаходився неподалік від Креднянського, дещо нижче за останній, у межах сучасного міста, там, де р.Балаклійка впадає у Сіверський Донець.

17. Переправа ТАРАБАНОВА

В доповідній записці князя Я.Мансурова від 1682 р. при описі Савинських бродів вказано: “От Тарабанова броду построены надолбы до города Савинцы выше городка Савинского”³⁶.

Від 9 липня 1688 р. маємо свідчення про те, що “На Тарабановой луке было 200 человек татар, а на другой стороне Донца было с 2000”³⁷.

Отже, Тарабанов брід знаходився нижче Булуклейського, неподалік від Савинського.

18-20. Переправи САВИНСЬКІ

КБЧ подає: “А ниже Савинского перевозу речка Изюм, от Савинского перевозу верст с 12”, “А ниже Савинского перевозу пала в Донец речка Чепель, от Савинского верст с 15”³⁸.

У розписах руху путивльських та рильських сторожових станиць під 1571 та 1591 рр. разом із переправами Бишкинською, Шабалинською, Булуклейською та Ізюмською кілька разів згадуються Савинські сторожа, шлях та переправа³⁹.

У 1671 р. 100 переселенців заснували слободу Савинську “на Татарском броду в Савинском перелазе”⁴⁰ і мали 3 варти, що були влаштовані на бродах: “... а от прихода воинских людей на р.Северном Донце стоят они на Татарских перелазях, на трех сторожах”⁴¹.

В доповідній записці Я.Мансурова від 1682 р. йдеться про стан берегових укріплень і, зокрема, вказується, що татарський брід “под городом Савинским. По осмотру того броду на полторы версты”, і далі: “Не доезжая Савинского города за версту, на Савинском броду построен острожок /.../ И по осмотре, того броду и надолобов на полверсты /.../”

На Нижнем Савинском броду под городом устроены надолобы 30 сажень /.../ На том броду стоят Рыбинские и Харьковский казаки. На Савинском ниже города на броду поправлены старые надолобы 160 сажень /.../ А стоят на том броду Золочевцы”⁴².

У даному випадку треба розрізнати власне город-слободу та укріплення-острог. Отже, з наведених даних випливає, що існували 3 броди Савинські, які разом називалися “Савинський перелаз” (ситуація схожа з Андрієвими Лозами, коли під однією назвою малися на увазі 5 бродів). Саме так сприймав наведену інформацію і Філарет, який писав про Савинські укріплення: “укрепления были сделаны казаками на берегу Донца выше города Савинскаго, под городком и ниже городка”⁴³.

Зрозуміло, що ці укріплення, як і інші подібні споруди регіону, влаштувалися саме на переправах.

Савинські переправи знаходилися в межах сучасного смт Савинці (Балаклійський р-н Харківської обл.).

21. Переправа ЛЕВКІВСЬКА

Філарет зазначає, що поблизу Левківки знаходилася переправа, і наводить фрагмент грамоти Захаржевичів-Капустянських, де вказується, що у 1733 р. І.Капустянський відбивав напад татар “на перелазе близ Левковки на р.Донец”⁴⁴.

Нині це місцевість біля с.Левківка (Ізюмський р-н Харківської обл.).

22. Переправа БЕРЕЦЬКА

У розписі пунктів чатування станичних голів 1571 р. вказується, що вони повинні рухатися до Донця з Кримської сторони, тобто правим берегом, “до усть Береки, да Береки перелезти большие и малые на устье. Да к Изюм кургану...”⁴⁵.

У книзі описів Нової черти, складеної генерал-поручиком Г.І.Косошовим у 1689 р., теж зазначається, що Березький перелаз знаходився на р.Берека біля впадіння останньої у Сіверський Донець⁴⁶.

23. Переправа СПІВАКІВСЬКА

Філарет подає фрагмент документа 1682 р.: “От Липоваго озера до Спеваковскаго броду устроены надолобы, а у того броду построен городок, а возле того городка башня; от того городка устроены надолобы до Криваго озера, а от Криваго озера построены надолобы Креднянскаго броду 1450 сажений”⁴⁷.

Село Співаківка (з 1921 р. - с.Червоний Шахтар) розташоване на лівому березі Донця, за 18 км від Ізюма⁴⁸.

Озеро Криве згадується під 1785 р. в описі м.Ізюм, яке “окружается с северной стороны степью, с южной - горою, которая называется

*Кременец, с восточной - озером Кривым, а с западной - рекою Северным Донцом*⁴⁹. Виходячи з планів Ізюма 1787 р., де позначене о.Криве, це - притока Донця⁵⁰. Озеро Криве існує і нині, воно знаходиться поблизу м.Ізюм.

Співаківська переправа знаходилася біля с.Червоний Шахтар (Ізюмський р-н Харківської обл.).

24. Переправа БУНІН

Філарет цитує документ від вересня 1694 р.: *“Орда переходила на Бунином броду, под сл.Спеваковкою”*⁵¹.

Отже, цей брід знаходився неподалік від Співаківського.

25. Переправа АНТОНОВА

У вже згадуваному описі генерала Г.І.Косогова зазначається: *“От Изюмского лесу вверх по Донцу с рускую сторону до Антоновой крыницы четыре версты сто сажень... Против Антоновой крыницы через Донец татарской перелаз по обе стороны лес рядом длина перелазу по Донцу триста сажень”*⁵². Як впливає з цього повідомлення, Ізюмський ліс був невеликий, а отже, Антонівський брід знаходився приблизно на 5 км вище за Ізюмський.

26. Переправа ІЗЮМСЬКА

Перші згадки про неї датуються другою половиною XVI ст., коли путивльські та рильські станиці отримали наказ контролювати переправи на середній течії Сіверського Донця, в тому числі й Ізюмську. До 1571 р. тут вже існувала Ізюмська сторожа⁵³.

КБЧ свідчить: *“А ниже Изюма Изюмец, меж их версты з 2. А ниже Изюма и Изюмца, на Донце Изюмский перевоз. А от Изюмского перевозу до Царева города 8 верст”*⁵⁴.

Згадується Ізюмський перелаз і у 1668 р.⁵⁵

У другий половині XVII ст. (1673 р.) поруч із бродом було збудовано острог, що його назвали Ізюмом⁵⁶.

Генерал Г.І.Косогов 25 квітня 1681 р. доповідав царю, що розпочато будівництво міста *“на Изюмском перелазе с Крымской стороны р.Северского Донца в самом крепком и пристойном месте”*⁵⁷.

Через цей брід проходив відомий Ізюмський шлях, що відгалужувався від Муравського шляху у верхів'ях Орелі, перетинав Сіверський Донець і тягнувся вздовж правого берега Осколу, а у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу знову з'єднувався з Муравським. Про те, що цей брід використовувався з давніх часів, зокрема, свідчить наявність пам'яток археології різних епох: мезолітичні (2 стоянки 8-6 тис. до н.е.), неолітичні (8 стоянок)⁵⁸.

Як зазначав відомий знавець старожитностей Сіверського Донця М.В.Сібільов, ніяких змін місця розташування броду з кінця бронзового віку до нашого часу не відбулося, якщо судити з заливних озер навколо м.Ізюм, що мають доісторичні стоянки на своїх берегах⁵⁹.

27. Переправа КАМ'ЯНА

КБЧ вказує: *“А ниже Изюмца, на Донце, Камменной перевоз, от Изюмца верст с б.*

*А от Камменого перевозу к Новому Цареву городу 8 верст”*⁶⁰.

“Новый Царев город” - нині Червоний Оскол (Ізюмський р-н Харківської обл.). КБЧ подає досить точні відстані, що дає можливість локалізувати цей брід в районі сучасного села з відповідною назвою - Кам'янка, там, де у Донець впадає р.Суха Кам'янка.

28. Переправа ХОМУТОК

Філарет цитує документ 1688 р.: *“на броду Хомуток от озера Крываго засечено лесу мерою 100 сажень”*⁶¹.

Озеро Криве, як зазначалося вище при локалізації Співаківського броду, існує і нині, неподалік розташоване о.Хомут.

29. Переправа МАЯЦЬКА

Філарет, посилаючись на свідчення жителів м.Маяки, повідомляє, що 20 січня 1690 р. татари *“выше Маяцкого броду, в урочище на р.Нетриусе, на городовых проезжих людей били и в полон побрали”*⁶². За цими та іншими даними того часу випливає, що Маяки знаходилися неподалік р.Нетриус, яка існує і нині.

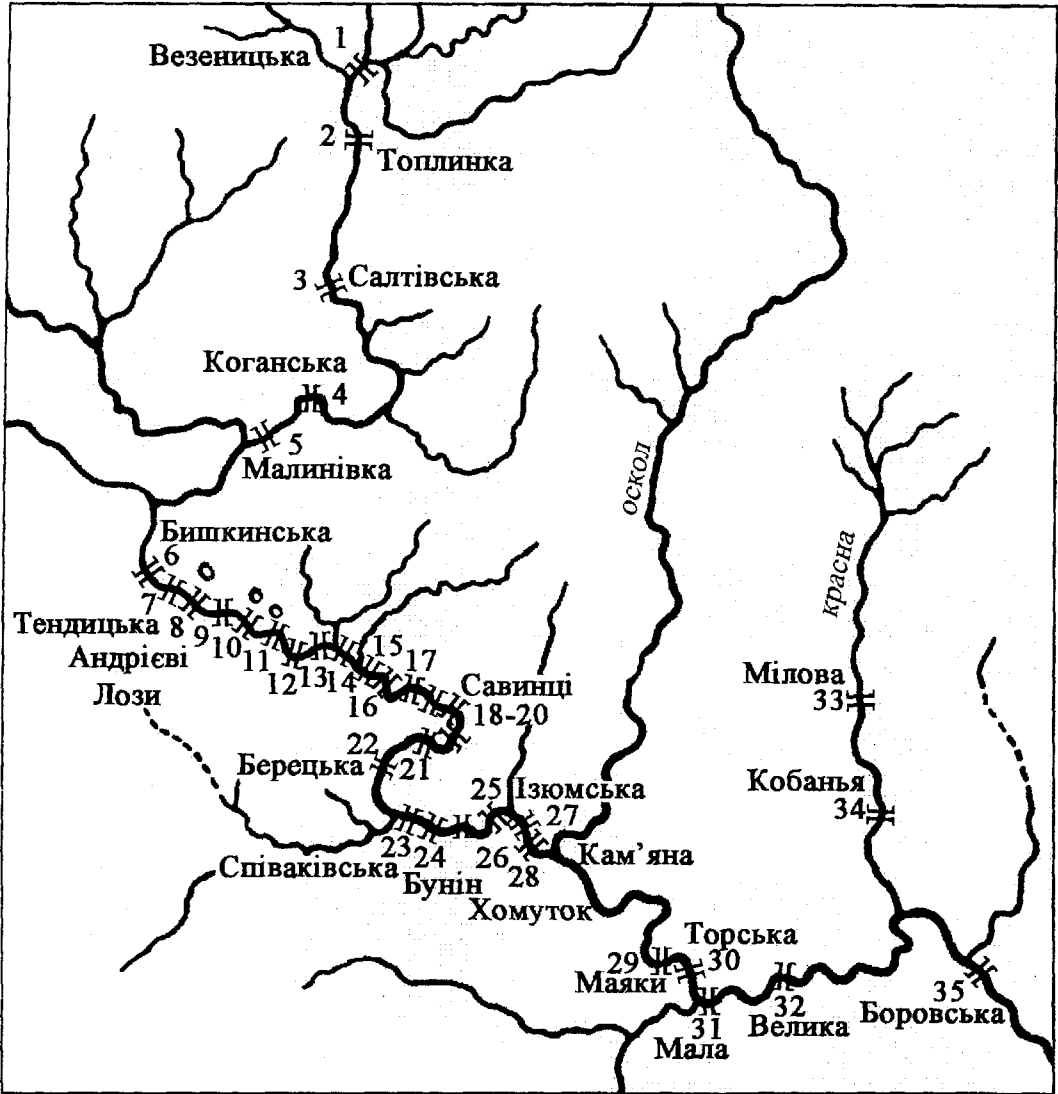
В межах с.Маяки, на високому правому березі Сіверського Донця, розташований великий археологічний комплекс салтівської культури: городище, 2 селища та 3 могильники загальною площею майже 70 га, поруч знаходиться схил із виразною назвою Ложниковий Яр⁶³.

Отже, Маяцька переправа знаходилася біля сучасного с.Маяки (Слов'янський р-н Донецької обл.).

30. Переправа ТОРСЬКА

Філарет наводить фрагмент царської грамоти 1646 р., з якої випливає, що в той час на Торському городищі вже існував *“острожек”*, де на *“татарском перелазе”* чатували чугуївські козаки⁶⁴.

Торський брід-перелаз знаходився біля м.Тор (нині - м.Слов'янськ Донецької обл.).

Переправи Сіверського Донця

1. Везеницька	12. Красна Гірка	25. Антонова
2. Топлинка	13. У Єнчукова кута	26. Ізюмська
3. Салтівська	14. Ляхова	27. Кам'яна
4. Коганська	15. Креднянська	28. Хомуток
5. Малинівка	16. Булуклейська	29. Маяцька
6. Бишкінська	17. Тарабанова	30. Торська
7. Тендицька	18-20. Савинські	31-32. Мала і Велика
8. Шабалинська	21. Левківська	33. Мілова-2
9. Андріїві Лози	22. Берецька	34. Кобанья
10. Брижечева	23. Співаківська	35. Боровська
11. Мілова-1	24. Бунін	

31-32. Переправи МАЛА і ВЕЛИКА

КБЧ повідомляє: “...от усть реки Оскола от Царева города, пал в Донец колодезь Святой, а Нетригус он же, верст с 15 выше Малого перевозу.

А ниже Малого перевозу, на Донце, Большой перевоз, ниже усть реки Тору, от Малого перевозу верст с 10.

А ниже Большого перевозу, верст с 12, пала в Донец речка Черной Жеребец”. Інша редакція цього джерела подає: “...на Малом перевозе ниже Оскола верст с 20 лаят татаровя”⁶⁵.

Про шляхи, що пролягали через ці переправи, йдеться і у розписах маршрутів 5-ї донецької сторожі, якій належало “...стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор: а переезжати им на право в верх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а на лево вниз по Донцу через шлях малого перевозу, да через шлях великого перевозу и Торский шлях и до усть Тору верст с 30-ть”⁶⁶.

Рухаючись з південного сходу до Ізюмського, Савинського або Андрієвих Лоз бродів, ворожі загопи намагалися перетинати відносно мілководні притоки Сіверського Донця - річки Білу, Красну, Жеребець та ін., де знаходилася низка бродів. На них московський уряд влаштував застави, а згодом - острожки-городки.

На р.Красна відомо 2 переправи - Мілова-2 та Кобанья.

33. Переправа МІЛОВА-2

Філарет вказує: “Меловатка на високом меловом берегу р.Красной и на меловом броду ея, почему и названа Меловаткою и слободою Красною у Меловаго броду”⁶⁷.

Нині - місцевість у межах с.Міловатка (Луганська обл.).

34. Переправа КОБАНЬЯ

Кобаній брід згадується на початку ХІХ ст. як юрт, що знаходився за 20 верст від Краснянська, а останній - на березі Донця за 14 верст від Воеводовки⁶⁸.

Краснянськ - нині с.Стара Краснянка. Таким чином, місцезнаходження Кобаньєго броду встановлюється досить надійно - це місцевість в межах смт Краснореченське (Луганська обл.). Назва історико-географічного об'єкта відбилася у назвах сучасної залізничної станції Кобаного і залізничного роз'їзду Переліски (рос. - Перелески).

35. Переправа БОРОВСЬКА

У КБЧ вказано: “А ехати к Донцу Северскому вниз по Боровой; а Донец перевестися ниже Боровои, версты з 2 /.../ А ниже Бахмутовой, верст с 15, на Донце, перевоз Боровской, на Кальмиюской дороге.

А ниже Боровского перевозу, с Крымской стороны, пал в Донец Белои

колодезь, *от перевозу версты з 2*"⁶⁹. Про перехід через Донець біля р.Борова у 1643 р. татарського загону, що рухався з полоненими у Крим Кальміуською сакмою, сповіщає Філарет⁷⁰.

Д.І.Багалій зазначав, що поселення Боровське виникло у 40-х роках XVII ст. у зв'язку з будівництвом Белгородської оборонної лінії на місці, що зветься Боровським перевозом. Близько 1640 р. на березі річки донські казаки збудували сторожовий городок, який пізніше перенесли за 2 версти від Донця⁷¹.

Виходячи з наведених даних, можемо досить точно локалізувати цю переправу. Знаходилася вона майже в центрі сучасного м.Лисичанськ, вище впадіння в Сіверський Донець р.Біленька, біля одного з двох мостів, що з'єднують останній з Сіверодонецьком. Ця переправа мала важливе значення, майже таке ж, як і Ізюмська, оскільки через неї, перетинаючи Донець, проходила Кальміуська сакма. Поруч зустрічаємо красномовні назви: Переїзна, Лісна (рос. Лесная Дача), Лоскутовка, Підлісне (рос. Подлесное). Та й назва Лисичанськ навряд чи має зв'язок з іменниками ліс або лисиця. Старі назви цього поселення - Лисичий Байрак, Лисича Балка.

Тепер можемо дійти деяких висновків. Як впливає з проведеного дослідження, сторожові загани дислокувалися саме на бродах або неподалік від них, а зона патрулювання охоплювала шляхи, що вели до переправ. Ми розглядали розташування переправ переважно на основі матеріалів пізнього середньовіччя, тобто періоду, пов'язаного з активним освоєнням та дозаселенням цих земель і боротьбою з кримчаками. Останні, як відомо, фактично не пересувалися по річках, отже, броди були для них вузловими місцями транспортних сухопутних мереж. Але для місцевого осілого населення з давніх часів броди при пересуванні по воді - це ще й місця пристаней, торгів, перевалки товарів. Саме тому, як вже йшлося, тут і виникали поселення.

Також з'ясовується, що в різних документах одні і ті ж переправи могли називатися по-різному. Це слід пояснювати тим, що при спорудженні городків і острожків, що контролювали броди, останні згодом могли і називатися іменами цих поселень. Але у переважній більшості випадків було навпаки - броди іменувалися за назвами тих місць, де вони знаходилися, тобто від річок, що впадали у Сіверський Донець (переправи: Везеницька, Топлинка, Салтівська, Коганська, Малинівка, Булуклейська, Ізюмська, Кам'яна, Хомуток, Торська, Боровська), а населені пункти (на початковому етапі це були фортеці-острожки), споруджені тут, називалися вже за іменами останніх. Отже, схема номінації наступна: річка (притока) - брід - острог - місто.

Аналіз конкретних матеріалів переконує - броди були головними сполучними ланками, що пов'язували між собою населені пункти. Як свідчать численні факти, часто навіть шляхи називалися іменами бродів: шлях Малого перевозу, шлях Великого перевозу, Торський, Обишкинський, Шебалинський, Савинський, Бирюцький та ін.

Зрештою, про головне. При локалізації 35 бродів на Сіверському Донці чітко виокреслюються три центри, три вузли, де сконцентровано найбільше переправ:

- район Андрієвих Лоз - Савинців (№№ 9-20);
- Ізюмського броду (№№ 25-28);
- Маяки - Великої (№№ 29-32).

Втім, ці три вузли (назвемо їх дещо умовно: Андріївським, Ізюмським та Торським), у сукупності з іншими переправами середньої ділянки Донця від Чугуєва (переправа Малинівка) до пониззя р. Тор (переправа Велика), становили у давні часи територію, через яку відносно легко можна було просуватися на захід до слов'янських земель.

Така ситуація зумовлена природними чинниками, адже саме на цих відтинках звивистих річищ і на заворотах у місцях впадіння приток виникали броди. Про це, звичайно, знали кочовики, спрямовуючи рух своєї кінноти саме туди; це розуміло і місцеве населення давніх часів, і московська адміністрація, зводячи укріплення і охороняючи саме ці ділянки річки.

¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С.19.

² Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1846. - №4. - Источники - С.61.

³ Там же.

⁴ КБЧ. - С.70.

⁵ ИСОХЕ-4. - С.52.

⁶ Там же. - С.60-61.

⁷ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - С.32.

⁸ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д.И.Багалеем. - Харьков, 1886. - С.63.

⁹ КБЧ. - С.62, 71.

¹⁰ ИСОХЕ-4. - С.45.

¹¹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С.39.

¹² Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.71.

¹³ Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985 - С.11-12.

¹⁴ ИСОХЕ-4. - С.89, 91.

¹⁵ Там же. - С.51.

¹⁶ Карта Чугуївського повіту // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - Кольорова вклейка між с.32-33.

¹⁷ КБЧ. - С.74.

¹⁸ Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35; там же. - Источники. - С.7, 38.

¹⁹ ИСОХЕ-4. - С.119, 195-196.

²⁰ Михеев В.К. Указ. соч. - С.6, 7; Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К., 1986. - С.138-139, 176-177.

²¹ ИСОХЕ-4. - С.196.

²² Там же. - С.199.

²³ Беляев И. Указ. соч. - Источники. - С.19.

²⁴ КБЧ. - С.74.

- ²⁵ *Беляев И.* Указ. соч. - С.33; там же. - Источники. - С.38.
²⁶ Там же. - Источники. - С.7, 17.
²⁷ ИСОХЕ-4. - С.165.
²⁸ Там же. - С.119.
²⁹ Там же. - С.151.
³⁰ Там же. - С.135.
³¹ Там же. - С.151.
³² Там же.
³³ КБЧ. - С.74, інша редакція КБЧ - "Букин". - Там же.
³⁴ ИСОХЕ-4. - С.138.
³⁵ Там же.
³⁶ ИСОХЕ-5. - С.77.
³⁷ ИСОХЕ-4. - С.134.
³⁸ КБЧ. - С.72, 74.
³⁹ *Беляев И.* Указ. соч. - С.13, 35; там же. - Источники. - С.7, 38.
⁴⁰ ИСОХЕ-5. - С.73.
⁴¹ Там же. - С.74.
⁴² Там же. - С.76.
⁴³ Там же. - С.77.
⁴⁴ Там же. - С.89.
⁴⁵ Акты Московского государства. Разрядный приказ. Московский стол // Акты Московского государства, издаваемые императорскою академиею наук. - Т.І. - СПб., 1890. - С.15.
⁴⁶ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... - С.83.
⁴⁷ ИСОХЕ-5. - С.97.
⁴⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К., 1967. - С.566.
⁴⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - С.93.
⁵⁰ План м.Ізюма (рукописний); План м.Ізюма (опублікований) // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - Між с.128-129.
⁵¹ ИСОХЕ-5. - С.101.
⁵² Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - С.82
⁵³ *Беляев И.* Указ. соч. - С.13, 33, 35.
⁵⁴ КБЧ. - С.72.
⁵⁵ ИСОХЕ-4. - С.63.
⁵⁶ ИСОХЕ-5. - С.4.
⁵⁷ *Слюсарский А.Г.* Указ. соч. - С.106.
⁵⁸ *Телегін Д.Я.* Ізюмські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - К., 1970. - Т.2. - С.242-243.
⁵⁹ *Сибільов М.В.* Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.ІV. - С.108-109.
⁶⁰ КБЧ. - С.72.
⁶¹ ИСОХЕ-4. - С.138.
⁶² ИСОХЕ-5. - С.154.
⁶³ *Михеев В.К.* Указ. соч. - С.12.
⁶⁴ ИСОХЕ-5. - С.117.
⁶⁵ КБЧ. - С.76.
⁶⁶ *Беляев И.* Указ. соч. - С.18.
⁶⁷ ИСОХЕ-5. - С.307.
⁶⁸ Там же. - С.292, 305, 309.
⁶⁹ КБЧ. - С.68, 75.
⁷⁰ ИСОХЕ-4. - С.50.
⁷¹ *Багалеї Д.И.* Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887. - С.26-27.

Маршрут посольства В.Тяпкіна

У 1876 р. відомий статистик, стенограф та історик О.О.Русов опублікував статтю, в якій коротко виклав матеріали рукопису під назвою “*Реестр о трактах и о прочем, что содержитца, какое известие ниже сего*”¹. Один із описів цих трактів за номером 10 викликав інтерес вченого, про що він і говорить у статті. Це дорога “*из Малороссийских городов от Сум до Перекапи и до Крыму Муравским шляхом*”, якою пересувалося московське посольство, очолюване стольником Василем Тяпкіним та дяком Микитою Зотовим, з метою підготовки до підписання відомого Бахчисарайського перемир’я. Опис тракту було складено зі слів В.Тяпкіна через рік - у 1681 р.²

Цінність цього документа полягає у досить точному описі природних умов і власне шляху, інформативними також є вказівки на швидкість руху, на необхідні для відпочинку зупинки. При цьому, як видно з самого опису, посольство рухалося не точно Муравським шляхом, а з деякими відхиленнями. Більше того, єдиний на той час путівник КБЧ містив досить детальну і точну інформацію про Муравський шлях, але чим далі на південь, тим ці дані ставали менш точними, а відрізок шляху від річки Кінські Води до Перекопу - це більше 100 верст - взагалі не був відомий укладачам КБЧ. Саме тому цей документ і викликає інтерес.

До статті О.О.Русова додавалася карта, що була вміщена лише в окремі екземпляри видання. Карта, очевидно, робилася без консультацій О.О.Русова, оскільки є неточною, а подекуди - просто помилковою. Важливим є самий факт, що описаний у документі тракт, виявляється, був дещо іншим, - приблизно паралельним з Муравським шляхом, а початковий відрізок (від Сум до Богодухова) взагалі пролягав нетрадиційно.

О.О.Русов делікатно називає керівників посольства “*вченими*”, хоча, як впливає з тексту, їх скоріше слід називати розвідниками, оскільки мета поїздки полягала не лише у підготовці до укладання миру, а й війни. О.О.Русов прямо зазначає, що В.Тяпкін “*ездивший высматривать крепкие места для будущей войны*”³. На цю специфічну місію посольства вже звертали увагу дослідники⁴. Між іншим зазначимо, що В.Тяпкін був професійним військовим у чині полковника, а М.Зотов - дяком, вихователем і сподвижником Петра І.

Далі ми не будемо цитувати документ, оскільки його повністю наведено О.О.Русовим, а зупинимося лише на географічних вказівках з метою прив’язки їх до місцевості.

Отже, посольство виїхало із Сум 28 вересня *"и шлях прямой имели через городы Красьно поле Волной и на Богодухов и Олианку. На черту в город Малые Валки, что называецца Новая Перекопь, или Вал, пришли октября в 6 день"*.

Краснопілля і Вільний - це назви нинішніх населених пунктів Сумської області, Богодухів і Валки - Харківської.

І того ж дня пройшли ще 15 верст Муравським шляхом та заночували під дібровою.

На 7-й день, перетнувши Муравський шлях, оскільки *"за великими переправами и грязми и горами пройтить было немочно"*, певний час рухалися паралельно йому, а потім заночували на р.Берестовенька за 30 верст від Нового Валу.

Характерно, що у верхів'ях Берестовеньки і нині збереглися топоніми, які несуть у собі ознаки, пов'язані з пересуванням: Станиця, Станичне, Караван.

На 8-й день зранку йшли степом 10 верст до верхів'їв р.Берестова, там перепочили і *"за час"* до вечора дійшли до Орільських озер, де заночували. В цій місцевості знову зустрічаємо топонімічні свідчення: Власовка, Задорожне, Шляхове.

На 9-й день дійшли до верхів'їв Орелі.

На 10-й рухалися весь день степом та ночували біля верхів'їв р.Тернівка - нині це район м.Лозова Харківської області; його передмістя має красномовну назву Лесовське. Ці дві назви явно свідчать, що колись тут була важлива переправа.

На 11-й день рухалися без відпочинку до верхів'їв р.Мала Самара, де і заночували.

На 12-й день, дійшовши до верхів'їв р.Самара, переправилися *"безо всякие трудности"*.

На 13-й день дійшли до верхів р.Кінських Вод, яку перейшли знову без складнощів, переправилися через неї та стали для відгодівлі коней біля шляху, що йшов від Запоріжжя до Тору і Дону.

На 14-й день дійшли до р.Овечі Води, настелили хворосту та комишів і переправилися *"без трудности"*.

На 15-й день рухалися степом та годували коней на верхів'ях р.Молочні Води, потім рухалися правим берегом до вечора.

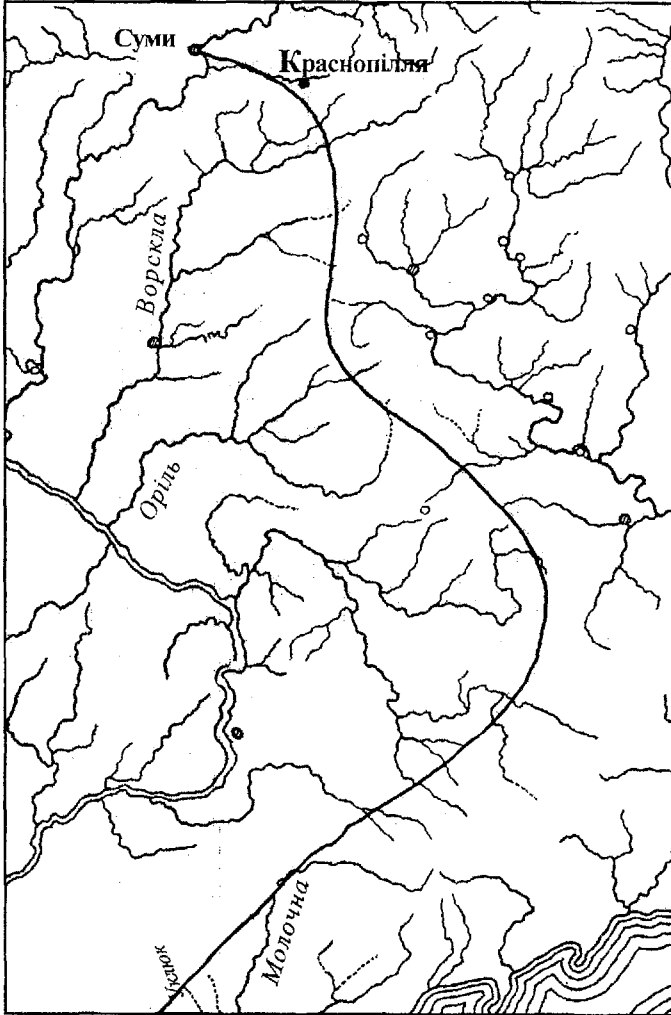
Наступного дня ночували біля верхів'їв р.Уклук, що впадає у р.Молочні Води.

На 17-й день дійшли до р.Другий Уклук і, рухаючись вночі, дійшли до урочища Чорний Колодязь *"которой от Перекопи за пол дня ходу"*. Звідси від'їхали 20 верст і ночували біля морського заливу на р.Гнилі Води.

На 19-й день доїхали до Перекопу.

Таким чином, на шлях від Сум *"с простоями"* пішов 21 день.

Поверталися іншим трактом, вийшовши з Перекопу 16 березня, прямували на Козикермен та Запоріжжя. Ночували в урочищі біля р. Чорна Долина. 17 березня, переправившись через Кінську Воду, ночували на острові на Дніпрі. 18 березня, переправившись на судах через Дніпро “на Киевську сторону”, рухалися до р. Базавлук, що за 10 верст від Січі. Звідти йшли Дніпром до Переволочної, потім до Кобиляк, на Білики, Малі і Велики Санжари, Полтаву, Опішню, Зеньків.

Маршрут посольства В. Тяпкіна

Тут переправилися через Псел, рушили на Гадяч, Карабутове і прийшли у Батурин 12 квітня. Усього на шлях від Перекопу до Батурина пішло 28 днів. Як зазначено у документі, різниця склала 7 днів при зайвих чотирьох переправах через річки.

Депо дивним, на перший погляд, є рух посольства не традиційним і, безперечно, відомим на той час маршрутом - Лосицькою (через середні течії Псла та Ворскли) або Бакаєвою (межиріччям верхнього Сейму та верхів'ями Псла і Ворскли з виходом на Муравський шлях в районі Обояні-Белгорода) дорогами, а між ними, приблизно паралельно їм обом. Причому, як свідчить аналізований документ, посольство все одно вийшло на Муравський шлях у Валках - "что называетца Новая Перекопъ, или Вал". Можна припустити, що причиною цього було прагнення до певного часу утаємничувати маршрут руху.

Показовим є факт, що, подорожуючи, вони відхилилися від Муравського шляху, як зазначено у тексті, тому що руху завадили важкі переправи та багно, але вказівок на дощі немає, що, зрозуміло, було б зазначено, якби таке відхилення сталося через негоду. Це, на нашу думку, свідчить, що В.Тяпкін та М.Зотов просто недостатньо добре орієнтувалися у географії Муравського шляху - цього перевіреного століттями суходолу - межиріччя басейнів Дніпра і Дону, у даному випадку їхніх приток - Ворскли та Сіверського Донця.

¹ Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. - К., 1876. - 104 с.

² Там же. - С.47.

³ Там же. - С.26.

⁴ Лаврентьев А.В. "Записки государевым мерным верстам и станом того крымского походу по верстам мерному колесу" 1689 г. // Естественнаучные представления Древней Руси. - М., 1988. - С.208-219.

Розділ III. ВІД ДЕСНИ ДО КАЯЛИ

Руська земля у “Слові о полку Ігоревім”

Політико-географічний термін “Руська земля” згадується у “Слові о полку Ігоревім” 21 раз. Стосовно тлумачення смислу цього словосполучення існує велика література. Більшість вчених схиляються до думки, що у XII-XIII ст. існувало два значення Руської землі, Русі (останній термін часто є прямим синонімом попереднього): вузьке - Середнє Подніпров'я (Київське, Чернігівське і Переяславське князівства) і розширене - усі землі Давньоруської держави, що ніби відбито у “Слові” і в літописах¹.

В переважній більшості праць їхні автори аналізували ситуацію з “Руською землею” з політичної точки зору, що, звичайно, не викликало необхідності та й не давало можливості детальної розробки питання з позиції географічної. Між тим, якомога точне географічне означення цих двох “Руських земель” має сенс не лише для з'ясування відносин між князями, передачі тих чи інших територій з одних рук в інші, а й для уточнення суто “прикладних” нюансів, пов'язаних з розмежуванням земель, кордонами князівств, топонімікою. Останнє може бути особливо важливим і показовим, оскільки назва певного об'єкту, як правило, буде відбивати не сучасну для джерела ситуацію, фіксувати дещо ранішу картину, хронологічно заглиблюватися на десятки або й сотні років, тобто з категорії політичних реалій сучасності переходити в іншу якість і набувати рис реалій історико-географічних.

Отже, топонімічні сліди є надзвичайно важливими, тим більше, коли йдеться про поняття, значення якого важко переоцінити. Самий термін “Руська земля” на відміну від більшості назв Східної Європи має свою особливість, можна казати - унікальність. На відміну від тисяч інших назв, він завжди містив у собі певний політичний або адміністративний смисл. Причому, в даному випадку не є принциповим - що саме вкладалося в це поняття в різні часи: назва племені, союзу, народу чи землі-території, державного формування. Головне, що топонімом з відповідним коренем немовби маркувався самий факт наявності конкретного населення чи адміністрації на конкретній території.

Це питання ускладнюється ще й тим, що під аналізованим терміном часто в середньовічних джерелах розумівся певний народ - його ім'я, назва сусідів або завойовників, адміністрація останніх. Все це в сукупності з розлогим питанням щодо самої етимології назви становить складну проблему й нині.

Окремі вчені аналізували словосполучення з позиції географічної, намагаючись накреслити кордони як Русі Великої, так і Південної, тобто власне Русі. У ґрунтовній праці, спеціально присвяченій означеному питанню, О.М.Насонов дійшов висновку, що Русь, Руська земля охоплювала Переяславщину і Київщину за виключенням Деревської та Дреговицької земель. Що стосується Чернігово-Сіверщини, то дослідник підкреслював, що Чернігівська "область" входила до складу Руської землі "за исключением северных и северо-восточных ее частей". На його думку, дані про Верхне Посеймя з Курськом відсутні, але не можна бути цілком упевненим, "что северянская территория по верхнему Посемью не входила в состав "Русской земли"; во всяком случае, вопрос этот приходится оставить открытым"².

За Б.О.Рибоковим, "Руська земля" теж обіймала два різних поняття: Південну Русь "лесостепное пространство на юге Руси от Киева до Курска" та "всю совокупность восточнославянских земель"³. Південну Русь, тобто Русь у вузькому смислі, дослідник умовно розподіляє на три сектори: Київська земля (північно-західний сектор); Чернігово-Сіверська земля (північно-східний сектор); Переяславська земля (південно-східний сектор). Усю Чернігово-Сіверську землю, тобто північно-східний сектор із містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ тримали Ольговичі⁴. У даному випадку нас цікавить саме той - північно-східний - сектор із прилягаючими землями, що був пов'язаний з полком Ігоря Святославича.

Зупинимось на питанні - що саме вкладав Автор у поняття "Руська земля" з позиції географічного або хронологічного чинників, тобто спробуємо визначити, коли це словосполучення вживається у безпосередньому зв'язку з походом сіверських князів.

Згадаємо ті фрагменти тексту "Слова", де зустрічається аналізований термін.

1. Почнемъ же, братіе, повесть сію отъ старого Владимира до нынешняго Игоря, иже истягну умь крепостию своею и поостри сердца своего мужествомъ; наплънився ратнаго духа, наведе своя храбрѣя плъкы на землю Половецкую за землю Рускую;

2. О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!;

3. О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!;

4. Тогда по Руской земли ретко ратаеве кикахуть, нъ часто врани граяхуть;

5. Чръна земля подъ копыты костьми была посеяна, а кровію поляна; тугою въздыша по Руской землі!;

6. ту кровавого вина не доста; ту пирь докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую;

7. а поганіи съ всехъ странъ прихождаху съ победами на землю Рускую;

8. За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Руской земли, смагу людем мычючи въ пламяне розе;

9. Тоска разліяся по Руской землі;

10. печаль жирна тече средь земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу

коваху, а погані сами, победами нарищуше на

11. Русскую землю, емляху дань...;
12. по Руской земли прострошася половци, аки пардуже гнездо...;
13. Вступита, господина, въ злата стремянь за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святославлича!;
14. Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святславлича!;
15. Загородите поля ворота своими острыми стрелами, за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича!;
16. Вы бо своими крамолами начясте наводити поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславлю;
17. О, стонати Руской земли, помянувшє пръвую годину и пръввых князей!;
18. Игореви князю Богъ путь кажесть изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ огню злату столу;
19. Княже Игорю! Не мало ти величя, а Кончаку нелюбя, а Руской земли веселя!;
20. Тяжко ти голови кроме плечю, зло ти телу кроме головы, Руской земли безъ Игоря! Солнце светится на небесе;
21. Игоръ князь въ Руской земли.

Спочатку слід підкреслити, що у “Слові” Ігор Святославич, інші князі, війська і воїни названі руськими: русичі, руські полки, хоробрі русичі і т.ін. Отже, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Рильськ, Курськ, Путивль і їхні землі, звідки, зрозуміло, і були хоробрі русичі та курські кметі, відносяться Автором однозначно до Русі. Інші випадки у “Слові” відсутні.

Отже, розглянемо випадки вживання словосполучення “Руська земля”.

Позиція 7 не дає можливості точного географічного визначення. Але враховуючи, що половці приходили з усіх сторін, то, скоріш за все, йдеться про Південну Русь.

Позиції 9, 10, 11 - враховуючи, що згадуються Київ і Чернігів, що половці “*нарищуше*” на Руську землю і те, що цей текст є логічним продовженням розповіді про нашестя, що сталося після поразки на Каялі (позиція 8), то йдеться явно про власне Русь.

Позиції 16, 17 - вірогідно, йдеться про Русь Велику.

Позиції 1, 19, 20 - це той випадок, коли і географічне, і політичне визначення ускладнене, оскільки можна розуміти і Русь Південну, і Русь Велику. Тут доцільно буде навести слова Б.О.Рибаківа, мовлені ним, правда, з приводу рядків, згадуваних нами нижче (позиції 13, 14, 15): Автор “Слова”, “*скорбя о прорыве обороны Южной Руси на северском участке /.../ очень умело и тонко сливает воедино оба понятия Русской земли, обращаясь к далеким русским князьям так, что нельзя понять за какую “Русскую землю” призывает он князей встать в золотые стремяна - только ли за Южную Русь, которая была заслоном всех остальных земель, или же за весь русский народ на всем пространстве его расселения. Во всяком случае*

автор "Слова" считает совершенно естественным, что Галицкий князь будет стрелять Кончака, поганого кащея, что Суздальский князь может прилететь издалече, а Смоленский князь должен встать в стремя "за обиду сего времени"⁵.

Все ж, якщо розглядати ці рядки з урахуванням фактора географічного, то більш вірогідно, що тут мається на увазі Русь Південна. Автор був поетом, поетом геніальним і енциклопедично освіченою людиною, і вважати, що він розглядав акцію Ольговичів як подію, що могла вплинути на усю Русь Велику, тобто майже на усю Східну Європу, означає вбачати в ньому, по-перше, посереднього політика, який зовсім не орієнтується у розстановці сил і у принципах князівської ієрархії, а по-друге, - схильність до надмірних, майже фантастичних гіперболізацій.

Жодних таких або аналогічних підстав "Слово" не дає.

Позиція 4. Мова йде про часи Олега Святославича, географія неспокійної вдачі якого виходить далеко за межі і власне Русі, і Русі Великої. Враховуючи, що в цьому вірші половці не згадуються, хоча вони активно залучалися Олегом Святославичем до військових акцій, а акцентується увага на "княжих крамолах", можна говорити про Русь Велику.

Позиція 5 композиційно відноситься до "полку Ігоря", але стилістично (зокрема особливою, вишуканою метафоричністю) її слід розглядати як закінчення вірша про "полки Ольгові" (позиція 4). Отже, у першому випадку, в такому разі, йшлося б про власне Русь, у другому - про Русь Велику. Враховуючи неможливість порушення цілісності тексту, тобто важливість збереження архетипної його композиції, доводиться зупинитися на другому випадку.

Всі інші місця (позиції 2, 3, 6, 8, 12, 13, 14, 15, 18, 21) прямо пов'язані з походом сіверських полків, відповідними ударами Гзи і Кончака та поверненням Ігоря Святославича. Тобто в усіх цих випадках, де згадується "Руська земля", йдеться про власне Русь. Окрім цього, тепер ми можемо виділити місця, безпосередньо пов'язані з географією походу, - це позиції 2, 3, 15.

Шеломянь, згідно з науково обґрунтованими версіями, - це реальний топографічний об'єкт, розташований безпосередньо за кордонами Русі у Поворсклі або Подонцов'ї⁶. Минаючи його при виході у ворожий Степ, русичі немовби прощалися з батьківщиною.

Стосовно згадуваних вже нами позицій 13, 14, 15 і цитованих рядків Б.О.Рибаківа. Як нам здається, і як це видно з вище наведеного, дійсно, у "Слові" є кілька випадків вживання словосполучення "Руська земля" з подвійним смислом, коли мається на увазі і Південна Русь, і Русь Велика. Але для ілюстрації цього положення більш підійшли б рядки позицій 1, 19, 20. Місця ж, на яких акцентує увагу Б.О.Рибаків, містять звернення до князів далеких земель стати на оборону землі Руської, тобто тієї, яка опинилася беззахисною. А це, в першу чергу, - Сіверщина і, зокрема, Середнє Посейм'я. Отже, коли Автор закликає вступити в золоте стремени, стріляти Кончака та перекрити шлях по Полю гострими стрілами, то йдеться про конкретну територію, володарем якої і був Ігор Святославич. Це своєрідна формула заклику, тричі

повторений рефрен, де тричі названо ім'я князя руського:
 за землю Русскую,
 за раны Игоревы, буюго Святославича!

У цих зверненнях все логічно і послідовно, вони аналізувалися багатьма дослідниками. Тут Автор знову виявляє свою географічну обізнаність - панорамність бачення - від Дунаю до Волги, від Києва до Дону. Але це не заважає йому залишатися точним у деталях. Він знає, що Кончак намагався захопити Переяслав, а Гза - Путивль, він немовби маркує події географічно, закликаючи перекрити половцям шлях Подем (позиція 15), тобто через вузький прохід-“ворота” в районі Виру-Путивля.

Але в цих віршах є два малозрозумілих місця. Як впливає з перебігу подій і тексту “Слова”, метою цих закликів, так би мовити, їхньою географічною спрямованістю є захист тих територій, які опинилися без охорони у зв'язку з походом Ігоря. В такому випадку залишається без пояснень - до чого тут Кончак, сват Ігорів, чому треба його стріляти “за раны Игоревы”, якщо хан напав на Переяславщину і взагалі відмовляв Гзу рушити у Посеймя на Ігореві землі? Закономірно було б закликати князів помститися Гзі або таки ж Кончаку, але тоді - за рани Володимира Глібовича, який, обороняючи Переяслав, був поранений, як, до речі, і Ігор на Каялі.

Єдиним поясненням, на нашу думку, тут може бути те, що шлях Кончака до Переяслава або від Переяслава пролягав не вздовж Дніпра, а Подем - між Сулою і Сеймом⁷. В такому випадку стає логічною і фраза “Слова”, що теж вважається дослідниками малозрозумілою: “Уже бо Сула не течеть сребреными струями к граду Переяславу”.

Коментар Д.С.Ліхачова, що Сула для Переяслава вже “не служит для него защитой”⁹ неприйнятний тому, що ця річка впадає в Дніпро майже на 100 км нижче, ніж стоїть Переяслав, а це 2-3 дні шляху. Якщо ж небезпека загрожує не зі Степу, а з протилежного боку - з межиріччя Сули-Сейму, тобто з Поля, то тоді і ця фраза набуває логічного смислу. В такому випадку знаходять повне узгодження і слова літописів про те, що половці “...взяша все городы по Суле и у Переяслава бшася весь день”¹⁰, і що Кончак “снесе Сулу”¹¹, і рядок “Слова”, що половці “по Руси и по Сули грады поделиша”.

Верхів'я Сули знаходяться в районі Виру, далі вниз по ній до Дніпра тягнеться потужний ланцюг городищ Посульської лінії оборони. Верхня, північна ланка цієї лінії (від Виру майже до Ромна) входила до складу Сіверської землі. Отже, і заклики загородити Поле (з якого відкривався шлях на захід - на Путивль, Глухів, Новгород-Сіверський і на південь - на Чернігів і Київ), і постерегти Руську землю, тобто сіверські поселення по Середньому Сейму і Верхній Сулі, були актуальними й обґрунтованими і стосувалися одного й того ж регіону - округи Путивля-Виру, території, що належала Ігорю Святославичу.

Другим місцем, яке досі залишається остаточно нез'ясованим, є згадка річки Рось (Русь) у фразі про Кончака і Гзу, які після поразки русичів на Каялі “По Руси и по Сули грады поделиша”. Традиційно, без детального обґрунтування, виходячи з назви річки, вважається, що половці дійсно захопили

якісь міста по правобережній Росі. В одному з останніх, досить авторитетному коментарі зазначено: "*Рось - правый приток Днепра [...] речь идет о том, что половцы, Кончак и Гза, уже "поделили" между собой русские города, лежащие в приграничной полосе, по правому и левому берегам Днепра*"¹².

Це є майже дослівним повторенням думки Д.С.Ліхачова, висловленої ним у багатьох працях¹³. Але, як випливає з усіх наявних джерел, половці цього разу не переходили Дніпро і не могли по цій Росі гради ділити. Як відомо, вони рухалися двома напрямками: Кончак - у Посулля і на Переяслав (або навпаки), а Гза - у Посеймя. Отже, Рось (Русь) слід шукати у Посеймі (про це детально нижче).

Підсумовуючи, слід зазначити, що з позиції географічної випадки вживання терміну "Руська земля" у "Слові" в цілому співпадають з висновками дослідників, які підходили до з'ясування цього питання, аналізуючи політичну ситуацію на Русі кінця XII ст. Але підкреслимо, що переважна більшість випадків свідчить, що йдеться про власне Русь, лише кілька, очевидно, можна трактувати, розуміючи подвійний смисл.

¹ Бібліографію з цього питання див.: *Бобров А.Г.* Русская земля // *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.4. - СПб., 1995. - С.243-245.

² *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. - С.29.

³ *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.157.

⁴ Там же. - С.159-160.

⁶ Там же. - С.159.

⁷ *Гетманец М.Ф.* Тайна реки Каялы. - Харьков, 1982. - С.68-72; *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - С.63, 90-91; *Звагельський В.Б.* Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // *Київська старовина*. - 1999. - №2. - С.3-10.

⁸ *Звагельський В.Б.* До питання локалізації "Поля" південно-східної Русі за письмовими джерелами // *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я*. - Білопілля, 1994. - С.52-55.

⁹ *Лихачев Д.С.* Слово о полку Игореве. 2-е изд. - М., 1982. - С.70.

¹⁰ ПСРЛ-I. - Стб.399.

¹¹ ПСРЛ-II. - Стб.716.

¹² *Мещерский Н.А., Бурькин А.А.* Комментарии к тексту "Слова о полку Игореве" // *Слово о полку Игореве*. - Л., 1985. - С.472.

¹³ *Лихачев Д.С.* Указ. соч. - С.68-69.

“Сняшася у Переяславля”

Питання щодо розташування внутрішніх кордонів Переяславщини та Сіверщини і зовнішніх зі Степом зберігають актуальність ще з часів В.М.Татіщева. Така ситуація обумовлена не стільки слабкою розробленістю теми, скільки об'єктивним чинником - відсутністю власне самих кордонів у сучасному розумінні, коли їхні контури були вельми умовними і становили так звані буферні зони, що інколи сягали десятків кілометрів. Саме на території останніх часто і виникали збройні конфлікти.

Таким чином, головним джерелом історико-географічної інформації південного сходу Русі 2-ї половини XII ст. є давньоруські літописи - в першу чергу Іпатіївський та Лаврентіївський. Вони містять велику кількість назв річок, міст та поселень, локалізація яких у сукупності з матеріалами археології часто відкриває можливість розглядати ті чи інші питання порубіжжя. Але справа значно складніша, ніж може здаватися при аналізі писемної інформації, - географічні уявлення давньоруських авторів та їхня термінологія значно відрізнялися від уявлень пізніших часів, а тим паче - сучасних.

Часто у джерелах географічні орієнтири подаються у сталих, звичних для людини XII ст. формах, але викликаючих непорозуміння у читача XXI ст. Наприклад, речення Іпатіївського літопису : “*В лето 6661 [1153 - В.З.] посла Изяслав сына своего Мстислава на половци к Песлу [Пслу - В.З.] зане пакостяхуть тогда по Суле*”¹. Це ж речення дослівно повторено у Лаврентіївському літописі². Фраза виглядає абсурдною, і може здатися, що тут наявна плутанина з річками - чи то літописець, чи пізніший переписувач помилилися. Але достатньо поглянути на карту, щоб переконатися, що літопис правий - верхів'я Сули майже впритул підходять до Середнього Псла у районі стику Лосицької дороги з магістраллю Булгар-Київ, яку наші літописи і “Слово о полку Ігоревім” називають Подем. Тобто Лосицькою дорогою половці черговий раз намагалися вдертися через внутрішнє порубіжжя Сіверщини і Переяславщини у Посулля, очевидно, щоб “*пакостити*”, тобто грабувати міста і селища.

Можна навести схожі приклади, коли визначення місцевості, такі як “у Переяславля”, “у Курська”, “к Чернигову” та ін., ніби досить точно вказують

на конкретний орієнтир, але при детальному аналізі контекста викликають значні труднощі у з'ясуванні географії тих чи інших подій.

Далі розглянемо окремі писемні дефініції 2-ї половини XII ст. історико-географічного змісту, що містяться у літописах та у "Слові о полку Ігоревім", та зробимо спробу їхньої прив'язки до місцевості.

У травні 1151 р. Юрій Долгорукий, черговий раз невдало намагаючись сісти на Київський стіл, відійшов до Білгорода, жителі якого його не прийняли, і тоді Юрій *"иде черес борь к Черняву и оттоле иде за вал и ста оу Бъзянице"*³. Відомий дослідник давньоруського літописання Л.Є.Махновець у коментарі до цих рядків резонно підкреслив, що Юрій рухався не у город Чернев, а у напрямку до нього, тому що *"у нього не було необхідності переходити на лівий берег Ірпіня"*⁴. Дійсно, Білгород розташований на правому березі Ірпіня, і рухаючись в напрямку Чернява, Юрій спочатку перейшов вал, а потім *"ста оу Бъзянице"* - правій притоки Ірпіня. Чернев же знаходиться дещо вище за течією останньої, на лівому її березі. Таким чином, в цьому повідомленні фразу *"к Черняву"* не слід сприймати буквально, а розглядати її як вказівку на загальний напрямок руху.

29 червня 1171 р. (у Іпатіївському літописі цю подію датовано 1174 р.) майбутній герой "Слова о полку Ігоревім" сіверський князь Ігор Святославич за Ворсклою зустрів половецьких розвідників, які *"ту ловять язика"*. Захопивши *"колодника"* і дізнавшись, що хани Кобяк і Кончак пішли *"к Переяславлю"*, Ігор вийшов назустріч і переправився через Ворсклу, як зафіксовано у літописі, *"у Лтави к Переяславлю"*. Тут він зустрів половців, які поверталися з грабінницького походу від Серебряного та Баруча, і переміг їх. *"От Переяславля"* Ігор Святославич вирушив на Київ⁵. Це літописне повідомлення містить багато важливої інформації. Виходить, що сіверський князь *"совокупив полки свои"*, їздив по лівому берегу Ворскли сухоходом між басейнів Дніпра та Дону - там, де проходив великий сухопутний шлях, пізніше відомий під назвою Муравського. Таким чином, це було своєрідним, висловлюючись вдалим терміном Ю.Ю.Моргунова⁶, патрулюванням.

Останнє пояснюється тим, що коли Ігор переправився через Ворсклу біля Лтави (місцевість, скоріше за все брід, в межах суч. м.Полтава), то літописець зробив уточнення: *"к Переяславлю"*, що слід розуміти лише як рух у напрямку до території Переяславського князівства, а не города (!) Переяславль. Це цілком узгоджується також і з інформацією про половців, які йшли *"к Переяславлю"*, але при цьому займались розбоєм біля Серебряного та Баруча. Перший розташований майже на однаковій відстані як від Лтави, так і від Переяславля, але на Середній Сулі - між Прилуком та Ромном (помилка літописця тут виключена - ця подія дуже добре деталізована: 6 разів - географічно і 3 - хронологічно); другий - Баруч - традиційно локалізується неподалік Переяславля, хоча точка зору П.П.Толочка, згідно з якою він міг розташовуватися неподалік від Серебряного, нам здається більш реалістичною⁷.

Втім, більшість дослідників, буквально сприймаючи текст літопису, вважають, що ці події відбувалися біля города Переяславль. Так, наприклад, Б.О.Рибаков, присвятивши питанням історичної географії цілу низку праць, вважав, що Кончак і Кобяк після пограбування двох міст підійшли до Переяславля⁸.

С.А.Плетньова вважала, що половці планували захопити Переяславль: *“Соединив полки, Кончак и Кобяк направились к Переяславлю. Город они не взяли, но основательно пограбили у сел Серебряного и Баруча и начали отступать в степь”*⁹.

В “Енциклопедии “Слова о полку Игореве” автори теж дотримуються такої ж точки зору, стверджуючи, що Ігор *“сразился с половцами у Переяславля”*¹⁰.

У новітньому дослідженні А.А.Горського - аналогічне: *“Кобяк и Кончак двигаются к Переяславлю”*¹¹.

Втім, існувало й інше тлумачення цього місця літопису. Так, вже понад сто років тому П.Я.Голубовський аргументовано показав, що тут йдеться про переяславський кордон¹².

Аналізуючи ці події, схожу думку висловлював і відомий фахівець з історичної географії Південної Русі В.Г.Ляскоронський. Вчений підкреслював, що у даному випадку під *“Переяславлем надо разуметь не город, а страну”*¹³. Аналогічно трактували цю ситуацію і деякі інші автори¹⁴.

Таким чином, доводиться констатувати - не дивлячись на достатньо переконливу аргументацію названих та інших дослідників, одноставного висновку з цього питання нині не існує. Отже, з проведеного аналізу літописного повідомлення 1174 р. випливає: біля Лтави пролягало зовнішнє порубіжжя Русі зі Степом; тут же проходила і внутрішня межа між Сіверською і Переяславською землями; під назвою Переяславль слід розуміти ділянку переяславського кордону.

Розглянемо ще один випадок. У липні 1184 р. Святослав Київський організував великий похід проти половців. Акція була успішною - за Оріллю вдалося розгромити ворога і захопити великий полон, у тому числі - ханів. Перед початком походу Святослав закликав Ольговичів приєднатися, на що вони відповіли: *“Далече ны есть ити в низ Днепра, не можем своее земле пусты оставити. Но же поидеше на Переяславль, то скупимся с тобой на Суле”*¹⁵. Ця фраза, якщо знову розуміти її буквально (тобто, сприймаючи Переяславль як місто), не має сенсу - Переяславль розташовувався нижче по Дніпру від Києва з якого вийшов Святослав, а Сула впадає у Дніпро майже на 100 км нижче Переяславля. В такому випадку виходить, що Ольговичі пропонували Святославу рухатися на північ від Дніпра в район Вири-Путивля - *“до своее земле”*, або - вниз по Дніпру, а потім повертатися до Переяславля. Тоді у відмові Ольговичів (*“ити в низ Днепра”*) наявне логічне протиріччя, адже вони самі пропонують зустрітися у Переяславля - традиційний рух у

понизя Дніпра проходив біля Переяслава. Цей похід теж: *"Идуццо же ему по Днепру"*.

Цей літописний пасаж, що виглядає недоладним, привернув увагу Б.О.Рибакова, який, співставивши його з рядком Лаврентіївського літопису про початок походу Ігоря 1185 р. (*"сняшася у Переяславля"*, про це мова нижче), відмітив, що це *"единственное близкое по времени упоминание Переяславля как предполагаемого сборного пункта Ольговичей"*¹⁶.

З цього ж приводу О.В.Творогов, немов відповідаючи Б.О.Рибакову, резонно підкреслював, що і у цій ситуації *"встреча все же должна была состояться не в Переяславле, а на Суле"*, і що *"упоминание Переяславля в Лаврентиевской летописи остается не до конца объясненным"*¹⁷.

В.Г.Ляскоронський, як і стосовно походу 1171 р., зазначав, що: *"летописное выражение "на Переяславль" надо понимать в широком смысле"*¹⁸.

Непрямим підтвердженням, що у даному літописному повідомленні про події 1184 р. йдеться не про місто, а про порубіжжя Переяславщини, знаходимо у В.М.Татищева. Якщо порівняти відповідні тексти 1-ї та 2-ї редакції його *"Истории"* з паралельним текстом Іпатіївського літопису, то у тому місці, де у останній стоїть *"Переяславль"*, у 1-й редакції стоїть *"поле"*, а у 2-й - *"Донець"*, тобто мова у В.М.Татищева, вірогідно, йде про місцевість на схід від Лтави¹⁹. Вигадати, що під *"Переяславлем"* мається на увазі Ворсклинсько-Донецьке порубіжжя видатний історіограф не міг, бо весь контекст (якщо його трактувати буквально) ніби вказує на південний напрямок: район нижнього Посулля, міста Переяславля, пониззя Дніпра. Також не виключено, що під *"полем"* 1-ї редакції слід розуміти Поле - вже згадувану вище магістраль.

Тепер спробуємо поглянути на *"Переяславль"* з позиції вищевомовленого. Якщо, як і у повідомленні 1174 р., мова йде про переяславське порубіжжя у Поворсклі, тоді все стає на свої місця. Ярослав Чернігівський і Ігор Сіверський відповідають Святославу Київському, що вони не можуть йти у пониззя Дніпра, залишивши свої землі без захисту (*"не може своее земле пусты оставити"*), але якщо він піде до переяславського кордону, то тоді вони з'єднаються на Сулі. Логіка такої поведінки Ольговичів цілком виправдана - сіверські князі мали в першу чергу боронити своє порубіжжя, найбільш небезпечною ділянкою якого було Поворскля; Святослав же Київський, зрозуміло, відстоював більш широкі, державницькі інтереси, і закликаючи йти на південь Переяславщини, об'єктивно допомагав Володимирі Глібовичу. Останній ворогував з Ігорем, що яскраво продемонстрував, зруйнувавши за кілька місяців перед цим сіверські городи. Зрозуміло, що у такій ситуації Ігор і його *"братия"* під різними приводами ухилялися від походів через Переяславщину. Доцільність саме такого вчинку Ігоря абсолютно виправдана - під час походу Святослава на Оріль, Ігор вирушив на свій східний кордон. Це було своєчасно - за р.Мерла йому вдалося перестріти і розгромити половецький загін, що рухався *"воевати к Роуси"*²⁰.

Важко сказати, що могло б статися, аби Ігор і його родичі послухалися Святослава і рушили з ним до Орлі, залишивши відкритими і незахищеними свої землі.

Наступна фраза Лаврентіївського літопису, де знову зустрічаємо складне місце, пов'язане з походом, оспіваним у "Слові о полку Ігоревім". Так, згідно з текстом цього літопису, сіверську полку "сняшася у Переяславля", тобто немов вирушили, виступили у свій сумновідомий похід з Переяславля²¹. Більшість дослідників дотримувалися буквального тлумачення цього словосполучення. Наприклад, вдумливий, досвідчений вчений М.Я.Арістов вважав, що наші полки з'єдналися у Переяславлі, а вже звідти вирушили у степ²².

Видатний філолог О.О.Шахматов писав, що "Игоревы союзники сошлись у Переяславля; уже это обстоятельство послужило основанием для переяславцев интересоваться исходом похода"²³. Близької точки зору дотримувався Д.І.Багалій: Ігор "отправился из Новгорода-Северского в Переяславль"²⁴. Відомий дослідник давньоруського літописання М.Д.Пріселков теж вважав, що "съезд" військ відбувся у Переяславлі²⁵. Як назву міста розглядали цей іменник М.М.Тихомиров²⁶ та С.О.Плетньова²⁷.

Дещо інакше трактував аналізовану фразу С.Лесной (Парамонов). Дослідник писав, що у Переяславлі відбулася лише нарада князів, а "действительным исходным пунктом похода был Новгород-Северский"²⁸. При цьому, на думку С.Лесного, нарада князів відбулася у Переяславлі чернігівському, що знаходився у Чернігівській землі²⁹. Про яке місто йдеться в останньому випадку, автор не пояснив.

Наведені трактування вчених базуються на поглядах щодо Переяславля як реального географічного об'єкта: чи то міста, чи ділянки кордону.

Є й інші гіпотези, коли фраза "у Переяславля" сприймається як помилкова, або й навіть є доказом недостовірності усієї оповіді про Ігорев похід Лаврентіївського літопису.

Так, ще один з перших істориків і філологів-дослідників походу Ольговичів М.Ф.Грамматін писав щодо місця зустрічі військ: "не у Путивля ли? зачем союзникам заходит в Переяславль, где князем был Владимир Глебович, не участвовавший в походе [...] союзники выступили в поход из Путивля, находящегося на половине дороги между Новгород-Северским и Курском, который был у них впереди"³⁰.

Положення щодо помилковості літописних слів було детально розглянуто П.В.Голубовським, який підкреслював, що по його "крайнему разумению нельзя согласиться с толкованием известия летописей об этом походе, сделанном г. Аристовым [...] ясно, что Игорь собрал всех в Новгороде-Северском, а не в Переяславле [...] Для чего Игорю нужно было идти в Переяславль, затем тащить туда всех князей из Курска, Рьльска, Путивля, и снова двигаться назад?"³¹.

Військовий інженер Г.Є. Пядишев теж вважав, що тут наявна помилка - замість Переяславля треба - Путивль³².

Певним підсумком щодо слабкої обізнаності автора оповіді про цей похід у Лаврентіївському літописі або про значну деформованість тексту пізнішими редакторами та переписувачами є висловлювання М.М. Тихомирова: *"Рассказ Лаврентиевской летописи явно составлен по разным источникам и лишен местного колорита. Если бы не было другого рассказа о походе Игоря в Ипатьевской летописи, мы были бы лишены возможности даже предположительно говорить о месте битвы и маршруте похода Игоря Святославича."*

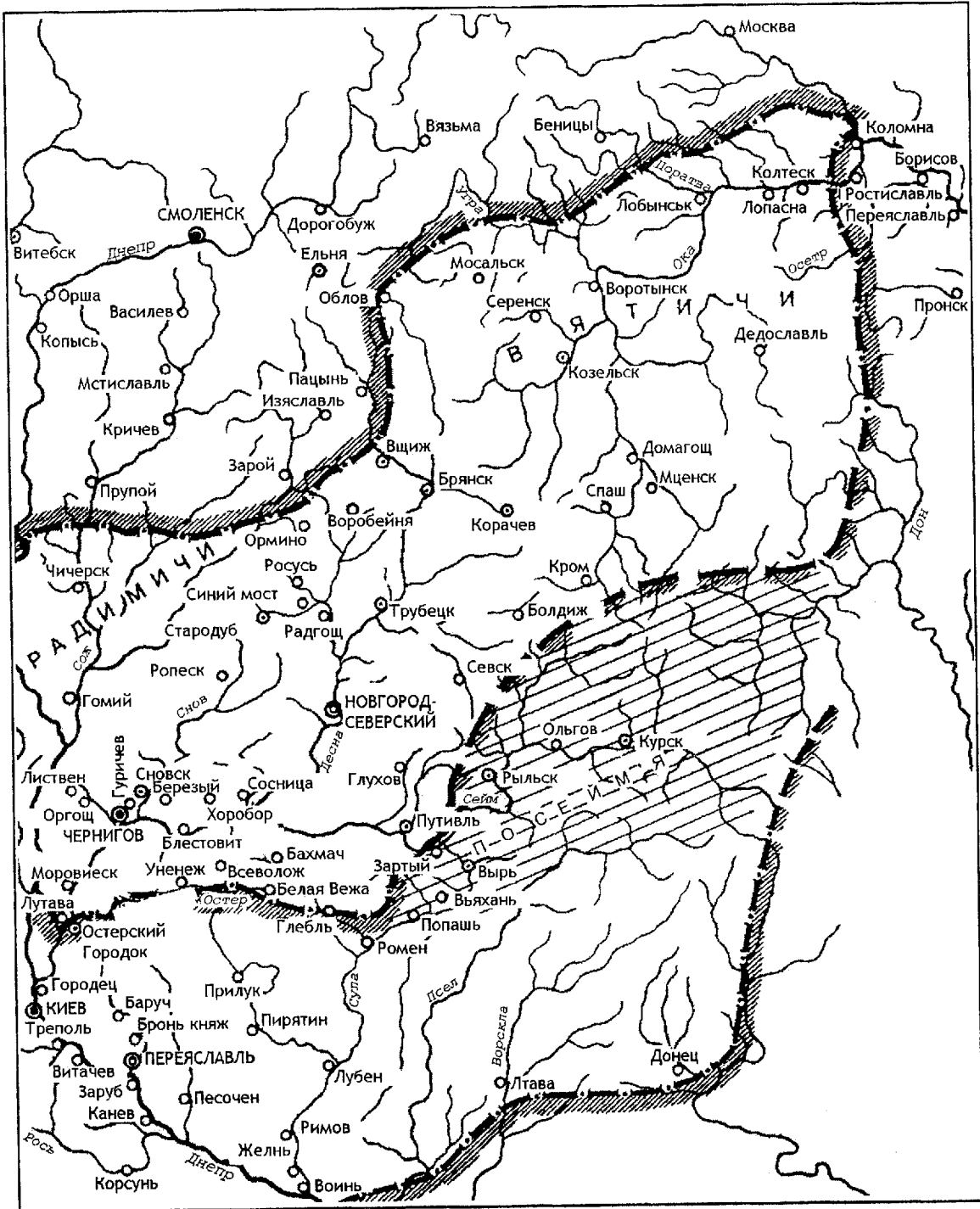
*Объяснить эти особенности рассказа о походе Игоря в Лаврентиевской летописи можно двояким путем: или летописец пользовался устными рассказами и сделал запись на севере, где плохо представляли топографию Половецкой степи, а Переяславль казался постоянным местом, откуда совершались походы в степь; или рассказ о походе Игоря против половцев был настолько сокращен, что от него остались одни выдержки"*³³.

З таким категоричним твердженням відомого історика важко погодитися, хоча б тому, що оповідь Іпатіївського літопису багато у чому співпадає з даними В.М. Татищева, і при відсутності першої - інформація про похід, що міститься в "Истории Российской", майже повністю компенсувала б прогалину.

Уперше реалістично, із врахуванням історико-географічних реалій підійшов до вирішення цієї проблеми В.Г. Ляскоронський. Як і при аналізі інших походів, вчений стверджував, що йдеться про порубіжжя: *"Конечно, это выражение летописи "у Переяславля" нельзя понимать в буквальном смысле, так как трудно предположить, чтобы князь от Посемья уклонился так далеко в сторону, откуда они должны были опять идти обратно в те же места, из которых вышли"*. Далі вчений наводить розрахунки відстаней, доводячи, що такий шлях - через Переяславль - було неможливо здійснити фізично, а під аналізованою фразою слід розуміти, що *"соединение северских войск [...] произошло у границ Переяславской земли"*. На жаль, В.Г. Ляскоронський не уточнив, яку саме ділянку кордону він мав на увазі. Втім, далі по тексту статті відзначив, що збірний пункт міг бути *"у Выря или вблизи последнего"*³⁴.

Приєднався до такої точки зору і М.В. Сібільов (згідно із свого варіанта маршруту Ольговичів через середні Псел та Ворсклу): *"Поблизу Сум, треба думать, проходил кордон Переяславского князівства (тому за літописом "снявшись у Переяслави")"*³⁵.

На статтю М.Д. Пріселкова критично відгукнувся Є.М. Добрушкін, який без конкретної географічної прив'язки все ж стверджував, що йдеться про кордони Переяславського княжества³⁶.

Чернігівщина і Сіверщина (за П.П.Толочком)

Відомий перекладач і дослідник "Слова о полку Ігоревім" А.Ю.Чернов теж зазначає, що мається на увазі Переяславщина, і уточнює: "*восточная граница этого княжества*"³⁷.

Б.О.Рибаков вважав це помилкою, ніби літописець переплутав цей похід з подіями 1184 р.³⁸ (про це йшлося вище).

"Недоразумением" пояснював це О.В.Творогов³⁹.

Таким чином, якщо під фразою "у Переяславля" розуміти город Переяславль, то тоді і ці слова Лаврентіївського 1185 р., і повідомлення Іпатіївського 1174 та 1184 років літописів теж доведеться вважати помилковими. Але, здається, наявна ситуація, навпаки, відкриває можливість говорити про правильність цих повідомлень. Дійсно, сіверські полки не могли збиратися біля м.Переяславль з двох причин. Перша, про яку вже йшлося, - складні, якщо не ворожі, стосунки Ігоря з Володимиром Глібовичем. Друга - Переяславль розташовувався у стороні від визначаємого більшістю дослідників напрямку руху сіверських полків. Якщо навіть теоретично уявити, що вони "*сняшася*" з Переяславля, то на рух до нього з Новгород-Сіверського, а потім у степ пішло б значно більше часу, ніж це дає нам календаризація походу (на це звертав увагу ще В.Г.Ляскоронський). Проте, усі численні варіанти маршруту Ольговичів свідчать, що темп руху був досить напруженим, і жодного зайвого дня розрахунки не дають.

Після фрази, що ми розглянули лише через десяток рядків знову зустрічаємо назву Переяславль.

Коли вже під час походу сіверські вої святкували першу перемогу, то, за літописом, вони згадували, як рік тому об'єднані полки під керівництвом Святослава Київського ходили на половців за Оріль де билися "*зря на Переяславль, а в землю их [половців - В.З.] не смели идти, а мы в земли их и самих избили*"⁴⁰. У більшості випадків дослідники не розглядали цю фразу з позиції географічної як паралелі до попередньої - "*сняшася у Переяславля*", акцентуючи увагу на похвальбі русичів. Правда, К.В.Кудряшов зазначив, що це відбувалося, коли війська знаходилися неподалік від південного кордону Переяславського князівства: "*То есть находясь близко к южной границе Переяславского княжества*"⁴¹.

Нещодавно географ і історик І.П.Сирнев впритул наблизився до розв'язання даної проблеми. Аналізуючи обидві фрази літописів ("*сняшася у Переяславля*", "*зря на Переяславль*"), він, на наш погляд, правильно зазначив, погоджуючись з Б.Г.Бутковим та В.Г.Ляскоронським, що і у другому випадку "*также под названием города подразумевается само княжество*"⁴². Здавалося, було б логічно продовжити у цілому стрункий хід суджень цього дослідника і дійти висновку, що коли у першому випадку йдеться про порубіжжя у Поворсклі, то і у другому має бути закладений схожий зміст - адже події відбуваються в одному регіоні і викладені в одному фрагменті тексту Іпатіївського літопису.

Але подальший напрямок своїх пошуків І.П.Сирнев, як і К.В.Кудряшов, спрямував на інший кінець Переяславщини - до району Вира.

Дещо підсумовуючи, мусимо дійти висновку, що і у даному випадку йдеться про порубіжжя Переяславщини - самої східної його ділянки, точніше, це вже була власне половецька територія за Оріллю. Адже рік тому руські полки під керівництвом Святослава Київського перемогли половців на Орілі, і тепер сіверські вої насміхаються над ними, що вони, полки Святослава, воювали поруч з Руссю “зря на Переяславль”, а ми перемогли ворога на його, половецькій землі.

Це важливе місце, що дозволяє уточнити одну з точок на гіпотетичному шляху сіверських дружин. Принаймні, слід виключати близькість подій першої перемоги до району р.Оріль.

Перебуваючи у половецькому полоні, Ігор Святославич розкаюється у здійсненому раніше гріху. Цей катарсис майже як зразок класичного провіденціалізму детально описаний літописцем - Ігор кається за те, що “взяхъ на щитьъ городъ Глебовъ оу Переяславля”⁴³.

Щодо локалізації цього города існує велика література, знову таки пов’язана з досить нечіткими вказівками джерел і дещо різною передачею його назви на письмі (Глібля, Глебов), що дозволяє, у свою чергу, пов’язувати його з кількома археологічними об’єктами або говорити про існування двох міст з майже тотожними іменами.

Під 1147 р. маємо повідомлення Іпатіївського літопису “поидоша на Глебль к Черниговоу /.../ и тако пришедше къ Глеблю”⁴⁴.

Очевидно, що саме дефініції на кшталт “у Переяславля” та “к Черниговоу” і додають непорозуміння і протиріччя щодо локалізації Глібля, стосовно якої нині існують дві основні точки зору, якщо не враховувати, за відсутності будь-якої аргументації, думку Б.О.Рибаківа, що Глібля знаходився “недалеко от Киева”, “на пути от Переяславля в Киев”⁴⁵.

Тут ми знову зіштовхуємося з буквальним розумінням дослідниками давньоруських текстів. Так, М.С.Грушевський локалізує Глібля біля Переяславля⁴⁶.

Л.Е.Махновец теж буквально перекладає літописний рядок: “город Глебов возле Переяславля”⁴⁷.

Розгромом “перяславской крепости Глебов” як головної мети походу 1185 р. пояснює цю подію Б.І.Яценко, причому, ця фортеця, за словами вченого, була “опорным пунктом Владимира Глебовича в войне против Северной земли (отсюда и намек летописца - “сняшася у Переяславля”). Відбулося це у середині квітня⁴⁸.

Ніяких наукових даних, що могли б підтвердити ці думки, Б.І.Яценко не наводить, та й, скільки нам відомо, їх і не існує.

Більшість дослідників вважають, що Глібля слід ототожнювати з городищем біля с.Красний Колядин (нині Таталаївський р-н Чернігівської обл.).

У наш час що точку зору, полемізуючи з Ю.Ю.Моргуновим, відстоює Ю.М.Ситий, доводячи, що городище літописного Глібля знаходиться у межах с.Красний Колядин⁴⁹. Ю.Ю.Моргунов на основі проведеного історіографічного аналізу стверджує, що така локалізація, запропонована ще на початку ХІХ ст. М.С.Арцибашевим, є непорозумінням, і ототожнює літописний Глібль з городищем біля с.Шевченкове у Середньому Посеймі (нині Конотопський р-н Сумської обл.)⁵⁰. Детально проаналізувавши літописні матеріали і дані археології, у тому числі залучивши результати своєї власної археологічної розвідки, Ю.Ю.Моргунов висуває переконливу аргументацію на користь того, що *"городище Красного Колядина суть летописный город Красн"*⁵¹.

Наші багатолітні візуальні спостереження та археологічні розвідки на городищі і селищі біля с.Шевченкове⁵² дають підстави повністю погодитися з локалізацією, запропованою Ю.Ю.Моргуновим. При цьому, думається, буде доцільним навести ще два суттєвих аргументи, що залишилися поза увагою дослідників.

Це географічне розташування цього городища прямо посередині між басейнами Сейму та Сули у найбільш вузькому місці, тобто у центрі Поля - воно ніби замикає східний край чернігівського Задесення, перекриваючи рух супротивника з північного сходу.

Про важливість цієї місцевості свідчать також пізньосередньовічні джерела. Починаючи з ХV ст. і до середини ХVІІ ст. тут були відомі *"городище пустя Торговица в пустой степи Торговице"*. У період чергових суперечок за *"Путивльський рубезж"* (1638 р.) *"волость Торговица"* була вже *"впнути"*⁵³. Як йшлося вище, у ХVІІ ст. цими землями активно пересувалися і купці, і контрабандисти.

Окрім цього, важко, майже неможливо допустити думку, що Ігор міг вторгнутися у глиб Переяславського князівства (якщо буквально сприймати фрази *"у Переяславля"*) і влаштувати там справжній погром. Така агресивна акція викликала б справжню громадянську війну. Подібного з середини ХІІ ст. на Лівобережжі не траплялося. Захопити ж порубіжне містечко на Переяславсько-Сіверському кордоні, яке, очевидно, могло переходити з рук у руки то до Переяславщини, то до Сіверщини, думається, було можливим.

Якщо ще згадати напад Володимира Переяславського на сіверські городи Ігоря, то реванш сіверського князя буде ніби резонним.

Розглянемо ще одне важливе місце історико-географічної інформації, безпосередньо пов'язане з походом сіверських полків у квітні-травні 1185 р. В Іпатіївському літописі серед його учасників названий і брат Ігоря Святославича Всеволод Курський. У *"Слові"* поетично, що зовсім не виключає точність і достовірність, описано, що на початку похода Ігор чекає Всеволода, який закликає Ігоря сідлати своїх борзих коней, бо його, Всеволода, коні вже готові *"оседлани у Курьска напереди"*.

Цей рядок теж викликає багато сумнівів у дослідників, тому що у давньоруській мові можливі два значення лексеми “*напереди*”: як визначення часу, хронологічне - завчасно, перед, до цього часу, попередньо; і як географічна вказівка - попереду, перебуваючи на маршруті руху⁵⁴.

Таке розуміння дає можливість подвійного тлумачення словосполучення - військо Всеволода рухалося з Трубчевська через Курськ, тобто ці слова були ним мовлені раніше, ще до початку власне походу, “*напереди*”.

Навіть такий відомий фахівець, як В.Г.Ляскоронский, не зміг переконливо пояснити це місце: “...*выступив из своего стольного города Трубчевска* - пише вчений - *он шел прямым путем через курские пределы”*, далі несподівано продовжує: “*вместо более прямого пути на Посемье, через леса, болота и реки, он избрал кругжрый, через поля, на Курск, откуда уже открывался прямой путь в степи*”⁵⁵ [підкреслено нами - В.З.].

О.В.Творогов однозначно вважає, що Всеволод Святославич, рухаючись на з’єднання з Ігорем, проходив через Курськ. І далі як аргумент на користь мовленого наводить рядки “Слова” з фразою, що ми розглядаємо⁵⁶.

Деякі дослідники взагалі схильні розглядати цю інформацію як уточнення слів “*сняшася у Переяславля*”, тобто про Курськ йшлося на нараді у Переяславлі. Як приклад наведемо лише погляд сучасного дослідника Л.О.Гурченка, який зазначає, що ця фраза була вимовлена Всеволодом “*не у р.Оскола, как принято считать, где Игорь ожидал войско Всеволода, а на совещании в Переяславле /.../ как упомянуто об этом в Лаврентьевской летописи*”⁵⁷.

Але і перше, і друге, і третє (що є поєднанням перших двох) пояснення викликають вагомі заперечення - якщо Ігор очікує Всеволода, то як Всеволод може бути попереду (у даному випадку неважливо - хронологічно, чи географічно), коли у будь-якому разі Курськ по відношенню і до Новгород-Сіверського, і до Путивля розташований не “*напереди*”, а при русі Ігоря на південний схід з названих міст до Середнього Сіверського Донця (нагадаємо, загальний рух сіверських полків не викликає сумнівів), - позаду?

“Словарь-справочник “Слова о полку Игореве” наводить цілу низку прикладів вживання відповідної лексеми і як означення відстані, і як показчик хронологічний⁵⁸. Серед них характерне повідомлення Іпатіївського літопису про вже згадуваний конфлікт Володимира Глібовича з Ігорем Святославичем, коли князь переяславський “*посла ко Игореву, прося у него ездити напереди полком своим, князи бо русци дале бяхуть наперед ездити в Рускои земли*”⁵⁹ [підкреслено нами - В.З.].

Після розглянутих вище випадків, уявляється можливим стверджувати, що і у рядку “Слова” йдеться не про город Курськ, а про порубіжжя Курського князівства зі Степом.

Літопис повідомляє, що Всеволод рухався "инем путем". На думку більшості вчених, цим шляхом була відома Бакаєва дорога, що пролягала межиріччям верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Середнім і Верхнім Сеймом.

Скоріш за все зустріч братів повинна була статися у районі Середньої Ворскли, яка й дійсно знаходилася попереду, - "впереді" по відношенню до полків Ігоря, що рухалися з Посеймя, і полку Всеволода, що рухався майже пералельно Бакаєвою дорогою.

Підсумуємо. Ми розглянули наступні рядки літописів і "Слова о полку Ігоревім": "к Черняву", "к Переяславлю", "у Переяславлі", "зря на Переяславль", "город Глебов у Переяславлі", "у Курська".

У цих випадках наявна своєрідна термінологія, характерною рисою якої було дещо узагальнене вживання географічних назв. Літописець (або вправний редактор) був знавцем географії східних земель Південної Русі і закидати йому у неточностях або помилках, принаймні у тих місцях текстів, про які йдеться, немає підстав.

Отже, у проаналізованих випадках мова йде не про міста-города, а про прикордонні землі князівств. Це примушує, на відміну від традиційних поглядів, що склалися у науці, підходити до розуміння складних історико-географічних питань на означених територіях 2-ї половини XII ст.

¹ ПСРЛ. - II. - Стб.465.

² ПСРЛ. - I. - Стб.340.

³ ПСРЛ. - II. - Стб.433

⁴ Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний показник // Літопис Руський. - К., 1989. - С.246.

⁵ ПСРЛ. - II. - Стб.568-569.

⁶ Моргунов Ю.Ю. Посульська граница: етапи формування і розвитку. - Курск, 1998. - С.88.

⁷ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.92.

⁸ Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.203.

⁹ Плетнева С.А. Донские половцы // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.266.

¹⁰ Прохоров Г.М., Творогов О.В. Игорь Святославич // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.2. - СПб., 1995. - С.236.

¹¹ Слово о полку Игоревь, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. / Вступительная статья, подготовка текста, перевод с древнерусского, комментарии и приложения А.А.Горского. - М., 2002. - С.6.

¹² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. - К., 1884. - С.103.

¹³ Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1907. - Апрель. - С.37.

¹⁴ Див.: Звагельський В.Б. Про географію походів Ігоря Сіверського у степ // Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114-120.

¹⁵ ПСРЛ. - II. - Стб. 631.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Указ. соч. - С.197.

- ¹⁷ *Творогов О.В.* Переяславль // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.4. - СПб., 1995. - С.87.
- ¹⁸ *Ляскоронский В.Г.* Указ. соч. - С.44.
- ¹⁹ *Татищев В.Н.* История Российская. - М.-Л., 1964. - Т.3. - С.131; Т.4. - С.299.
- ²⁰ ПСРЛ. - II. - Стб.633.
- ²¹ ПСРЛ. - I. - Стб.397.
- ²² *Аристов Н.* О земле половецкой: (Историко-географический очерк) // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. - К., 1877. - С.224.
- ²³ *Шахматов А.А.* Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. - СПб., 1902. - С.75-76.
- ²⁴ *Багалея Д.* История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4. - С.249.
- ²⁵ *Приселков М.Д.* “Слова о полку Игореве” как исторический источник // Историк-марксист. - 1938. - №6. - С.115.
- ²⁶ *Тихомиров М.Н.* Историко-географический кругозор “Слова о полку Игореве” как произведения XII в. // *Тихомиров М.Н.* Русская культура X-XVIII в. - М., 1968. - С.79.
- ²⁷ *Плетнева С.А.* Донские половцы // “Слова о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.266.
- ²⁸ *Лесной С.* Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.148.
- ²⁹ Там же. - С.147.
- ³⁰ *Грамматин Н.* Слова о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с одной переложенная стихами древнейшего русского размера с присовокуплением другого буквального приложения, с историческими и критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.125, прим.31.
- ³¹ *Голубовский П.* Указ. соч. - С.107-108.
- ³² *Лядышев Г.Е.* Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - №4. - 1980. - С.48.
- ³³ *Тихомиров М.Н.* Указ. соч. - С.81.
- ³⁴ *Ляскоронский В.Г.* Северский князь и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.289-290.
- ³⁵ *Сібільов М.В.* Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV. - С.108-109.
- ³⁶ *Добрушкін Є.М.* До історії походу руських князів на половців 1185 р. // Український історичний журнал. - 1972. - №8. - С.109.
- ³⁷ *Чернов А.Ю.* Хроніки изначного времени. “Слова о полку Игореве”: текст и его окрестности. - СПб., 2006. - С.257.
- ³⁸ *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. - С.196.
- ³⁹ *Творогов О.В.* Переяславль // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Том 4. - С.87.
- ⁴⁰ ПСРЛ. - I. - Стб. 397.
- ⁴¹ *Кудряшов К.В.* Про Игоря Северского, про землю Русскую. - М., 1959. - С.28, 34-35.
- ⁴² *Сырнев И.П.* Путь Игоревой рати. - М., 1996. - С.40.
- ⁴³ ПСРЛ. - II. - Стб.643.
- ⁴⁴ ПСРЛ. - II. - Стб.357-358.
- ⁴⁵ *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. - С.189, 205.
- ⁴⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т.2. XI-XIII вік. - К., 1992. - С.354.
- ⁴⁷ *Махновец Л.Є.* Вказ. праця. - С.339.
- ⁴⁸ *Яценко Борис.* “Слова о полку Игоревім” та його доба (Комплексне дослідження). - К., 2000. - С.25, 45.
- ⁴⁹ *Сытый Ю.Н.* К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” - К., 1990. - С.62-64.

⁵⁰ Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - С.38-42.

⁵¹ Там же. - С.41-42.

⁵² Белінська Л.І., Звагельський В.Б., Борошнев В.О., Нога М.П. Розвідки в Середньому Посеймі // Сумська старовина. - №III-IV. - 1998. - С.39-41.

⁵³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том второй. Полк Нижинский. Конотопская сотня. - К., 1893. - С.51, 72, 97-98.

⁵⁴ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Вып.3. - Л., 1969. - С.141-142.

⁵⁵ Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов. - С.289.

⁵⁶ Творогов О.В. Курск // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.3. - СПб., 1995. - С.122.

⁵⁷ Гурченко Л.А. Русские древности "Слова о полку Игореве". - М., 2004. - С.103-104.

⁵⁸ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - С.141-142.

⁵⁹ ПСРЛ. - II. - Стб.628.

Маршрути походів Ігоря Сіверського у Степ

Окрім аналізованого квітнево-травневого 1185 р. походу, Ігор Святославич впродовж життя здійснив кілька інших походів у Степ, зафіксованих у літописах. Ці дані значно поступаються за обсягом і рівнем інформативності перед матеріалами про похід, описаний у “Слові”. Проте, хоча б часткове встановлення географії цих походів дасть можливість наблизитися і до розкриття географії походу 1185 р., а також до з’ясування загального напрямку військових дій Новгород-Сіверського князя¹.

Всього Ігор Святославич і самостійно, і разом з іншими князями, коли йому належала другорядна роль, виступав у походи багато разів. Ми ж зупинимося лише на аналізі тих військових акцій, що були пов’язані зі Степом і здійснювалися безпосередньо під його керівництвом.

Літописи містять дані про 6 походів Ігоря Святославича у Степ. Їхні маршрути не уточнюються (окрім походу 1185 р., проте, описаного теж досить загально), вказано лише кінцеві пункти:

1. 1171, червень-липень	- біля Лтави;
2. 1184, лютий	- на Хирії;
3. 1184, липень	- за Мерлу;
4. 1185, квітень-травень	- Східне Подонцов’я-Північне Приазов’я(?);
5. 1191,	- ?;
6. 1191-1192, зима	- за Донець до Осколу.

Перший з відомих походів Ігоря Святославича, здійснюваних ним самостійно, тобто у ролі старшого серед своїх родичів - молодших Ольговичів, розпочався 29 червня 1171 р. Тоді він, зібравши свої війська, поїхав у поле за Ворсклу, де зустрів половецьких розвідників, які *“туловать язика”*. Захопивши *“колодника”* і дізнавшись, що хани Кобяк та Кончак пішли *“к Переяславлю”*, Ігор вирушив проти половців і переїхав Ворсклу *“у Лтави к Переяславлю”*. Тут він зустрівся з половцями, які поверталися з грабіжницького походу від міст Серебряного та Баруча, і у невеликій битві переміг їх. *“От Переяславля”* Ігор поїхав до Києва.

Це повідомлення Іпатіївського літопису детально розглядалося вище, що дозволяє дійти наступних висновків.

По-перше. Ігор ходив у похід, очевидно, з метою прикордонного патрулювання, за Ворсклу на суходол, вірогідно, до Муравського шляху.

По-друге. Десь в районі Лтави в той час проходило зовнішнє порубіжжя між Руссю і Степом і, очевидно, умовний кордон між Переяславським і Чернігово-Сіверським князівствами.

По-третє. Під назвою Переяславль у даному випадку розумілася частина зовнішнього кордону Переяславського князівства, переяславський кордон.

Другий з відомих походів Ігоря Святославича відбувся через 13 років, коли він, посідаючи Новгород-Сіверський стіл, був вже князем Сіверським. 23 лютого 1184 р. половці на чолі з ханом Кончаком прийшли до м. Дмитрів, але *"не бысть пакости от них"*². Цим повідомленням відкривається в Іпатіївському літописі досить цілісна повість про спалах чергової боротьби Русі зі Степом, викликана посиленням агресії половців у 80-х роках XII ст. Створена одним автором-літописцем, без сумніву прямо або опосередковано знайомим зі "Словом о полку Ігоревім", ця повість містить цінну, а подекуди і унікальну інформацію, зокрема й історико-географічного змісту.

Як відповідь на зростаючу активізацію половців київські дуумвіри Святослав та Рюрик стали під Києвом *"у Ольжичь"*, збираючи війська для походу. Але Ярослав Чернігівський відмовив їх, мовляв, краще буде піти літом. Оскільки війська були вже зібрані, то Святослав послав свого сина Всеволода Черного з полками *"ко Ігореві, веля ему ехати в себе место, а Рюрик посла Володимира Глебовича с полкы своїми"*. Далі трапилася суперечка між Ігорем Святославичем та Володимиром Глібовичем Переяславським - останній просив у Ігоря дозволу їхати зі своїм полком попереду, але Ігор не дозволив. Тоді Володимир розгнівався, рушив назад і напав на сіверські *"городи"*. Ігор же змушений був повернути київські полки у супроводі другого сина Святослава Київського, Олега (можливо, Олег - це десятирічний син Ігоря), і племінника Ігоря та Рюрика, Святослава³.

Цей відомий епізод багато разів згадувався дослідниками, найбільш детально його проаналізував Б.О.Рибаків. Історик пояснює прохання Володимира тим, що війська, які йшли попереду, захоплювали більшу здобич⁴. Ми не будемо зупинятися на останньому вельми сумнівному по кількох причинах твердженні (слід хоча б враховувати, що авангардні війська першими вступали в бій, а отже, і несли більші втрати), - воно нічим не підкріплене.

Справа, думається, в іншому - її розуміння залежить від визначення маршруту походу. Як пише літопис, Володимир аргументував своє прохання тим, що *"князи бо русци дале бяхуть напереді ездити в Рускои землі"*⁵. Згідно слушної думки Б.О.Рібакова, це було посиленням на сувереність Рюрика та інших князів Руської землі у вузькому смислі. Це розкриває позицію Володимира, князя Переяславського, але не пояснює при чому тут Руська земля. Єдиним логічним поясненням буде те, що Володимир намагався намітити маршрут руху не туди, куди намічали Ігор і Святослав Київський, котрий саме сіверського князя призначив старшим над об'єднаним військом. Володимир планував *"ездити"* неподалік від города Переяславля, що якраз і входив в умовне у кінці XII ст. поняття власне Руської землі.

Межі Переяславщини на південному сході були досить прозорими - більш-менш стабільний кордон проходив по низов'ям Сули на відстані 1-2 днів від столиці князівства. Тому Володимир, природньо, і хотів йти попереду десь біля кордонів свого князівства. Звичайно, в Ігоря були інші плани - боронити свою, Сіверську землю.

Тепер спробуємо простежити маршрути пересувань Володимира і Ігоря. Як сповіщає літопис, Володимир з київськими і переяславським полками рухався Полям до Ігоря. Поле - це відомий широкий суходол між Посуллям і Посейм'ям (про нього мова піде нижче). "*Ко Ігореві*" означає, вірогідно, - в район Путивля-Вири. Далі залишається незрозумілим, де саме трапилася суперечка, тобто звідки Володимир рушив назад? Це могло статися не раніше району Путивля-Вири, а можливо, і дещо далі - на середньому Пслі, оскільки Володимир "*оттоле идя, иде на Северьские городы и взя в них много добыток*"⁶. Сіверські "*городы*" - володіння Ігоря у цьому районі, закінчувалися неподалік - приблизно між Попашем та Ромном, а дещо північніше вони розташовувалися вздовж Лосицької дороги до Середньої Ворскли і до м.Донець. З'ясування цього питання у даному випадку є принциповим - воно пов'язане з місцезнаходженням р.Хирія, адже саме до неї пролягав шлях сіверського князя.

Отже, у той час, коли Володимир Глібович Переяславський грабував сіверські городи, Ігор разом з братом Всеволодом, Всеволодом Чермним, торчеськими ханами Кунтувдієм і Куддурем та синами Святославом (у літописі подано хрестильне ім'я Андріян) і Романом пішов далі. На р.Хирія він зустрів половецький загін⁷.

Одні дослідники вважають, що йдеться про р.Хорол, але це слід виключити - Ігор не міг туди рухатися (тим більше після суперечки з Володимиром Глібовичем), тому що це була внутрішня територія Переяславського князівства - лише верхів'я Хоролу виходили на сіверську територію. Окрім цього, р.Хорол кілька разів згадується поруч у літописах, і літописці, як видно, чітко розрізняють її назву з ім'ям Хирії.

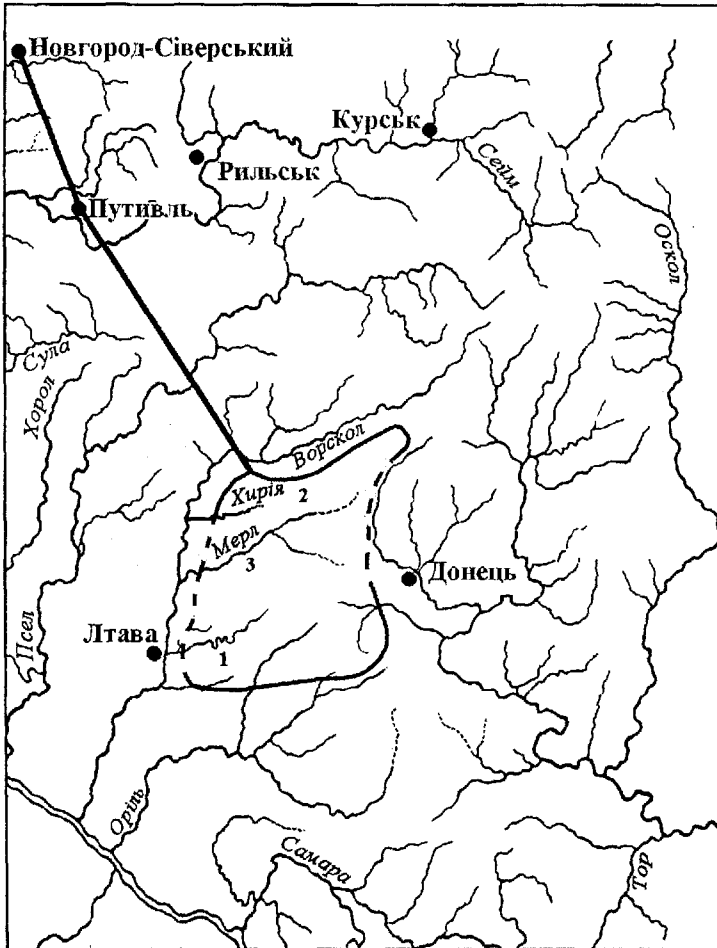
До речі, Б.О.Рибаків апріорно, не знаючи, де протікала р.Хирія - кінцева точка руху Ігоря, правильно визначив намічений Ігорем шлях: "*очевидно, куда-то за Среднюю Ворсклу*"⁸, хоча у більш ранній праці зазначав, стосовно Хирії "*местоположение неизвестно*"⁹.

Інші дослідники, зокрема, у новітніх працях Ю.Ю.Моргунов¹⁰ та І.П.Сирнів¹¹, зазначають, що місцезнаходження Хирії невідоме. О.С.Стрижак навіть пише, що Хирія "*сьогодні не простежується*"¹².

Логіка руху Ігоря і особливості назви р.Хирія (варіанти у літописах: Хирій, Хорій, у В.М.Татішева - Херей) дозволяють погодитися з думкою К.В.Кудряшова та Л.Є.Махновця, що Хирія - це ліва притока Ворскли - сучасна назва - р.Хухра, що тече в районі м.Охтирка¹³. Русло цієї невеликої річки дуже звивисте, впадає вона у Ворсклу кількома рукавами, пойма заболочена. Не дивно, що під час раптової повені і дощу вона дійсно становила небезпеку: "*в тоу рать вежи и кони, скоти мнози потопли соуть в Хирии, бегающе передъ Роусью*".

Отже, тут Ігор розбив половецький загін, захопивши якусь його частину у полон¹⁴. Також можливо, що йдеться про річку, яка нині зветься Хтир/Хтирь, що впадає у Ворсклу дещо північніше від Хухри.

Невідомо, чи випадково Ігор натрапив на ворога, чи він знав про його пересування у Русь (половці, власне, були вже у порубіжній зоні) і саме тому пішов на конфлікт з Володимиром Переяславським, бо мав зупинити половців у Поворсклі, але похід цей мав важливий результат. Було зупинено значне військо, що мало на меті не прикордонний набіг, а, очевидно, великий похід, оскільки половці були з вежами, конями та гнали з собою "скоти мнози".

Патрулювання Ігоря Сіверського:

- 1 - біля Лтави, літо 1171 р.;
- 2 - на Хирії, лютий 1184 р.;
- 3 - за Мерлюю, липень 1184 р.

Святослав Київський все ж не полишив думки про спільний похід. У липні 1184 р., тобто незабаром після подій на Хирії, він послав “по окольние князи” і вирушив у низ по Дніпру.

Великий похід був успішним - вдалося розгромити ворога, захопити багатий полон, включаючи ханів, серед яких був і сам Кобяк. Ігор, як і інші чернігово-сіверські Ольговичі, участі у цьому поході не брав, але знову спрямував свої полки у Поворскля, “на Переяславль” - до порубіжної території. Цей похід відбувся влітку 1184 р. Ігор, як і завжди разом з родичами - молодшими Ольговичами, дійшов до р.Мерла і розбив невеликий загін з чотирьохсот половців Обовли Костюковича, що йшов “воевати к Русь”¹⁵.

Отже, вже двічі повторювалася схожа ситуація - відмовившись іти у пониззя Дніпра, Ігор прямував у Середнє Поворскля і перетинав шлях половецьким загонам, що рухалися в Русь.

У 1191 р., очевидно влітку, Ігор “с братьею” знову ходив на половців. Похід був успішним, вдалося “ополонитися скотом и конми”¹⁶.

Взимку 1191-1192 рр. Ігор з братом Всеволодом знову здійснили військову акцію “до Оскола”. Очевидно, планувався великий похід, оскільки Святослав Київський направив трьох синів - Всеволода, Володимира і Мстислава, а четвертий син, Олег, у свою чергу, теж направив сина Давида, а Ярослав Чернігівський - сина Ростислава¹⁷. Зрозуміло, що усі вони були зі своїми полками або, як мінімум, з дружинами, тобто маємо 7 військових одиниць. Але половці про це взнали заздалегідь, встигли підготуватися, і русичам довелося відійти під покровом ночі.

Географія і кінцева мета цих рейдів не піддаються уточненню - маємо занадто мало даних.

Отже, нами розглянуті усі (окрім походу 1185 р.) відомі з літописів походи у Степ Ігоря Святославича. Тепер можемо зробити деякі висновки.

Усі ці акції були направлені у Середнє Заворскля. Жодного разу сіверський князь самостійно як полководець не організовував походів у пониззя Дніпра. Зоною його життєвих інтересів, як бачимо, було східне сіверсько-половецьке порубіжжя. Виходячи з проведеного аналізу, можемо об’єктивно накреслити цей кордон. У кінці XII ст. він проходив в межах вододільного суходолу басейнів Дніпра і Дону. Кутом, де сходилися межі Переяславського і Сіверського князівств та Степу, була територія північніше Лтави. Землі по Мерлу та Хирії (трикутник між сучасними Охтиркою, Богодуховим та Опішнено) входили вже в коло інтересів Ігоря. Внутрішні межі князівств, очевидно, пролягали майже по прямій - на північний захід до району Вира, фактично по трасі Лосицької дороги.

Це важливі дані, оскільки русько-половецьке порубіжжя на південному сході Русі накреслюється дослідниками досить приблизно. Інше питання - зона інтересів і рівень зазіхань однієї і другої сторони, які, зрозуміло, претендували на захоплення більших територій. Наявні ж матеріали переконують, що Ігоря в першу чергу і, як свідчать літописи, недаремно турбувала саме ділянка Середнього Заворскля. Симптоматично, що саме тут, але іншим берегом

Ворскли, пролягав відрізок Кончаківського шляху.

Іще одне. Маршрути походів Ігоря Сіверського 1171 та два 1184 рр., кінцеві точки яких піддаються досить точній локалізації, переконують, що всі вони носили запобіжний, превентивний характер, оскільки в результаті було відбито напади половців, що рухалися в Русь. Усі наявні фактичні літописні матеріали історико-географічного змісту свідчать про цілком закономірні і правомірні дії Сіверського князя, який протистояв агресії половців на кордонах своєї землі. Таким чином, численні звинувачення на його адресу, хоча й мають дещо упереджену літописну традицію, є безпідставними.

Напрямок же походу, оспіваного у "Слові о полку Ігоревім", дуже вірогідно мав співпадати з напрямками попередніх акцій.

¹ *Звагельський В.Б.* Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114.

² ПСРЛ. - II. - Стб.628.

³ Там же. - Стб.628-629.

⁴ *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.204.

⁵ ПСРЛ. - II. - Стб.628.

⁶ Там же. - Стб.629.

⁷ Там же.

⁸ *Рыбаков Б.А.* События.1184-1185 гг., воспетые в "Слове" // Злато слово. Век XII. - М., 1986. - С.274.

⁹ *Он же.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - С.205.

¹⁰ *Моргунов Ю.Ю.* Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.92;

¹¹ *Сырнев И.П.* Путь Игоревой рати. - М., 1996. - С.40.

¹² [*Стрижак О.С.*] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.172.

¹³ *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. - М., 1948. - С.133; *Махновець Л.Є.* Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис Руський. - К., 1989. - С.574.

¹⁴ ПСРЛ. - II. - Стб.629.

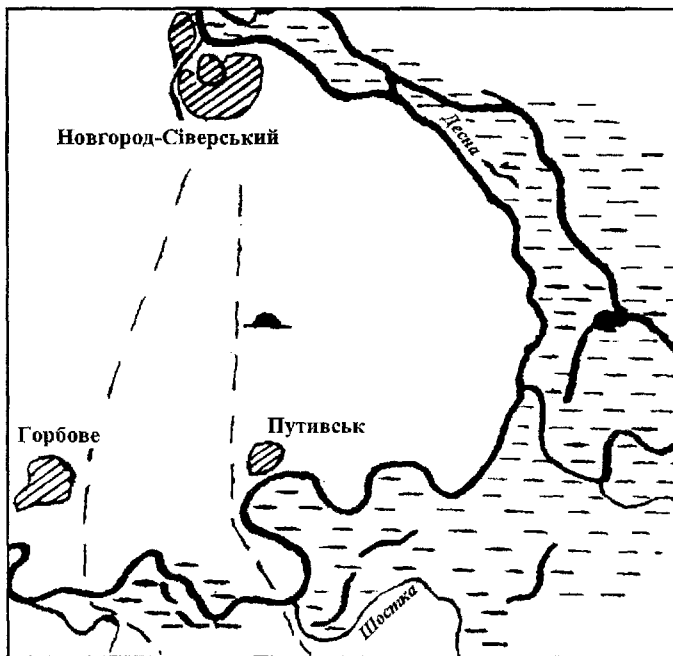
¹⁵ Там же. - Стб.633.

¹⁶ Там же. - Стб.673.

¹⁷ Там же.

“Стоять стязи в Путивле”

Як сповіщає Іпатіївський літопис, похід Ігоря Святославича розпочався 23 квітня 1185 р. з Новгород-Сіверського. Щодо його розташування сумнівів не виникає, воно надійно локалізовано, збереглося і його ім'я, відносно ґрунтовно місто досліджено й археологічно.

Стародані переправи біля Новгород-Сіверського (за О.В.Григорьєвим)

Експедиціями під керівництвом А.В.Кузи, О.П.Моці, В.П.Коваленка, О.Є.Черненко та А.Л.Казакова у цілому з'ясована планувальна структура міських об'єктів, відкрито кілька мурованих споруд давньоруського часу, здобуто багатий речовий матеріал¹.

Вірогідно, сіверське військо форсувало Десну через брід, що знаходився біля Путивська. Дослідник цього мікрорегіону археолог О.В.Григор'єв зазначає, що у X - першій половині XII ст. шлях від Новгород-Сіверського на Путивль пролягав через переправу біля с.Горбово, а з середини XII ст. у зв'язку зі змінами у режимі річки переправу було перенесено до Путивська². Під назвою Пирогівська вона відома з XVII ст.³.

До річч, дослідники, які стверджують про неможливість переходу через Сейм, Псел та Ворсклу у їхніх середніх течіях (мовляв, кінець квітня - час повені*), не згадують факт переходу через значно більшу Десну під Новгородом-Сіверським - оминати Десну було просто неможливо.

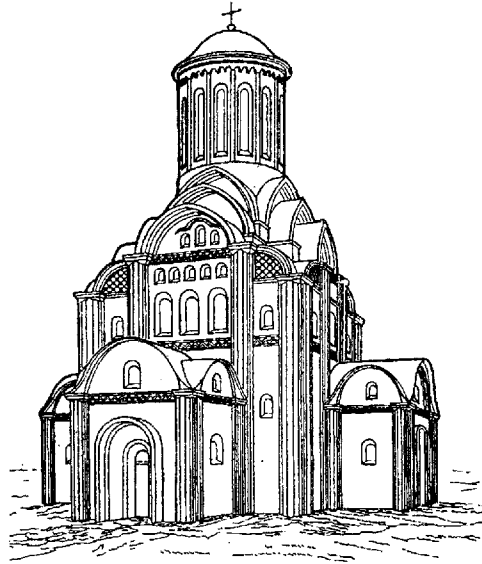
Далі військо прямувало на Путивль, де Ігоря чекав його син, князь путивльський Володимир. Через систему бродів на Есмани, Клевені і менш значних притоках Десни та Сейму шлях дорівнював по прямій 88 км, реально ж - понад 100 км, тобто на цей відрізок шляху пішло 2 дні. Ймовірно, що в Ігоря Святославича не було потреби заходити до Глухова - для цього довелося б робити хоч і невеликий, але гак кілометрів у 20, і відхилитися від основного напрямку, на трасі якого розташовувалася низка тогочасних поселень. Проте існує точка зору, що за давньоруських часів основна дорога з Новгород-Сіверського до Путивля проходила через Вороніж, Глухів, Волокітін⁴.

У другій половині XII ст. Путивль був головним містом Посейм'я. Тут перехрещувалися шляхи, що вели на Волгу, Дон і далі - на південь та схід. У цьому значенні й назва міста досить красномовна - від давньоруського *путь*, тобто шлях, дорога, хоча переважна більшість дослідників виводять назву міста або від антропоніма, імені гаданого Путяти, Пустомисла, або від місцевого ручая Путивлька, який є настільки маленьким, що, без сумніву, його назва є вторинною⁵. Іменники *путь*, *путій* у XI-XII ст. часто вживалися й у значенні "військовий похід". Наприклад, Володимир Мономах писав у своєму "Поученні": "а всех путей 80 и 3 великих"⁶. Можна навести й інші приклади⁷.

Перші археологічні дослідження у Путивлі були проведені у 1947 р. Д.Т.Березовцем⁸.

Наступним кроком у вивченні міста стали дослідження 1959-1961 рр., які проводив В.А.Богусевич. Ним на дитинці-Городку було розкопано кілька жител і 9 господарських ям-погребів, викладених берестом. Було знайдено багато різноманітних речей, переважно XII ст. Вчений вважав, що ця територія Городка була господарчим сектором князівського двору XII ст.⁹.

*На світанку 1 травня 1985 р. - рівно через 800 р. після початку Ігорового походу - автору цих рядків разом з Г.В.Сумаруковим, О.В.Мишаничем та новгород-сіверськими краєзнавцями довелося спостерігати повінь на Десні, що сягала понад 10 км. Але усюди з води виглядали куці та окремі дерева. Заплава лівого берега досить шиска. У той час між Горбовим та Пирогівкою ходив паром.

Реконструкція путивльського храму (за Г.Н.Логвіним)

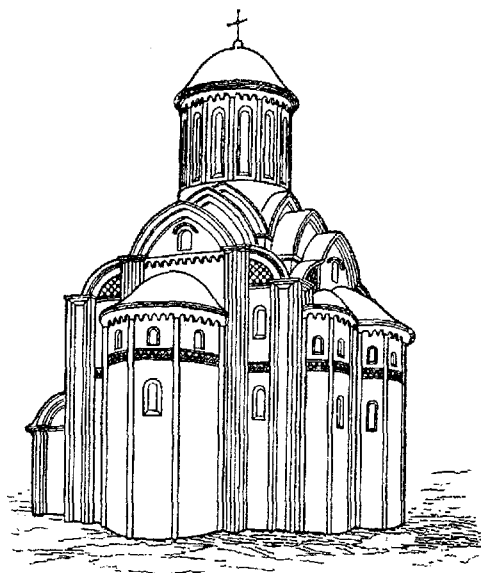
Також В.А.Богусевичем було відкрито підмурки давньоруського храму¹⁰. Про це відкриття мова піде нижче.

У 1965 р. у Путівлі проводив археологічні розкопки Б.О.Рибаков. Ним у північній частині Городка у насипу валу було виявлено залишки дубових зрубів-городень 2-ї половини XII ст. Очевидно, це і були залишки укріплень, на яких були споруджені заборолла, що згадуються у “Слові” у зв’язку з тужінням Ярославни¹¹.

Дослідження Путівля та його околиць у 1979-1983 рр. проводив О.В.Сухобоков¹².

Тепер повернемося до давньоруського храму, відкритого В.А.Богусевичем. На думку істориків архітектури, цей храм є яскравим зразком культури епохи “Слова о полку Ігоревім”. У період надзвичайно напруженої міжусобної князівської боротьби та загальної половецької загрози, що характеризують останні три десятиліття XII ст., особливо гостро і актуально пролунав заклик Автора “Слова о полку Ігоревім” про консолідацію: і у Києві, і у Володимирі, і на Галичині воскресають ідеї часів Ярослава Мудрого. Саме така, за змістом консолідуюча, об’єднуюча архітектура, на думку багатьох дослідників, повністю відповідає ідеї “Слова о полку Ігоревім”.

Втім, кожен князь-критор по-своєму прагнув виразити свої уподобання. Так, київський князь, двоюрідний брат Ігоря Святославича, Святослав Всеволодич збудував у 1190 р. Благівіщенський храм у Чернігові.

Реконструкція новгород-сіверського храму (за Г.Н.Логвіним)

Це був час, коли дуумвіри Святослав Всеволодич та Рюрик Ростиславич черговий раз посварилися. Зрозуміло, що і останній князь у своєму доменіальному Овручі теж зводить у 1192 р. храм, але принципово відмінний, оригінальний - Васильєвський.

За таких умов наприкінці XII ст. й Ігор Святославич будує Спасо-Преображенський собор у своєму стольному Новгороді-Сіверському. Приблизно в цей же час зводиться і церква у Путивлі. Щоправда, Б.О.Рибаков, який після розкопок В.А.Богусевича знову у 1965 р. розкрив підмурки путивльського храму, через відсутність штукатурки датував час його зведення передднем монгольської навали, тобто 30-ми роками XIII ст., оскільки, на його думку, її не було добудовано¹³.

Відсутність штукатурки може мати й інше пояснення: довгострокова перерва у будівництві (або й взагалі його зупинка) могла статися через переїзд Ігоря Святославича до Чернігова у 1198 р., а його синів - до Галича. У 1202 р. князь Ігор помирає, а його сини вплутуються у політичні чвари, що зрештою призводить до трагічних наслідків. За таких обставин говорити про ктиторську багатовитратну діяльність навряд чи можливо.

Отже, скоріше за все, Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському будував Ігор Святославич, а путивльську церкву - його син

Володимир Ігорович. Спільність багатьох рис обох споруд призводить до спільності композицій, а отже - і до спільності самої архітектурної концепції. Все це наводить на думку, що будівництво велось однією артільлю майстрів і, дуже вірогідно, під керівництвом одного й того ж зодчого.

На думку Г.К.Вагнера і Ю.С.Асеева, і новгород-сіверський, і путивльський храми відрізняються новаторством. Зокрема, в усій домонгольській давньоруській архітектурі лише вони є пентаконхами, тобто мають по 5 апсидних напівкіл¹⁴.

В.П.Коваленко, який проводив розкопки Спаського собору у Новгороді-Сіверському, вважає, що композиційно до цієї і путивльської пам'ятки близькі церкви у Вщизі і Трубчевську¹⁵.

Таким чином, маємо підстави говорити про виникнення нової архітектурної школи - сіверської, еволюційний розвиток якої був перерваний монгольською навалою. Саме це відхилення від сталих традицій дещо дивувало дослідників і до недавніх пір не мало однозначного і переконливого пояснення. Лише після того, як у 2003 р. О.Є.Черненко та А.Л.Казаковим у Новгороді-Сіверському було відкрито фундаменти і залишки стін мурованої споруди, ситуація, на наш погляд, стала дещо прояснюватися.

Як виявилось в ході археологічних досліджень, це був князівський терем-палац великих розмірів, зруйнований під час монгольської навали¹⁶. Його розміри, місцезрештування на високому березі Десни, коли усі, хто плыв річкою, обов'язково мали бачити його велич і красу, - все свідчить про бажання продемонструвати князівську амбітність і силу Ольговичів і, очевидно, певну незалежність від стольних Чернігова та Києва. Час зведення цього палацу точно поки що не встановлено, але, виходячи з вищенаведених міркувань, він теж припадає на кінець XII - початок XIII ст.

Усі три монументальні споруди були покликані наявно продемонструвати певну князівську гідність і гордовитість, що були притаманні неспокоїній вдачі представників "гнізда Ольгова", найбільш яскравим серед яких і був Ігор Святославич Сіверський - головний герой "Слова о полку Ігоревім".

Ми дещо відхилилися від нашої теми, зупинившись на архітектурі, з тим, щоб продемонструвати особливості характерів молодших Ольговичів.

Тривалий час розташування Путивля, що згадується в переконливому географічному контексті десятки разів у давньоруських літописах і чотири рази у "Слові", не викликало сумнівів, доки у 1961 р. М.В.Шарлемань не опублікував статтю під характерною назвою "Где был Путивль, упоминаемый в "Слове о полку Игореве"?". Питання, винесене у заголовок, вимагало відповіді, яка зводилася до спроби довести, що Путивль "Слова" - це Путивськ на Десні неподалік від Новгорода-Сіверського¹⁷.

Аргументація дослідника полягала у тому, що рядки твору "*Трубы трубятъ въ Новеградѣ - стоять стязи в Путивлѣ*" немов свідчать, що військо розтягнулося на 100 км - відстань від Новгорода-Сіверського до

Путивля - що, звичайно ж, є неможливим. А, мовляв, якщо йдеться про Путивськ, який знаходиться за 5-6 км від Новгород-Сіверського, то це можливо. Ярославна, на думку М.В.Шарлеманя, "плакала" саме у Путивську "на заборолі"¹⁸.

Посилаючись на М.О.Максимовича, автор цитує його спогади про те, що він, М.О.Максимович, разом з М.В.Гоголем у Сівську "недалеко от Новгорода-Северского" чули голосіння двох дівчаток, які оплакували свою матір. Вони зверталися до вранішнього сонця: "Солнышко ты мое красное!", і тим нагадали М.О.Максимовичу "Ярославну, плакавшую рано "Путивлю городу на забороле"¹⁹. У зв'язку з цими думками М.В.Шарлеманя виникає одразу кілька заперечень.

По-перше, не слід буквально розуміти рядки художнього твору, в яких, скоріше за все, йдеться про момент зборів і виходу у похід: у Новгороді труби оголошують збір, а у Путивлі прапори-стязі вже "стоять" підняті, оголошуючи, що військо готове до походу.

По-друге. Сама назва Путивськ, звичайно, має те саме походження, що й Путивль - там же поблизу Путивська знаходилася вже згадувана Путивльська переправа, пізніше відома під назвою Пирогівська, від назви села, розташованого на протилежному березі Десни.

І третє. Літописний Сівськ (до речі, від нього до Новгород-Сіверського і Путивля майже однакова відстань) входив до центральних районів Сіверщини, через нього пролягав древній шлях з Путивля на Болдиж, Кром, Спаш і т.д. Отже, немає нічого дивного, що у ньому голосили дівчата - так само вони могли голосити у будь-якому стародавньому городі.

І останнє. На час виходу статті М.В.Шарлеманя у Путивлі ще не проводилися систематичні археологічні роботи Д.Т.Березовцем, В.А.Богусевичем, Б.О.Рибаковим, О.В.Сухобоковим, про які ми згадували вище, і про які, зрозуміло, вчений не міг знаги наперед, що свідчили про значні оборонні споруди, наявність і валу, і рову, і заборол. Наприкінці статті М.В.Шарлемань зазначає, що відкриття В.А.Богусевичем у Путивлі фундаментів давньоруського храму, яке сталося незадовго перед цим, "не может поколебать нашего убеждения, что Путивль "Слова" это Путивск на Десне"²⁰.

Як нам здається, саме відкриття мурованого храму є яскравим свідченням значимості міста, оскільки немає жодного випадку на усій Русі Великій, коли б мурований храм зводився у рядовому ординарному поселенні.

На викладену версію М.В.Шарлеманя, очевидно, в силу її неспроможності, відгуків майже не було, лише через чверть століття з'явилася низка дискусійних публікацій, викликаних появою у місцевій, переважно новгород-сіверський, пресі заміток, в яких були спроби реанімувати гіпотезу М.В.Шарлеманя²¹. Головним же поштовхом до продовження дискусії стала праця історика Р.Іванової "У якому Путивлі плакала Ярославна?", опублікована

у великотиражному науково-популярному журналі²² і у газеті²³. Без посилань на попередника дослідниця повторила основні положення статті М.В.Шарлеманя, додатково підкріпивши їх власними спостереженнями.

Так, Р.Іванова пише, що половці після перемоги на Каялі вдерлися у Посеймя і розгромили *“саме укріплення - острог Путивля, а значить поруїнували й спалили його вали за заборолоа”*²⁴. Тут автор плутає специфічні фортифікаційні терміни - дитинець з посадом. Останній, огорожений дерев'яними стінами, якраз і є острогом. Отже, половці міста як такого не взяли, а поруїнували лише його околиці.

Стосовно ж згадуваного Р.Івановою скарбу, відкритого у 1878 р. під с.Горбове, що складався з 26 цілих та 4 обрубаних монетних гривен, і який, на думку автора, свідчив про *“високий достаток власників цього поселення”*²⁵, то, по-перше, треба довести, що нинішнє с.Горбове і Путивськ у XII ст. разом носили назву останнього. По-друге, це не може бути вирішальним фактором, оскільки у Путивлі теж було зроблено аналогічну знахідку - у 1910 р. в центрі міста було випадково знайдено скарб із 24 срібними монетними гривнами, загорнутими у бересту, 2 з яких мали написи *“Матфей”* та *“Павла”*. На жаль, з часом ці речі були втрачені, а стисла інформація в *“Отчете Императорской археологической комиссии”*²⁶ дивним чином оминула увагу дослідників. Лише нещодавно археолог І.Т.Черняков згадав про цей скарб, але не точно прочитавши повідомлення, вирішив, що написи були на бересті²⁷. Аби трапилося саме так, то це була б перша подібна знахідка в межах України.

Проблему Путивля/Путивська намагався філологічними методами вирішити П.П.Охріменко²⁸ та деякі інші дослідники. Але найбільш аргументовано на статтю Р.Іванової відгукнувся археолог В.П.Коваленко. Зокрема, вчений зазначав: *“ні в Путивську, ні в його ближчих околицях давньоруські городища-фортеці науці не відомі... Ярославна не могла плакати на заборолоах (так називалась верхня частина фортечних стін, вкрита спеціальним навісом - забралом) у Путивську вже хоча б тому, що їх тут ніколи не було”*²⁹.

Отже, Путивль *“Слова”*, давньоруських літописів і нині існуюче городище в центрі одноіменного міста на Сеймі є одним і тим же об'єктом. Нині погоджуються з цим більшість істориків та археологів.

Ще одне цікаве спостереження, що зайвий раз доводить спорідненість і психологічну близькість жителів Новгород-Сіверського і Путивля. Топографія обох міст дуже схожа - храми схожої архітектури і розмірів стоять на дуже схожих пагорбах, на однакових відстанях від Десни і Сейму. Навпроти давньоруського городища у Новгороді-Сіверському у Десну впадає р.Віть; дещо вище по Сейму від Путивля, теж з протилежного лівого берега, у Сейм впадає р.Віта.

¹ Коваленко В.П., Орлов Р.С. Работы Новгород-Северской экспедиции // Археологические открытия 1979. - М., 1980. - С.282-283; Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском в 1979 г. // там же. - С.280-281; Коваленко В.П., Моця О.П. Новгород-Северский в X-XIII вв. // Новгороду-Северскому - 1000 лет: Тез. докл. обл. научно-практ. конф. - Чернигов, 1989. - С.28-29; Кедун І.С. Топографічні домени давньоруського Новгорода-Сіверського // Література та культура Полісся. - Вип.28. Сторінки історії та культури Полісся та України в сучасному висвітленні. - Ніжин, 2005. - С.21-25.

² Григорьев А.В. Об одном участке пути из Новгорода-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль. Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1988. - С.19-20, карта.

³ Коваленко В.П. Княжеские села в окрестностях Новгород-Северского в XII в. // там же. - С.17.

⁴ Шинаков Е.А. Характер размещения древнерусских памятников на территории "Воронежских лесов" // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. - Тез. докл. республ. конф. - К., 1981. - С.38; Он же. Археологические памятники междуречья Сейма и Клевени в конце X - начале XIII вв. // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина. Тез. докл. и сообщ. обл. истор.-краевед. научн. конф. - Путивль, 1986. - С.8.

⁵ Нерозник В.П. Названия древнерусских городов. - М., 1983. - С.144-145; Путивль // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.112.

⁶ ПСРЛ. - I. - Стб.250.

⁷ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Л., 1973. - Вып.4. - С.224.

⁸ Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. Т.ІІІ. Ранні слов'яни і Київська Русь. - К., 1952. - С.242-250.

⁹ Богусевич В.А. Путивльський княжеский двор и дворец XII в. 9.III - 1960 г. // Сумський обласний краєзнавчий музей. - Ф.117/060. - С.4-11; Он же. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - Т.XV. - К., 1963. - С.165-174.

¹⁰ Он же. Розкопки в Путивльському кремлі. - С.166-173.

¹¹ Рыбаков Б.А. Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965 г. - М., 1966. - С.154-155.

¹² Сухобоков О.В. Новые исследования древнерусского Путивля // Археологические открытия. 1979 г. - М., 1980. - С.342-343; Он же. Раскопки в Путивле // Археологические открытия. 1980 г. - М., 1981. - С.312-313; Он же. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции // Археологические открытия. 1981 г. - М., 1983. - С.323; Он же. Путивль // Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды - К., 1986. - С.310-314.

¹³ Рыбаков Б.А. Указ. соч. - С.154-155.

¹⁴ Вагнер Г.К. Архитектура эпохи "Слова о полку Игореве" и ее заказчики // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.284, 287, 320; Асеев Ю.С. Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К., 1986. - С.370.

¹⁵ Коваленко В.П. Архитектурные памятники Новгорода-Северского эпохи "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина. Тез. докл. и сообщ. обл. истор.-краевед. научн. конф. - Путивль, 1986. - С.32-33.

¹⁶ Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // №XV. - Сумська старовина. - 2005. - С.194-201.

¹⁷ Шарлемань Н.В. Где был Путивль, упоминаемый в "Слове о полку Игореве"? // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.XVII. - Л., 1961. - С.327.

¹⁸ Там же. - С.328.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Бублик О. В. Нове про Ярославну // Результаты и перспективы исследования “Слова о полку Игореве” (по материалам, появившимся в связи с его 800-летием). Тез. докл. и сообщ. первой науч. конф. участн. семинария по изучению “Слова”. - Сумы, 1988. - С.25-26; про дискусію див.: Терлецький В. В. Гіркі плоди домислів // Відгук “Слова о полку Игоревім” в українській і зарубіжній літературі. Мат. восьмої Всеукр. наук. конф. з проблем вивчення “Слова”. - Суми, 1996. - С.64-66

²² Іванова Раїса. У якому Путивлі плакала Ярославна? // Наука і суспільство. - 1987. - №10. - С.69-71.

²³ Вона ж. У якому Путивлі плакала Ярославна? // Сільські вісті. - 1987. - 9 жовтня.

²⁴ Іванова Раїса. У якому Путивлі плакала Ярославна? // Наука і суспільство - С.71.

²⁵ Там же.

²⁶ Случайные находки // Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 года. - СПб., 1913. - С.206, 256.

²⁷ Черняков І. Т. Путивль: на роздоріжжях історії України і Росії. - К., 2005. - С.22.

²⁸ Охрименко П. П. Где плакала Ярославна? // Актуальные проблемы “Слова о полку Игореве”. Тез. докл. и сообщ. науч. конф., посвященной 800-летию “Слова”. - Сумы, 1983. - С.47-53.

²⁹ Коваленко В. П. Путивль і Путивськ. До питання про “помилки” автора і переписувачів “Слова о полку Игоревім” // Проблеми хронології і авторства “Слова о полку Игоревім” у сучасному трактуванні. Тези доп. та повідом. третьої наук. конф. учасників семінарію з проблем вивчення “Слова”. - Суми, 1992. - С.71.

“За Шеломянемъ еси”

Наступним об'єктом на шляху полків Ігоря Святославича був Шеломянь. Ця лексема зустрічається у “Слові” у двічі повторюваній фразі. Цей широко відомий рефрен (“*О Руская земле. Уже за Шеломянемъ еси*”) традиційно не відноситься дослідниками до “темних” або “пошкоджених” місць твору, оскільки смисловий контекст речення є достатньо прозорим. Складність для однозначного розуміння та адекватного перекладу викликає іменник Шеломянь, щодо якого існує досить розлога література.

У переважній більшості перекладів місця “Слова” з цією лексемою подаються так: *за горою* (М.О.Максимович, Л.Є.Махновець, М.Ф.Гетьманець), *за горами* (В.А.Жуковський), *за верховиною* (І.М.Вагилевич), *за могилою* (М.Т.Рильський), *за курганом* (К.В.Кудряшов), *холм... порубіжний* (В.І.Стеллецький), *за холмом* (Д.С.Ліхачов).

Таке розуміння було запропоноване О.Х.Востоковим, який, відшукавши літописні аналогії, запропонував читання: “*возвышение, пригорок*”, а також “*дальность или высота горизонта*”¹. Як пізніше стало зрозумілим, цей вчений визначив два напрямки подальших пошуків, згідно з якими і рухалися усі наступні дослідники та літератори. Тут одразу слід зазначити, що і перші видавці, і О.Х.Востоков внесли додаткову, відсутню у “Слові” вказівку на відстань - *далеко, дальність*, що ніби-то відділяє Руську землю від Шеломяні.

Подібні дефініції трапляються у багатьох перекладах, формуючи у читача неточні уявлення.

Отже, в цілому ситуація з трактуванням лексеми виглядає наступним чином. Шеломянь - пагорб або низка пагорбів, гора, узвишся, курган (синонімічне - гора), тобто йдеться про якесь природне утворення, що знаходилося на порубіжжі з Половецькою землею. Це положення зафіксовано і у “Словнику” В.Л.Виноградової, і в “Енциклопедии “Слова о полку Игореве”². Такий різнобій кон'єктур у справі пошуків відповідного іменника не можна вважати задовільним.

Таким чином, думка про абсолютну метафоричність іменника Шеломянь у “Слові” є неприйнятною, це вступало б у протиріччя з усією дивовижно стрункою і досконалою художньою системою великого твору.

Зупинимось на другому напрямку, згідно з яким Шеломянь - це *символ*,

але оснований на реальному понятті. Отже, тут йдеться про пошуки яких-небудь топографічних ознак на місцевості.

Спробуємо визначитися щодо основних точок зору, які можна умовно розподілити на два напрямки. Згідно з першим, *Шеломянь - умовний пагорб-узвишшя, метафора*, що для руських воїнів символізує батьківщину. Тобто, проходячи десь біля нього (варіанти: повз нього, через нього), русичі починають відчувати свою відірваність від Русі.

Другий напрямок базується на пошуках *реального топографічного об'єкта*, що мав би ознаки гори, узвишшя, кургану.

Коливання між цими двома напрямками були влучно сформульовані О.С.Орловим, який зазначав: *“Этих ше(о)ломеней в южной летописи, очевидно, значилось несколько, и в разных местах. За каким же из них оказалась “Русская земля” “Слова о полку Игореве”, - или в этом выражении нечего искать определенного топографического указания, а следует видеть в данной цитате общую метафору, символ расставания с родиной? Мы полагаем, что этот символ все же имеет связь с определенным топографическим пунктом на пути Игоревского войска”*³.

Дослідниками давно помічено, що художня образність “Слова”, його метафоричність є своєрідною і завжди основою на конкретних реаліях. У свідомості сучасників Шеломянь повинен був асоціюватися зі степовим порубіжжям. Більше того, цей Шеломянь дійсно повинен бути і символом, в основі якого покладено реальний географічний або топографічний об'єкт. Вживання саме таких символічних образів, в основі яких лежить реальне поняття, гармонійно входить у систему зображувальних засобів Автора. Це обов'язкова підоснова всієї метафоричності твору⁴.

Перш за все слід згадати про обов'язкове положення, якого слід дотримуватися в цьому питанні. Для того, щоб локалізувати будь-який історичний об'єкт, необхідно враховувати чотири складові:

1. Згадки про цей об'єкт у письмових джерелах із зазначенням назви.
2. Топонімічні матеріали, в яких був би наявним корінь, тотожний або близький до цієї назви.
3. Топографічні реалії - самий об'єкт у певному матеріальному вигляді, - тобто стіни, будівлі, вали, рови або їхні залишки.
4. Відповідність місця розташування об'єкта географії подій.

При цьому треба підкреслити, що коли йдеться про древні пам'ятки, скажімо, бронзового або раннього залізного віку, то, як правило, при наявності першої, відсутньою є друга складова. В такому випадку ситуацію може виправити опис у письмових джерелах із деталізацією місця розташування об'єкта (класичний приклад з Троєю Г.Шлімана). Якщо ж відсутня третя складова, то локалізація не можлива взагалі.

У нашому випадку маємо лише двічі повторюваний рефрен, отже, - *першу* локалізаційну складову. Зміст же рефрену не дозволяє точно прив'язати

Шеломянь до місцевості. Пошуки його, виходячи з маршруту походу, теж остаточно не з'ясованого, розширюються до великої території Поворскля-Подоння. Власне звідси і впливають усі проблеми з його локалізацією.

Стосовно *другої* складової. Перші видавці переклали, посилаючись на В.М.Татіщева: "*Русское село въ области Переяславской на границе къ Половцамъ лежащее близъ реки Ольты*"⁵.

Різні погляди щодо Шеломяні розглянуті у ґрунтовній статті О.В.Соловійовим. Цей дослідник чомусь не зупинився на цікавій інформації В.М.Татіщева та Іпатіївського літопису, зазначивши лише: "*Село Шеломница мало похожа на за "шеломянем"*"⁶. Не зупиняючись на цьому детально, принагідно зазначимо, що ці топоніми не лише "*мало схожі*", а фактично є майже ідентичними, принаймні фонетично. Втім, Шеломниця і Котельниці, що згадуються поруч, знаходяться не у Переяславській землі, а за Дніпром на захід від Києва, і до нашої теми прямого відношення не мають. Проте, розташування навпроти Більського городища через Ворсклу с.Котельва (нині Котелевський р-н Полтавської обл.) дещо насторожує тому, що за законом топонімічної парності логічно буде чекати десь неподалік топоніму на кшталт правобережної *Шеломниці*.

На цьому ніби усі відомі топонімічні матеріали, які б можна було пов'язувати з Шеломянем, вичерпуються.

Отже, нами розглянуто дві з трьох складових, необхідних для надійної локалізації Шеломяні. Цей матеріал фактично нічого нового не дав. Безадресний і без будь-яких ознак та параметрів об'єкт поки що так і залишається "*землею незнаємою*".

Тепер щодо наявних даних стосовно *третьої* локалізаційної складової - матеріального, топографічного об'єкта з яскраво вираженими рисами гори, уввишся, низки пагорбів.

Дослідницька думка в справі пошуків Шеломяні як реального об'єкта виробила кілька гіпотез, серед яких найбільш популярними і обґрунтованими є дві. Першу висунув П.Г.Бутков*, другу - Б.О.Рибаков. Розглянемо ці гіпотези детально.

* В "Енциклопедии "Слова о полку Игореве" автор персоналії про П.Г.Буткова О.Г.Бобров зазначає: "*Понимая вслед за П.Г.Бутковым слово "шеломянь" (шеломя) как холм, за которым скрылась из вида Русская земля ("О Руская земле! Уже за шеломянем еси!"), Д.Дубенский (1844) первый предложил считать этим холмом именно Изюмский курган, т.е. гору Кременей"* (Бобров А.Г. Изюм // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т. 2. - С.274).

Це явне непорозуміння, оскільки ще за два десятиліття до Д.М.Дубенського у 1821 р. П.Г.Бутков опублікував статтю (на яку, до речі, і посилається О.Г.Бобров!), в якій досить детально обґрунтовуючи можливе місце розташування шуканої Шеломяні, наприкінці підсумковує: "*Все сіи изысканія уверяють, что шоломя Слова о полку Игоря есть Изюмскій курган"* (Петръ Бутковъ. Нечто къ слову о полку Игоря // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.49-51, 55).

Отже, пріоритет цього, без перебільшення, вагомого відкриття, належить П.Г.Буткову.

П.Г.Бутков у своїй відомій статті висловив думку, що Шеломянь - це стара назва високого плеского узвишся, відомого сьогодні як гора Кременець або Ізюмський курган⁷.

Ця думка була підтримана М.В.Гербелем, розвинута і додатково аргументована М.В.Сібільовим, К.В.Кудряшовим, М.Ф.Гетьманцем⁸. Ці дослідники, віддаючи перевагу цій гіпотезі, аргументували її тим, що Ізюмський курган чи не єдиний помітний орієнтир на величезних просторах Середнього Подонцов'я, - місцевості, для якої є характерним рівнинний, місцями степовий ландшафт. Загальну думку влучно висловив М.Ф.Гетьманець, який писав про Ізюмський курган: *"По своему место-нахождению, по своим размерам и по своему значению он вполне соответствовал тому шеломяни, которое упоминается в "Слове" /.../ Курган настолько высокий и длинный, что скрывал от взора родную Русскую землю"*⁹.

Виходячи з різних уявлень про географію походу, не всі дослідники беззастережно прийняли гіпотезу П.Г.Буткова. Так, виходячи з контексту твору, деякі перекладачі вже у ХІХ ст. вносили у рефрен додаткову інформацію типу "перевал", "кордон", "порубіжжя", "пограничные холмы", тобто йшлося про щось видовжене, розтягнуте на місцевості, щось значніше, ніж окрема гора.

Б.О.Рибаков висунув другу гіпотезу, згідно з якою Шеломянь - це *"водораздел между речной системой современного Дона (реки Берека, Северский Донец, Сухой Торец, Казенный Торец и др.) и Днепра (реки Орель, Терновка, Самара и др.)"*¹⁰, тобто, суходол, яким проходив відомий за джерелами ХVІІ ст. Муравський шлях.

Тут необхідно зазначити, що схожі думки стосовно розуміння Шеломяні як Дніпро-Донецького вододільного гребеня - Донецького кряжу були викладені письмово В.П.Семеновим-Тянь-Шанським ще у 1936 р. Але ця робота відомого географа у свій час світу не побачила. Вперше її було опубліковано лише через півстоліття¹¹.

Отже, гіпотезу Б.О.Рибакова слід вважати цілком оригінальною. Він доводить, що русичі перетнули Шеломянь у районі Золочева-Хотмизька у найбільш вузькому місці сполучення басейнів Дніпра і Дону. Тут проходила порубіжна зона Русі зі Степом - приблизно сюди, але трохи південніше, до річок Мерл та Хирія, направляв свої дії Ігор Святославич незадовго до походу, описаного у "Слові о полку Ігоревім".

Дійсно, якщо вважати цей кряж Шеломянем, тобто узвишсям, затулившим сіверським полкам батьківщину, то Автор, характеризуючи їхній психологічний стан, міг скрутно зітхнути: *"О Руская земле..!"*.

Приєднується до гіпотези Б.О.Рибакова в новому дослідженні І.П.Сирнев. Так, дослідник зазначає стосовно першого місця, де згадується Шеломянь, що це може бути: *"только отрог Средне-Русской возвышенности между долинами Ворсклы и Северского Донца... Наиболее четко в виде протяженной плоской гряды отрог возвышенности представлен"*

водоразделом рек Ворсклы и Уды, он же и часть Доно-Днепровского водораздела". Але далі у своїй книзі, коментуючи текст "Слова" і переклавши Шеломянь на "гряду холмов", І.П.Сирнев пише, що це "холмистый водораздел между Донцом и Осколом". У другому випадку рефрен залишено без коментарів¹².

Таким чином, маємо пропонувані на сьогодні дві гіпотези, що можуть являти собою *третьо* локалізаційну складову - топографічну. Зупинимось на ній детальніше.

Перша гіпотеза П.Г.Буткова, що Шеломянь - це гора Кременець (Ізюмський курган), явно не витримує перевірки часом. Тоді, коли її було висунуто, уявлення про межі Русі XII ст. були досить розпливчасті, повністю побудовані лише на матеріалах письмових джерел. Тому й є закономірним, що П.Г.Бутков ідентифікував Шеломянь з Ізюмським курганом, вважаючи, що ця місцевість була прикордонням. За минулі майже 190 років наші знання в цих питаннях значно розширилися, і тепер стає зрозумілим: порубіжжя в епоху "Слова" проходило приблизно по Ворсклі¹³. При цьому тут воно було лише східною межею буферної зони, що тягнулася десь на 50-70 км до Посулля.

Якщо сьогодні враховувати гіпотезу П.Г.Буткова, ми змушені будемо погодитися з наступним. Подолавши річки, суходоли, затоплені повинню місця і опинившись за 100 км від більш-менш сталої зони мешкання руського населення (Ворскла, район суч. м. Охтирка), тобто, фактично, на половецьких землях, сіверські вої відшуковують єдину в цьому районі примітну височину, заходять за неї (а згідно деяких прихильників думки П.Г.Буткова, і переходять її!), аби потім згадати про далеку тепер Русь, давши Автору підстави для створення рефрену. Ситуація нереальна.

При цьому слід наголосити, що ця гіпотеза відіграла значну позитивну роль у справі історико-географічного студіювання походу Ігоря. В усьому розмаїтті проблем Словознавства, зокрема й історико-географічних, вона - одна з небагатьох, що домінувала в колі відповідних питань протягом дуже тривалого часу. Зрештою, поштовх для пошуків інших "шеломяней" і був стимульований цією гіпотезою.

У цьому плані гіпотеза Б.О.Рибаківа є більш привабливою, адже саме біля верхів'їв Мерли розташовувалася порубіжна зона. Але Муравський шлях не є чимось винятковим у фізичному, топографічному сенсі, не є значним природним утворенням. Це не гори, навіть не узвишшя. Це звичайний суходіл або звичне нашим літописам поле, де протікають *відносно* мало водних артерій. Зовні ця місцевість нічим не виділяється від навколишньої - вона позбавлена якихось візуально означених прикмет. Це тим більше актуально саме для ділянки в районі Богодухова, тієї, яку переходили русичі згідно гіпотези Б.О.Рибаківа. Сьогодні ця територія перерізана багатьма шляхами, в тому числі залізницею, розташованими і у широтному напрямку, тобто перетинаючими Муравський шлях.

Також перетинають цей древній “гостинець” у широтному напрямку і деякі річки - притоки Мерли і Уди, що належать басейнам Дніпра і Дона. Невеличкі численні річки, їхні притоки, верхів'я та ручаї утворюють тут спільний басейн, а в періоди повенів в окремих місцях зливаються. В гідрологічному розумінні ця місцевість відноситься до біфуркаційних зон, останні ж є досить зручними (особливо навесні) для влаштування переходів човнами з однієї річкової системи в іншу. Аналогічна ситуація спостерігалася і на вододілах Сейм-Псел північніше Виру, і Сула-Сейм - у районі літописного Глібля. Природньо, що по відношенню до основних русел і їхніх головних приток ці вододіли виглядали більш “сухими”, зручнішими, а часто і єдиними шляхами-суходолами для руху вздовж суміжних басейнів.

Абсолютно неможливо вважати цю місцевість чимось значущим, таким, що могло б привернути увагу Автора, чиє панорамне бачення знає і Карпати, і Волгу, і Київські кручі, і Тмутороканьського ідола, і гори і т.ін.

Окрім вищевомовленого, слід підкреслити, що навіть при відсутності цих аргументів, що дають усі підстави скептично ставитися до гіпотез П.Г.Буткова та Б.О.Рибакова, наявність лише топографічних об'єктів (при відсутності топонімічних даних) все одно змушувала б продовжувати пошуки додаткових матеріалів, які б підкріплювали або спростовували ці гіпотези.

Отже, маємо наступні точки зору на проблему. Шеломянь - це:
пагорби, курган, узвишшя;
метафора, символ;
гора Кременець;
суходіл в районі Золочіва-Богодухова.

Такий стан речей є закономірним наслідком пошуків, що спиралися лише на одну локалізаційну складову - лексему Шеломянь, щодо якої однозначно встановлено лише, що це іменник.

І все ж така ситуація не є безнадійною. Вона може змінитися, якщо вдасться вийти за обмежене коло тих фактичних даних і логічних побудов, якими користувалися до цих пір. Нашим нагальним завданням повинна стати спроба розширення інформаційної бази, встановлення ще хоча б однієї складової, необхідної для прив'язки Шеломяні до місцевості.

Спочатку спробуємо дещо змінити методику дослідження і не підємо далі, продовжуючи пошуки, а повернемося до нашого основного джерела - “Слова о полку Ігоревім” з тим, щоб, виходячи з його контексту і подій походу, послідовно визначити, що мав символізувати у XII ст. Шеломянь і що розумів під цією лексемою Автор, тобто *яким рисам* повинен був відповідати цей загадковий об'єкт.

Перш за все *розташовуватися на кордоні*, на порубіжжі Русі зі Степом або у безпосередній близькості до останнього, оскільки саме він (Шеломянь) немов затуляє воїнам Русь, які вийшли вже за її межі. Тут, здавалося б, усе ясно - з цим погоджуються усі коментатори і дослідники. Але при цьому часто

не приділяється достатньої уваги власне кордону. Зрозуміло, що в кінці XII ст. він не являв собою чітко визначеної межі. Як вже йшлося, це була буферна зона, прикордонна територія, що могла сягати кількох десятків кілометрів. Проходила вона біля Лтави (суч. Полтава) і далі на північний схід дещо західніше літописного Донця (суч. Харків). Приблизно ця зона співпадала з напрямком пізнішого Муравського шляху (принагідно зазначимо, що це, очевидно, і було відправною точкою розрахунків Б.О.Рибаківа). Підкреслимо - йдеться про порубіжну зону, територію, яка була доступною і половцям, і русичам і де найчастіше відбувалися збройні конфлікти. В цілому ж землі за Сулою вже сприймалися як периферійні по відношенню до центральних районів. Тут у XII ст., особливо у його 2-й половині, спостерігається активізація половців. Невипадково по Сулі, Пселу та Ворсклі майже суцільною смугою стояли потужні укріплені фортеці - городища. Остання така лінія оборони знаходилася на середній Ворсклі, далі на схід трапляються лише поодинокі об'єкти¹⁴.

Шеломянь повинен був *мати великі розміри*. Епічність рефрену і його роль у творі, масштабність авторського мислення, уся зконцентрована тут інформація, що покликана передати значимість конкретної дії (вихід за межі Русі, початок маршу по чужій землі в умовах надзвичайного природного явища - сонячного затемнення), ніяким чином не дозволяє оперувати дрібними категоріями типу курган, пагорб.

Бути штурхоною, рукотворною спорудою - символізувати державу, батьківщину - Русь. Самі по собі географічні, природні об'єкти в творі не "діють" - кожен із них або виступає в певному зв'язку, або уособлює певне поняття, відмінне від первинного. Усі географічні або топографічні об'єкти згадуються Автором лише у зв'язку із реальними або міфічними персонажами, їхніми діями, історичними фактами, речами (Дунай - ворота; Путивль - заборолла, Ярославна; Галич - златокований стіл Ярослава; Київ - Софія, Святослав; Переяславль - Володимир Глібович і т.ін.).

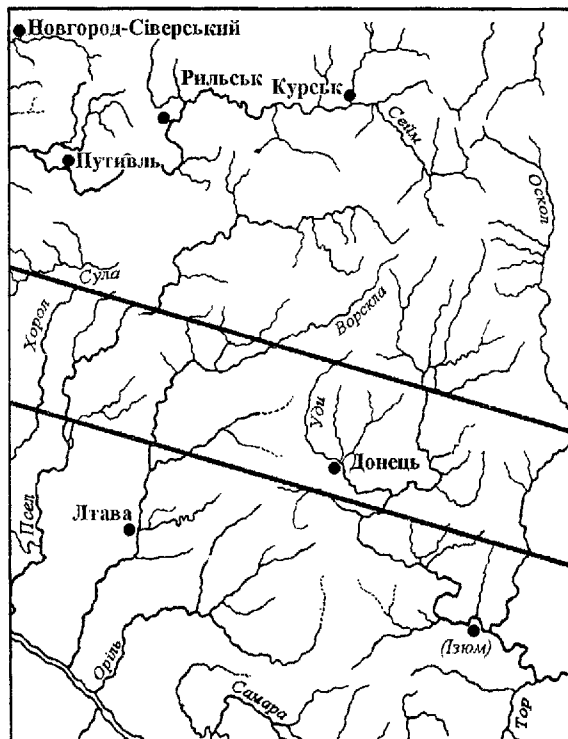
Цікаву думку з цього приводу висловив М.В.Цибін, аналізуючи русько-половецьке порубіжжя. Дослідник зазначав, що укріплені поселення так званої "Донецької оборонної лінії" (Донецьке, Хорошівське, Гайдари, Мохнач, Крапивне, Холки, а також Семилукське та Животинне), не будучи "*непреодолимым заслоном против половецких набегов*", в уявленні сучасників "Слова" означали насамперед рубежі Чернігівського і Рязанського князівств. Далі дослідник пише: "*Вспомним восклицание автора "Слова" при описании вступления войска Игоря в Половецкую степь: "О Руская земле! Уже за шеломянем еси!"*". *Именно в обозначении рубежей этой Русской земли видится одна из основных функций перечисленных укрепленных поселений*"¹⁵.

М.В.Цибін навіть рефрен "Слова" без будь-якої аргументації, скоріше як ілюстрацію своєї думки щодо означення рубежів Русі. Не можна інакше, як умовно, говорити про "*оборонительную линию*", яка і не могла бути

“непреодолимым препятствием” в силу цілої низки обставин. (Назвемо лише одну - віддаленість цих об’єктів один від одного і усіх разом від власне руських земель). Проте, сама думка, що останнім “заслоном”-Шеломянем могла бути низка давньоруських городищ, нам здається дуже вдалою і конструктивною.

Серед елементів цієї системи конкретних реалій, що були символами-характеристиками відомих для сучасників понять, абсолютно не залишається місця для природних об’єктів, позбавлених індивідуальних рис і не пов’язаних з минулими або сучасними подіями людської історії. Тобто Шеломянь не обов’язково мав бути сучасним творінням. Скоріше навпаки - він повинен був мати певні патріархальні риси, його минуле мало бути вже далеким, призабутим, легендарним - символічно уособлювати собою батьківщину. Отже, Шеломянь мусив бути історичним об’єктом вже для періоду кінця XII ст. Разом із цим він міг мати і яскраво виражені природні риси.

Знаходиться на шляху сіверських полків. При цьому слід враховувати, що маршрут походу досі не визначений остаточно. Виходить, що від того, де той чи інший вчений локалізує Шеломянь, залежить і його версія про маршрут, і навпаки - до гіпотетичного маршруту прив’язується Шеломянь.

Смуга сонячного затемнення 1 травня 1185 р. 16.45. (За Д.Святським)

Мати власну назву, що в епоху "Слова" звучала б як *шеломянь*, *шеломєнь*, *шеломя*. Тут залишається припускати, що ця назва вже в той час сприймалася як певний архаїзм і скоріш за все розповсюджувалася не лише на самий об'єкт, а, вірогідно, і на навколишню місцевість.

Об'єкт з усіма вищеназваними рисами, звичайно, мав бути відомим широким колам населення не лише Сіверщини, а й у Києві, Чернігові, інших містах, де "Слово" читали та слухали. Самий гасловий характер рефрену, поданого без будь-яких уточнень та коментарів, свідчить, що Автор був переконаний у правильному сприйнятті цього надзвичайно важливого місця твору. Рефрен мав викликати цілком конкретні асоціації, точні і однозначні.

Підсумуємо. Таким чином, розшукуваний об'єкт мав відповідати 7 вимогам:

1. *Розташовуватися у порубіжній смузі або поруч з нею* - приблизно вздовж Муравського шляху на відріжку від Лтави до верхів'їв Ворскли і Сейму (тут Муравський шлях перетинався з Бакаєвою дорогою, якою, вірогідно, рухався Всеволод Буй-Тур);

3. *Мати великі розміри у ширину і висоту;*

2. *Бути штучною спорудою;*

4. *Для XII ст. бути вже історичним;*

5. *Знаходиться на маршруті руху військ Ігоря;*

6. *Мати власну назву Шеломянь або зі схожим коренем;*

7. *Бути відомим, принаймні, в межах Київського та Чернігово-Сіверського князівств.*

Автор, коли творив своє геніальне "Слово", знав про маршрут сіверських полків і про трагічний фінал походу. Врахувавши усі особливості реально існуючого об'єкту, що вже в його епоху мав ознаки символу, він використав його назву, створивши епічних обширів метафору.

Майже усі з перелічених вимог не узгоджуються з гіпотезами, в основі яких лежать погляди І.Г.Буткова та Б.О.Рибаківа, але є одна риса, що їх об'єднує - відсутність у цьому регіоні інших "кандидатів" з ознаками Шеломяні. Це вагомий аргумент, адже для спростування цих точок зору, що протистоять одна одній, необхідно вказати якийсь інший історичний і топографічний об'єкт, що відповідав би усім визначеним вимогам.

Тепер треба дещо зупинитися на одному надзвичайно важливому місці, аби уявити конкретну ситуацію, в якій опинилися наші вої. Йдеться про сонячне затемнення. Не можна сказати, що цьому фізичному явищу у зв'язку з походом сіверських полків не приділялося уваги - його розглядали і як лиховісне знамення, і як хронологічний показник, і як династичний рок, що ніби нависає над Ольговичами, але здається, мало приділялося уваги *сукупності* важливих чинників, що трапилися одночасно або, принаймні, впродовж дуже короткого часу, що могли наштотхнути учасників походу і Автора на думку про їхній

взаємозв'язок. Маємо на увазі вихід за межі Русі і початок руху по ворожій землі, сонячне затемнення і, власне, Шеломянь.

Справа в тому, що астрономи абсолютно точно можуть визначити і сонячні, і місячні затемнення на тисячі років назад і вперед з астрономічною точністю, до хвилини. Також вони можуть встановити місця на Землі, де конкретне затемнення спостерігається повне або часткове. Причому триває воно близько двох годин - місяць затуляє і відкриває сонце поступово, тому спостерігати затемнення неозброєним оком можна близько години. Астрономи, визначаючи години та хвилини, як правило, вказують на його найбільшу фазу.

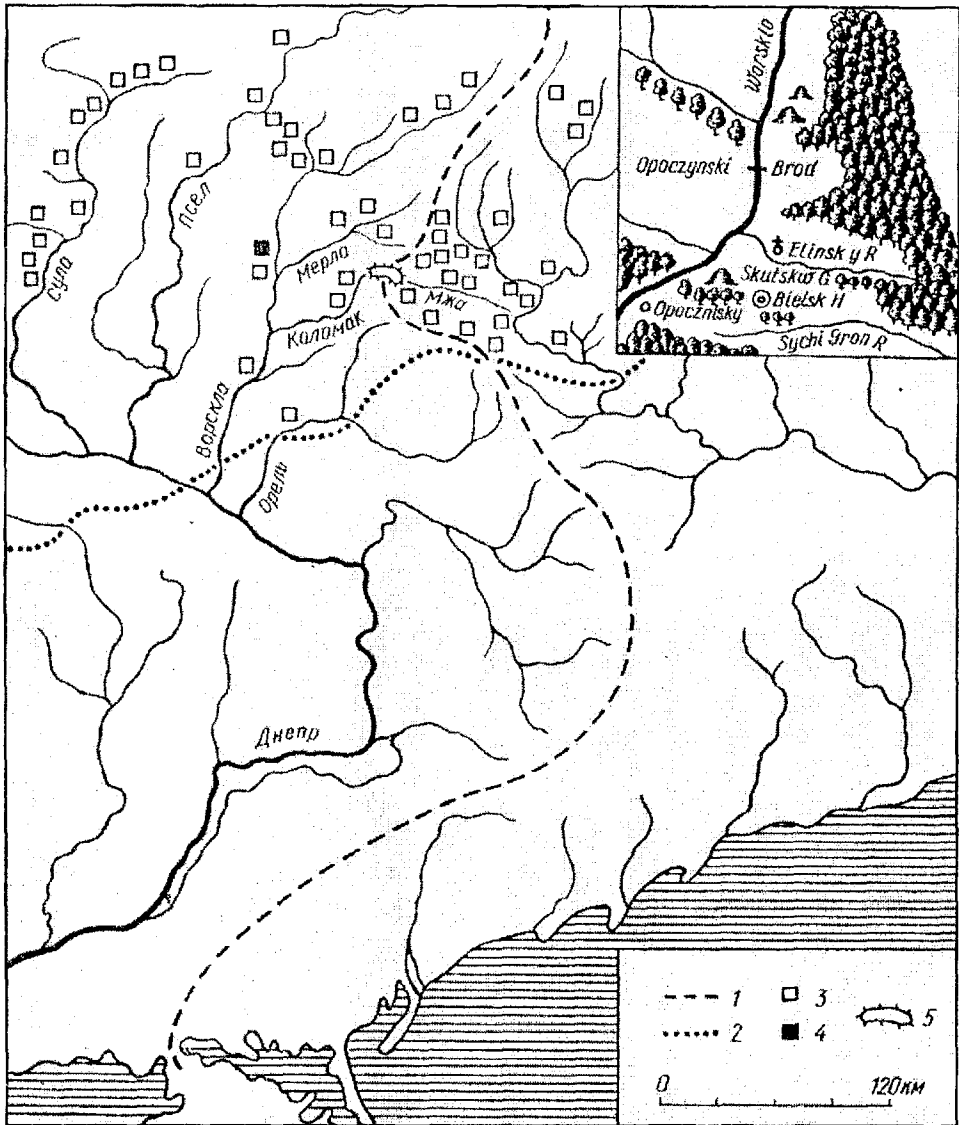
На траверсі вірогідного маршруту Ігоря Святославича затемнення було часткове - приблизно три чверті сонця перекривав місяць, сонце ж виглядало як літера "С", повернута кінцями вгору, або, як висловлюються астрономи, *"как трехдневный месяц, развернутый рогами вверх"*¹⁶.

Часткове затемнення, що описано у "Слові", було повним на узбережжі Швеції, захопило усю Фінську затоку, Чудське озеро, Новгородські та Ростово-Суздальські землі, що й знайшло детальний опис у Новгородському І літописі.

М.Ф.Гетьманець, проаналізувавши різні точки зору астрономів і дані літописів, застарілі матеріали М.В.Степанова (за його даними затемнення сталося о 15.25 за меридіаном, середнім для Київського та Новгородського) і спираючись на наукові роботи М.О.Вильєва та Д.О.Святського, дійшов

Фрагмент карти Г.Боплана

Розташування городищ скіфської епохи (за Б.А.Шрамком):

- 1 - Муравський шлях
- 2 - південна межа лісостепу
- 3 - городища скіфської епохи
- 4 - Більське городище (місто Гелон)
- 5 - оборонний вал між верхів'ями річок Коломак і Мжа

На врізці - фрагмент карти Г.Боплана

обґрунтованого висновку, що затемнення у верхів'ях Донця 1 травня 1185 р. сталося о 16.55.¹⁷

Вчений вважає, що Донець наших літописів - це і є сучасний Сіверський Донець, а не його права притока р. Уди. Втім, у даному випадку це не принципово тому, що відстань між середнім літописним Донцем-Удами (у районі літописного м. Донець) і верхів'ями сучасного Сіверського Донця (нагадаємо, згідно з поглядами М. Ф. Гетьманця русичі рухалися старою Бакаєвою дорогою через територію, де сходилися верхів'я Ворскли, Сейму та Сіверського Донця) становить біля 100 км і не може суттєво вплинути на розрахунки.

Дані астрономів цілком узгоджуються з інформацією Іпатіївського та Лаврентіївського літописів: *“Идоущимъ же имъ к Донцю реки, в годъ вечернии, Игорь ж, возревъ на небо, и виде солнце стояще яко мѣсяць”*¹⁸, *“В середу на вечерни бысть знаменье въ солнци и морочно бысть велми”*¹⁹.

“Годъ вечерний”, *“на вечерни”* - церковна служба, що правилася на Русі влітку о 18.00, а взимку - о 17.00.

Таким чином, дружина Ігоря Святославича спостерігала затемнення з 16.00 до 18.00, але найбільш помітним воно було з 16.30 до 17.30, а сонце на Донці заходило в цей час біля 19.00. Отже, після того як місяць почав відкривати сонце, до його заходу залишалася лише година. Воно вже було досить низько і тьмяними вечірніми променями світило із заходу - тобто з тієї сторони, де, вже за горизонтом, сховалася рідна земля. Іншими словами, неповне затемнення немовби перетікло у вечір, скоротивши, таким чином, світловий день. Звичайно, це мало справити неабияке враження.

У цій сукупності знакових явищ Шеломянь мав бути неординарним, таким, що відповідав би своєю функцією і значенням іншим наведеним чинникам.

Коло шуканих об'єктів і їхня географія пошуків звужується.

Серед багатьох археологічних об'єктів означеного регіону одразу привертає увагу концентрація пам'яток на Середній Ворсклі в районі Полтави-Охтирки. Ця місцевість в силу географічних особливостей (перехрещення Муравського шляху зі своїми східними і західними відгалуженнями) була щільно заселена ще з давніх часів. У скіфську епоху тут знаходилася ціла мережа городищ і селищ. Всі вони тяжіли до центру - відомого Більського городища, що й було вузловим пунктом, еднаючим басейни Дніпра і Дона.

Ця пам'ятка добре відома археологам-скіфологам й історикам-античникам. Грандіозна споруда своїми розмірами у сотні і тисячі разів перевищувала традиційні давньоруські міста. Пам'ятка складається з трьох городищ, що об'єднані єдиною фортифікаційною системою - валом та ровом. Площа всього Більського городища понад 4000 га (для порівняння - площа переважної більшості безіменних городищ і літописних міст XII ст. не перевищує 2-3 га: Путивль, Вир, В'яхань - до 3 га; князівські міста сягали більше 10 га; великі центри перевищували 100 га - Чернігів, Київ, Новгород), загальна довжина валів - майже 34 км. Їхня висота на окремих ділянках сягає сьогодні 10 м, при

глибині ровів до 6 м, - тобто у цілому візуально укріплення сприймаються як 10-15-метрові²⁰. Зі східного боку вони проходять по берегу Ворскли, що піднімається над заплавою на 100 м.

О.Шафонський у 1783-1784 рр., збираючи матеріали для свого відомого опису Чернігівського намісництва, писав про Більське городище, що *"Сіи любопытства достойныя древности заставили самага сочинителя сего описания лично ихъ обозреть, и что можна объ нихъ разведать"*. Він детально і для свого часу досить кваліфіковано провів візуальне обстеження пам'ятки. При цьому кілька разів захоплено наголошував на великих розмірах оборонних споруд, валів та ровів і чудових красвидах, що відкриваються на 20-25 всрст²¹.

Ця циклопічна пам'ятка вразила своєю потужністю навіть такого досвідченого історика і археолога, як В.Г.Ляскоронський, який писав на початку ХХ ст.: *"Находящиеся близ с.Бельска городища настоящие гиганты, по сравнению со всеми теми, что нам приходилось видеть до сих пор в пределах левой стороны Днепра. Огромные эти городища входят в круг тех грандиозных, так называемых "змиевых" валов, которые в виде неправильной формы треугольника оцепляют площадь на протяжении тридцати слишком верст"*²².

Пізніше частину валів зрізано, частина поросла лісом, який місцями перекриває панораму, але все одно краєвид, що відкривається, вражає. Він охоплює відстань у 20-25 км на північний схід у бік Охтирки і стільки ж на схід та південний схід за Ворсклу. Це природно-штучне утворення домінує над великою територією абсолютно. Щось подібне в межах Східної Європи відсутнє.

За своїми параметрами тільки цей об'єкт на всій території Поворскля-Подоння відповідає наведеним вимогам. Симптоматично, що за часів Київської Русі тут теж спостерігається концентрація населених пунктів, що розташовані досить щільним ланцюгом від району Ніцахи до Опішні.

У безпосередній близькості до Більського городища знаходиться потужний археологічний комплекс Журавне, що складається з великого городища, двох селищ та курганного могильника. Дослідник цієї пам'ятки О.П.Моця вважає, що однією з її функцій була військова, і що середня течія Ворскли з давньоруськими городищами (Петровське, Охтирка, Безсали, Глинськ) була небезпечною ділянкою оборони, привабливою для кочовиків²³.

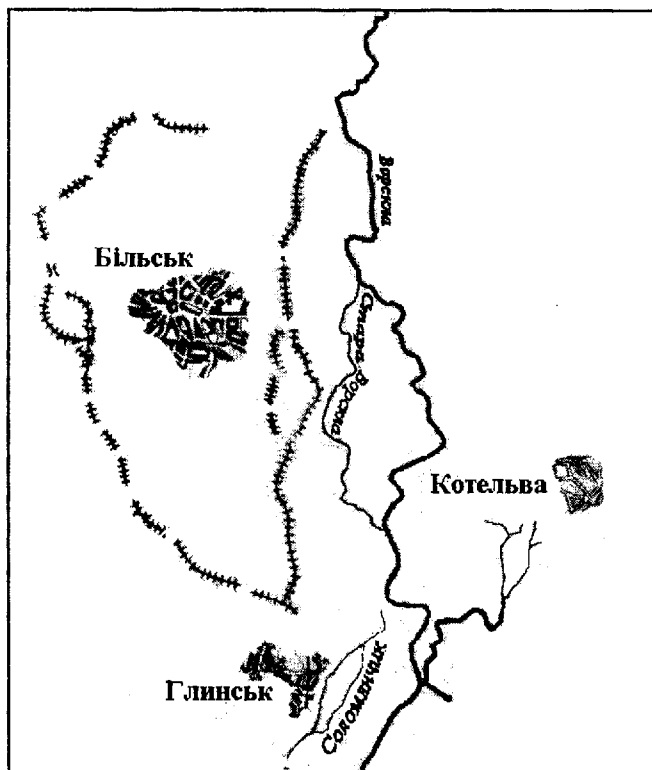
Отже, за часів Київської Русі це було порубіжжя, і проходило воно саме в районі концентрації пам'яток раннього залізного віку, центром яких було гігантське городище скіфської культури, нині відоме під назвою Більське, яке, зрозуміло, своїми розмірами не могло не привернути уваги.

Пам'ятка досліджується з початку ХХ ст. У 1930 р. відомий археолог В.М.Щербаківський першим висунув думку про те, що Більське городище є залишками античного міста Гелон²⁴.

Проте, ще у XVIII ст. В.М.Татішев писав, що Гелон слід шукати на Середній Ворсклі²⁵.

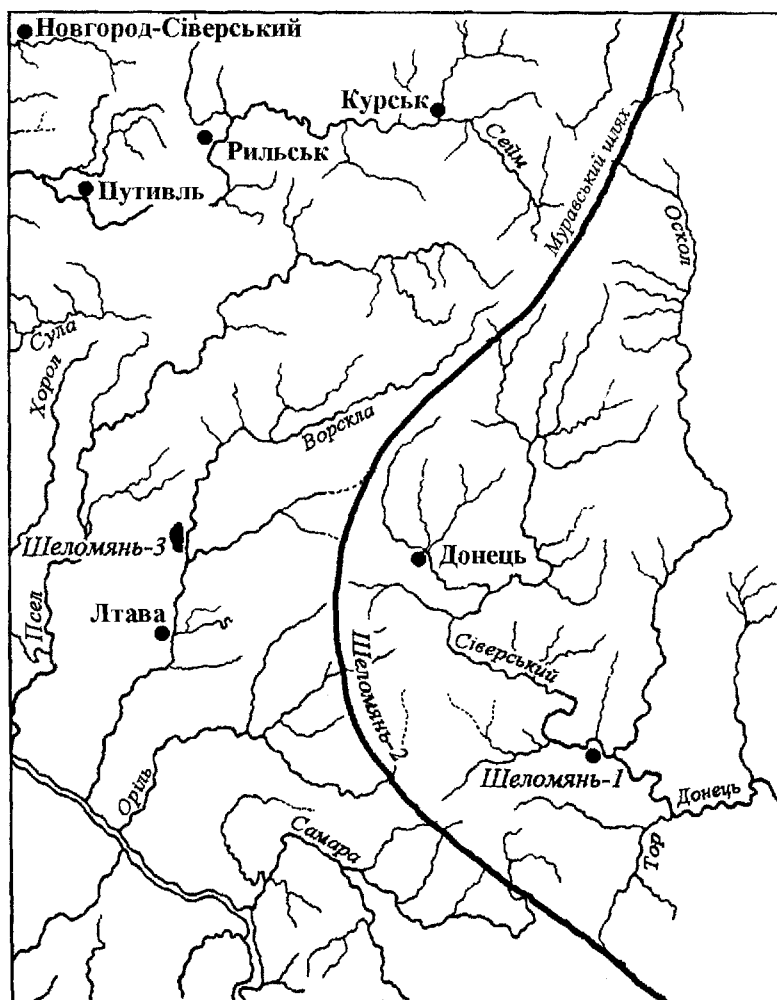
Цікаво, що І.М.Болтін, який широко використовував матеріали В.М.Татішева, зазначав: *“Соображение подобных произшествий заставило меня искать Тмутаракани в тамошних местах, и нечаянной случай удовлетворил моему желанию; нашел я опустелое городище, от Опоши верстах в 10 на берегу Ворсклы, которого местоположение всем историческим произшествиям Тмутаракани, в летописях упоминаемым, совершенно соответствует. Описание сего городища, весьма любопытства достойное...”*²⁶.

Понад півстоліття Більське городище досліджує археолог Б.А.Шрамко, який однозначно ототожнює цей об'єкт з Гелоном Геродота. Щодо локалізації останнього існує велика література, яка в основному відбиває дві точки зору: наведену - Щербаківського-Шрамка, з якою погоджуються Б.О.Рибаків та Б.М.Мозолевський, і О.І.Соболевського та В.О.Іллінської, згідно з якою Гелон розташовувався в районі Києва²⁷.

Гелон Геродота та русло Старої Ворскли - Соломяничук

Характерно, що основним аргументом прихильників "київської" локалізації є наявність низки топонімів, етимологічно тіби пов'язаних з іменником Гелон: *Желань, Жуляни, Шулявка, Солом'янка*²⁸. Але при цьому там, де наявні ці топоніми (Київ і околиці), відсутній археологічний об'єкт, що хоча б приблизно відповідав геродотовським описам античного Гелона. За гіпотезою Б.А.Шрамка, аргументованою даними матеріальної культури, виходить навпаки - при наявності самого археологічного об'єкта відсутні топонімічні матеріали.

Гіпотетичні локалізації Шеломяні:

1. Буткова П.Г.
2. Рибакова Б.О.
3. автора

Проте, пошуки мовознавцями назви Гелон серед кола лексем *желань-солом'янка* цілком обгрунтовані. Дійсно, на праслов'янському і східнослов'янському мовному ґрунті при активній участі скіфо-іранського мовного компоненту грецький *Гелон* отримує звучання, близьке до кола *желань-шулявка-солом'янка*. Якщо ж тепер змінити напрямок міркувань у зворотній бік, тобто рухатися не з давнини до сьогодення, а навпаки, і спробувати ретроспективно змоделювати фонему *Шелом*, проектуючи її на період середини середнього етапу праслов'янської мови (орієнтовно VI-V ст. до н.е., тобто часу виникнення і життя міста Гелон), то отримаємо майже бездоганий взірць фонетичної схеми, де на протилежному кінці буде фонема *Гелон*.

Тепер головне. Думки, викладені вище, були опубліковані автором понад десять років тому²⁹. Але лише нещодавно на детальній карті Середнього Поворскля пощастило відшукати заболочений рівчак-старицю, що виявився старим руслом Ворскли. Він і протікає прямо під городищем в урочищі з красномовною назвою Стара Ворскла; дещо північніше протікає старий рукав з такою ж назвою. Але й це не все - зветься ця стариця *Солом'яник*, за іншими даними - *Солом'яничик*³⁰. Зрозуміло, що якщо відкинути зменшувальний суфікс, то й зможемо дійти, як на наш погляд, до первісного звучання: *с/шолом-шелом-желом-гелом/н.

Життя у Гелоні припинилося у III ст. до н.е., хоча на його площі у пізніші часи розташовувалися різні об'єкти кількох культур. Існувало там життя і за часів Київської Русі. Зрозуміло, що якісь глухі свідчення про колишнє гігантське місто на рівні переказів дожили до епохи "Слова". В цьому смислі є показовим, що на одній з карт Г.Боплана точно вказано місце розташування городища і зазначено, що воно належить скіфському часу³¹. Таку інформацію французький інженер міг отримати лише від місцевого населення, в пам'яті якого ще зберігалися елементи античної географічної номенклатури. Г.Боплан працював у першій половині XVII ст. У XII ст., в епоху "Слова", ці спогади були ще більш виразними, оскільки хронологічно були ближче до скіфських часів на 5 століть.

Раніше апріорно нами вже висловлювалася гіпотетична думка про проходження полків Ігоря саме через місцевість, де знаходиться Більське городище - "*регіон Котельва-Зіньків-Охтирка*"³². Здається, тепер віднайдені нові аргументи на її користь.

Отримані дані у сукупності, вважаємо, переконливо свідчать: Шеломянь "*Слова*" - це назва гігантських залишків міста Гелон, нині відомого як пам'ятка скіфської епохи Більське городище.

Переїшовши східну частину Сіверщини і опинившись у прикордонній зоні, сіверські полки наблизилися до Муравського шляху. Позаду залишилася низка давньоруських укріплених поселень - городищ-фортець, розташованих навколо Шеломяні - величезних оборонних укріплень, що не у метафоричному, а у прямому смислі знаходилися на кордоні, як цілком реальне його означення - знак, символ! Розтягнувшись на десятки кілометрів, розташовані на

стометровому березі Ворскли, вони немовби закрили, затулили воїнам Русь, будучи і природним, і разом із тим історичним рубежем на підході до Степу. І тут буквально одразу, максимум через день, розпочалося сонячне затемнення. Це ще більше надавало значимості і величі Шеломяні, підкреслювало його символічність.

¹ Цит. по: *Творогов О.В.* Шеломя // *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.5. - СПб., 1995. - С.228.

² *Словарь-справочник "Слова о полку Игореве"*. - Т.6. - Л., 1984. - С.177; *Он же.* - *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.5. - СПб., 1995. - С. 228-230.

³ *Орлов А.С.* "Слово о полку Игореве". - М.-Л., 1946. - С.100-101.

⁴ *Лихачев Д.С.* "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - С.182-185; *Колесов В.В.* Метафора в "Слове" // *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.5. - С.240-243; *Он же.* *Метонимия* // там же. - С.243-245.

⁵ *Ироическая песнь о походе на половцовъ удельнаго князя новгорода-северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языкомъ въ исходе XII столетія съ переложеніемъ на употребляемое ныне наречіе.* - М., 1800. - С.10.

⁶ *Соловьев А.В.* Шоломя или Соломья? // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics.* - 1968. - №11. - P.100-101.

⁷ *Бутков П.Г.* Нечто к Слово о полку Игоря // *Вестник Европы.* - 1821. - Ч.121. - №21. - С.55.

⁸ *Сибильов М.В.* Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // *Археологія.* - 1950. - Т.4. - С.109; *Кудряшов К.В.* Про Ігоря Северского, про землю Русскую. - М., 1959. - С.36; *Гетманец М.Ф.* Тайна реки Каялы ("Слово о полку Игореве"). - Харьков, 1982. - С.54, 68-72.

⁹ *Гетманец М.Ф.* Указ. соч. - С.72.

¹⁰ *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - С. 63, 90-91.

¹¹ *Семенов-Тянь-Шанский В.П.* "Слово о полку Игореве" - глазами географа // *Альманах библиофила.* - Вып.21. - М., 1986. - С.262.

¹² *Сырнев И.П.* Путь Игоревой рати. - М., 1996. - С.22-23, 77.

¹³ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982. - С.489, 500; *Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село.* - М., 1985. - С.37, 119.

¹⁴ *Кучера М.П.* Городища // *Археология Украинской ССР.* - Т.3. - К., 1986. - С.373-396, 373 (карта 6).

¹⁵ *Цыбин М.В.* Древнерусско-половецкое пограничье второй половины XII-XIV вв. в Подонье // *Археология Юго-Востока Древней Руси.* - Воронеж, 1993. - С.121.

¹⁶ *Панина Л.А.* Солнечное затмение 1 мая 1185 года (заметки астронома) // *Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник.* - М., 1986. - С.237.

¹⁷ *Гетманец М.Ф.* Тайна реки Каялы: "Слово о полку Игореве". 2-е изд., перераб. и доп. - Харьков, 1989. - С.18.

¹⁸ ПСРЛ-ІІ. - Стб.638.

¹⁹ ПСРЛ-І. - Стб.396.

²⁰ *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987. - С.24-25, 164; *Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.* Більське городище. - К.-Гамбург-Полтава, 1999. - С.70-71.

²¹ *Шафонский Афанасий.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851. - С.653-656.

²² *Ляскоронский В.Г.* Городища, курганы и длинные (змеевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // *Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе.* 1905. - Т.1. - М., 1907. - С.174.

²³ *Моця А.П.* Археологический комплекс Журавное - опорный центр Руси на

границе со Степью // Археология и история юго-востока Древней Руси: Материалы научной конференции. - Воронеж, 1993. - С.77-79; *Він же*. Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста // Історія Русі-України. - К., 1998. - С.182, 186.

²⁴ Шрамко Б.А. Указ. соч. - С.77; *Он же*. О достоверности сведений Геродота о гелонах // Полтавський археологічний збірник. - Полтава, 1995. - Число четверте. - С.77.

²⁵ Татищев В.Н. История Российская: в 7 томах. - Т.1. - М.-Л., 1962. - С. 403-407.

²⁶ Цит. по: Козлов В.П. Кругок А.И.Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. - М., 1988. - С.185.

²⁷ Історіографію цього питання див.: Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. - Л., 1982. - С.92, 94, 126-130.

²⁸ Стрижаск О.С. Етніонімія Геродотової Скіфії. - К., 1988. - С.104,108-110.

²⁹ Звагельський В.Б. Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. - 1999. - №2. - С.3-10.

³⁰ Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М. Про географічне положення Більського городища // Полтавський археологічний збірник. 1999. - Полтава, 1999. - С.166.

³¹ Шрамко Б.А. Указ. соч. - С.7.

³² Звагельський В.Б. К вопросу о реалиях "Слова о полку Игореве" (маршрут и скорость передвижения на первом этапе пути) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. - Полтава, 1990. - С.167-168.

“Поидоша к Сальнице”

Тепер зупинимося на локалізації р. Сальниця. Багато дослідників за час, що минув після першої публікації пам'ятки, займалися цим питанням. Певним підсумком їхніх студій стала стаття в “Енциклопедии “Слова о полку Игореве””. В цій, переважно історіографічній, роботі її автор О.Г. Бобров спробував дати стислу характеристику деяких поширених гіпотез. Але, з огляду на характер видання, ним були враховані далеко не всі існуючі варіанти локалізацій, хоча інколи наведені легковажні компілятивні матеріали (наприклад, роботи В.М. Маркіна, І. Саратова, П. Ткаченка та ін.), не було також проведено належного критичного аналізу¹.

Отже, назва “Сальниця” згадується в Іпатіївському літописі після опису зустрічі десь між Донцем і Осколом полків Ігоря і Всеволода: Ігор “*перебреле Донець и тако приида ко Осколоу, и жда два дни брата своего Всеволода: тот бяша шел инем путем ис Коурьска. И оттоуда поидоша к Сальнице*”². Далі в писемних джерелах згадуються без будь-якої прив'язки до місцевості лише два гідроніми - Сюррлії і Каяла. Отже, Сальниця є останнім об'єктом, від локалізації якого залежить і сама можливість подальших пошуків.

Згадується Сальниця в літописі ще й у зв'язку з відомим походом Володимира Мономаха 1111 р., коли був убитий дід Кончака - половецький хан Шарукан. Цей похід аналізувався багатьма дослідниками, які не дійшли одностайного висновку щодо локалізації Сальниці.

Назва цього об'єкта зустрічається також в деяких списках КБЧ: “*И ниже Изюма пала в Донець с правая стороны река Сальница. А ниже тое - Изюмец*”³. На підставі цих даних уперше локалізував Сальницю, що згадується під час походу Мономаха 1111 р., В.М. Татішев: “*оная течет в Донець с правой стороны ниже Изюма*”⁴.

Однак спробу локалізації Сальниці, що згадується під час подій 1185 р., вперше здійснив М.М. Карамзін: “*Здесь названа Сальницей река Сал, впадающая в Дон близ Семикаракорской станицы*”⁵.

У відомій статті П.Г. Буткова, де фактично вперше приділено значну увагу багатьом аспектам географії походу Ігоря Святославича, Сальниця ототожнюється з р. Торець: “*впадающему в Тор в четырех верстах от Донца, и имевшему тогда имя Сальницы, без сомнения от лежащих при устье Торца четырех соляных озер, которые и в недавняя времена соль доставляли*”⁶.

М.Ф.Грамматін зазначав: якщо Каялу ототожнювати з Кагальником, “*то Сальницю и Сюурлий надобно искать на той же левой стороне Донца*”⁷.

М.С.Арцибашев спеціально не займався визначенням місцезнаходження Сальниці, але зазначив, що “*едва ли Сальницей называется здесь река, впадающая в Донец с левой стороны между Осолом и Боровскою*” і що вона, “*очевидно*”, знаходилася на відстані одного переходу від р.Сюурлій, а останню він вбачав в Ольховому колодязі, який впадає у Донець нижче Борової на 20 верст⁸.

Погоджується з М.М.Карамзіним, що Сальниця - це р.Сал, у своїй відомій книзі з перекладом пам’ятки та коментарями М.В.Гербель⁹.

М.Я.Аристов ідентифікував Сальницю з Тором, причому відомий історик, спираючись на Хлебниківський список Іпатіївського літопису, зазначав щодо походу 1111 р., що в ньому “*вместо неизвестной реки Сальницы обозначена Сольница /.../ Эта незнакомая нам река получила название Тора, потому что на ней кочевали торки, прогнанные половцами. Как Тор называли Сольницей, так город Торский или славянский называли - соленым городом, а озера Тора - солеными озерами*”¹⁰. Тобто М.Я.Аристов вважав Сальницю, згадану під 1185 р., і Сальницю (Сольницю Хлебниківського списку Іпатіївського літопису), що згадується під 1111 р., однією і тією ж самою річкою.

У роботі, спеціально присвяченій пошукам Каяли, П.Є.Ваденюк торкається і географії інших об’єктів, пов’язаних із походом, зокрема і локалізації Сальниці, яку він ототожнює із Сухим Торцем. Такий висновок дослідник пояснює тим, що “*устья Сухого Торца, названного в Большом Чертеже Сальницей*”¹¹. Це явне непорозуміння, оскільки у КБЧ, де згадується Сальниця, йдеться про іншу місцевість - район сучасного м.Ізюм.

Маючи на увазі походи 1111 та 1185 рр., М.П.Барсов вважав, що в обох випадках Сальницю треба шукати “*не в дальнем расстоянии от устья Оскола*”¹².

Не вдаючись до детального аналізу реалій походу Ігоря Святославича, Д.І.Багалій приєднався до точки зору М.Я.Аристова¹³.

Посилаючись на М.Я.Аристова, ототожнював “*с большой вероятностью*” Сальницю з р.Тор і В.Г.Ляскоронський. При цьому вчений слушно зауважував, що літописи, називаючи річки, вказують лише на місцевість, куди рухалися руські війська, тобто до Тору можна було дістатися і правим берегом Донця, і лівим, а в останньому випадку могла матися на увазі місцевість поблизу гирла Тору¹⁴.

Подібну точку зору висловив В.Г.Ляскоронський і в іншій ґрунтовній праці, лише уточнив, що, можливо, під “*р.Сальницей разумелась одна из речек, впадающих в Оскол с левой стороны, неподалеку от устья р.Тора*”¹⁵.

У вже згаданій статті М.В.Сібільов, спираючись на натурне вивчення регіону, дійшов висновку, що у КБЧ взагалі йдеться не про р.Ізюм, а про Ізюм-Курган: “*У старовинних документах і картах фігурують Сухий і Мокрий*

*Ізюмці та Ізюм-Курган; р.Ізюм немає, принаймні документа про це авторові не трапилось, - зазначає М.В.Сібільов. - Між гирлами обох Ізюмців та Ізюм-Курганом відстань становить дві версти: поміж ними протікає невеличка, у 4 км завдовжки, історична р.Сальниця, що відома під назвою "Річки". При цьому вчений наголошує, що у КБЧ допущено помилку: р.Річка впадає у Донець не з правого, а з лівого боку*¹⁶.

К.В.Кудряшов локалізує р.Сальницю в районі Ізюма¹⁷. На його працю "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении"¹⁸ вельми критично відгукнувся С.Лесной (С.Я.Парамонов). Щодо Сальниці цей вчений зауважив, що річка, згадувана у походах Мономаха і Ігоря, це одна і та ж річка в районі м.Ізюм, але не та, про яку йдеться у КБЧ: "Сальница "Слова" - эта та Сальница, на которую ходил Мономах и его воеводы (отдельно) на Дону. На Дон шел и Игорь, следовательно, Сальница Игоря и Мономаха одна и та же Сальница. Это Сальница в глубине половецких степей, а не Сальница у их преддверия"¹⁹. Такі міркування змушують С.Лесного здійснювати хронологічні перерахунки і відводити на рух до Дону ще 6 днів. Зрозуміло, що така календаризація походу Ольговичів на нинішньому етапі розвитку історичної науки не може бути прийнятною.

Незважаючи на надмірну різкість, а часто і безапеляційність розвідки С.Лесного, слід відзначити одне цікаве спостереження. Він слушно зауважує, що річка, яка згадується у літописах, "несомненно солидная река, имеющая значение, а не ручей, который даже не сохранился в настоящее время"²⁰. У даному випадку слід погодитись з дослідником - Сальниця мала дійсно бути "солидною" рікою, адже як географічний орієнтир цей об'єкт (річка, брід, вузол шляхів, торговельний пункт?), як свідчать літописні повідомлення, у XII ст. мав відігравати важливу функцію.

В.О.Афанасьєв у досить ґрунтовній статті зазначає: "река Сальница, правильное Сольница, - бывшее название реки Тор, куда полк Игорев прибыл вечером той же субботы 4 мая"²¹. Тут дослідник, як і деякі інші автори, починаючи з М.Я.Аристова, ототожнює Сальницю у походах Мономаха та Ігоря.

Натомість В.М.Глухов пропонує два варіанти маршруту сіверських полків, але, вважаючи, що метою походу була Тмуторокань або, як мінімум, вихід до Дону, дослідник накреслює рух військ через Донець, Оскол і далі на південний схід. Принагідно, ставлячи під сумнів дані КБЧ (там, де йдеться про Сальницю), В.М.Глухов слушно зауважує, що згадка про неї в Іпатіївському літописі ("поидоша к Сальнице") не могла стосуватися невеликої річки і літописець "не мог ее взять в качестве географического ориентира"²². Дещо раніше схожу думку висловлював С.Лесной.

Відомий знавець старожитностей Подонцов'я Б.А.Шрамко вважає, що йдеться про дві різні річки²³.

Б.О.Рибаков у відомій монографії повністю погоджується з В.М.Татищевим. Характерно, що видатний історик, відомий своїми дотепними і неординарними підходами, прискіпливою увагою до деталей та історіографії, навіть не аналізує згадки Сальниці у даних про похід Мономаха, кампанію Ольговичів 1185 р. і КБЧ, обмежившись їх ототожненням. З огляду на це, вчений проводить і подальші розрахунки, взявши за точку відліку район м.Ізюм²⁴. При цьому він спирається на роботу А.В.Лонгінова, який, на думку Б.О.Рибакова, *“внес окончательную ясность в этот вопрос, утвердив татищевское мнение”*²⁵.

Мається на увазу праця А.В.Лонгінова *“Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году”*, присвячена різноманітним аспектам *“Слова о полку Ігоревім”*²⁶. В свій час ця робота була досить стримано зустрінута критикою, оскільки в ній наявні надмірні пошуки символів, алегорій, штучна міфологізація, зміщення історичних реалій з поетичними зворотами²⁷.

Отже, А.В.Лонгінов навряд чи міг внести *“окончательную ясность”* навіть у свій час, а майже за сотню років, що минули, наукова думка просунулася ще далі, висунувши нові аргументи і гіпотези. Виглядає дещо дивним, що Б.О.Рибаков спирається на досить посередню роботу, переважно філологічного характеру, хоча і до неї, і після неї (робота А.В.Лонгінова була опублікована у 1892 р., а Б.О.Рибакова - у 1971 р.) побачили світ десятки праць з аналізованої проблеми - це видно навіть з вищевикладеного.

Ретельно, із залученням значної кількості джерел, підходить до з'ясування маршруту сіверських полків військовий інженер Г.Є.Пядишев. Велику частину його праці присвячено, зокрема, локалізації Сальниці. Порівнюючи похід Ігоря Святославича із Шаруканським походом Володимира Мономаха, він досить переконливо доводить, що згадувані у літописних оповіданнях про ці походи дві Сальниці є різними географічними об'єктами²⁸, причому Сальницю у поході Ігоря дослідник навіть схильний вважати не річкою: *“древнеславянское слово сал, сохранившееся в болгарском языке, означает “плот-паром”, а на Дону у казаков словом салы называли связанные в ряд камышовые пучки, на которых казак, переправляясь через реку, клал седло и вьюки, т.е. слово сал связано с переправой через реку”*. Таким чином, наголошує Г.Є.Пядишев, у XII ст. під назвою Сальниця розуміли не лише річку (як у Шаруканському поході), а й місце переправи, тому літописець і не назвав її рікою, *“что он аккуратно делал в отношении других рек”*²⁹.

Нам видається привабливою така точка зору, тим більше, що вона знімає низку складних питань і стосовно географії Шаруканського походу Мономаха. Але при цьому, варто додати, якщо в назві Сальниця дійсно наявний корінь зі значенням *“переправа-пором”*, то таку назву могла носити і річка. Як доказ можна навести десятки назв річок і населених пунктів, чий назви етимологічно пов'язані з переправами-бродами-перелазами, на чому ми вже зупинялися.

Далі Г.Є.Пядишев слушно зауважує, що визначити місцезнаходження "переправи-Сальниці" у поході Ігоря можна лише на підставі розрахунку відстаней, що відділяють її від стоянки військ на Осколі і від місця битви на р.Сюурлій³⁰. Останню відстань вчений визначає у 20-25 км і ототожнює Сальницю з р.Великий Бурлук або з місцем переправи через неї³¹.

Ідентифікує згідно з В.М.Татищевим Сальницю і В.Г.Федоров³².

Детально проаналізувавши основні гіпотези і висунувши додаткові аргументи, М.Ф.Гетьманець погоджується з версією М.В.Сібільова, лише дещо уточнює, що Сальниця - не безіменна річечка на околиці Ізюма, а більш значна р.Сухий Ізюнець, що теж впадає у Сіверський Донець навпроти Ізюмського кургану³³. Останній вчений вважає Шеломянем "Слова о полку Ігоревім".

Автор статті про Сальницю у "Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі" О.С.Стрижак локалізує цю річку між річками Ізюмом та Ізюмцем і подає ще кілька варіантів: "як *pp. Сал, Сільниця (Сольниця), Търъ /.../ Солона*" та ін. Тут наведено і кілька етимологій: від "сальный" - сало ("шуга"), льодова кашка; "сальный" - брудний; а також назви кількох річок: Сала в Центральній Росії, Сал на Дону у Ростовській області РФ. Щодо останньої автор зазначає з посиланням на М.Фасмера: "ймовірно, з тюрк.; пор.: кирг., алт., казах. *sala* "притока, рукав річки" або калм. *sala* "розгалуження, рукав річки, долина, яр"³⁴.

Л.Є.Махновець у "Географічно-археологічно-етнографічному покажчику" до "Літопису Руського" розрізняє дві річки Сальниці: ту, що згадується у описі походу Мономаха 1111 р., вчений із застереженням "очевидно" ототожнює з р.Солона - правою притокою Попільнюшки (правою притокою Береки), а Сальницю, що пов'язана з походом Ігоря, традиційно - з річкою біля м.Ізюм³⁵.

Вважаючи, що Ігор рухався з півночі Муравським шляхом, П.Я.Корж вбачає у Сальниці р.Мжа. Аргументація дослідника є доволі несподіваною, оскільки він стверджує, що наприкінці XII ст. "о местоположении притоков судили глядя на реку не по течению, а против него", тому, мовляв, р.Мжа сприймалася як ліва притока, що й відбилося в її тюркській назві: "сал, сол - левый"³⁶.

Припущення про визначення розташування приток (права/ліва), яке висловлює П.Я.Корж, є більше ніж сумнівним і потребує детальної і обгрунтованої розробки. По-перше, треба довести, що назва Мжа є тюркізмом, а не гідронімом, виникнувшим на слов'янському мовному ґрунті від іменника "межа" - "кордон, рубіж". По-друге, якщо й погодитись з автором, що "сал-сол" - лівий, то за логікою парності має бути і правий. І взагалі, чому саме цю невеличку річку (а неподалік - більш значні Ворскла і Донець) нарекли таким дивним, нетрадиційним ім'ям.

Але, на наш погляд, є у міркуваннях П.Я.Коржа спостереження, які заслуговують на увагу. Це те, що автор не заводить військо Ігоря вглиб половецьких земель, а накреслює його рух битим Муравським шляхом, який в

цій місцевості майже збігається з умовним кордоном Русі і Степу. Але в цілому ототожнення Сальниці і Мжі, як і усі подальші побудови П.Я.Коржа, здаються непереконливими.

Однозначно погоджується з орієнтирами КБЧ С.О.Плетньова³⁷.

Перекладач і дослідник “Слова” А.Ю.Чернов у своїй новій розлогій книзі докладно висвітлює історико-географічні аспекти походу Ольговичів. Згідно з його розрахунками, і перша (переможна), і друга (трагічна) битви відбулися не на правому березі Донця, а на лівому, тобто у межиріччі останнього і Дону. Сальниця, за А.Ю.Черновим, - це р.Глибока (або р.Калитвинець); Сюурлій - Біла Калитва³⁸.

У новітньому дослідженні луганського історика В.І.Подова обґрунтовується так званий південний варіант розташування місцевості, де відбулися трагічні події. Ототожнивши Сальницю, що згадується під 1111 р., і ту, що згадується під 1185 р., дослідник локалізує її в басейні Дніпра, вважаючи, що це сучасна р.Солона - права притока р.Вовча, що впадає у Самару³⁹.

Отже, як бачимо, на сьогодні немає одностайності й щодо визначення місця розташування Сальниці, і трактування цього географічного об'єкта (брі́д, рі́ка?), і можливості ототожнення Сальниці, що згадується у зв'язку з походом Ігоря 1185 р., із Сальницею у поході Мономаха 1111 р., і згадками її у КБЧ. Однак, переконані, - ситуація не є безнадійною. Спробуємо зупинитися на деяких моментах, яким, на наш погляд, недостатньо приділяється уваги.

Як йшлося вище, дослідники неодноразово зупинялися на питанні невідповідності незначних розмірів Сальниці (якщо мати на увазі район Ізюма, яка, згідно з окремими гіпотезами, навіть не збереглася до наших днів), із згадками про неї у досить важливих літописних повідомленнях. Тобто ця річка повинна була бути відомою на Русі якщо не своїми розмірами (такий фактор відсутній), то чимось іншим, неординарним. Це спробував пояснити К.В.Кудряшов тим, що Сальниця *“определяла собой место переправы через Донец - в этом основание для ее упоминания в летописи, а позднее и в “Книге Большого Чертежа” /.../ именно сюда, к этой Сальнице, т.е. к Изюмской переправе, и подошел Игорь”*⁴⁰.

Виходячи з вищевомовленого, можемо дійти попереднього висновку: три важливі чинники, що, на думку багатьох вчених, пов'язані з походом Ігоря Святославича, ніби концентруються поблизу сучасного м.Ізюм, а саме:

1. Згадки р.Сальниця у літописі та КБЧ;
2. Наявність Ізюмської переправи;
3. Розташування поруч гори Кременець (гаданого Шеломяня “Слова о полку Ігоревім”).

Така гіпотетична локалізація історико-географічних об'єктів - майже однозначне потрактування цього Ізюмського вузла як головної вихідної точки подальшого шляху Ольговичів - призводить до заздалегідь заданого пошуку

десь неподалік і інших об'єктів - Сюурлія і Каяли. Але, як нам уявляється, картина виглядає дещо інакше. Зупинимося детально на кожному з наведених факторів.

Отже, щодо писемних згадок Сальниці. Наведений вище уривок Іпатіївського літопису майже завжди перекладається, а отже, і тлумачиться не зовсім точно, тому більшість вчених вважає, що дружини Ігоря на шляху до Сюурлія перетнули Сальницю. На це вже звертали увагу В.Глухов, С.Лесной, М.Т.Гойгел-Сокол, О.Г.Бобров та інші дослідники. Втім, у літописному рядку чітко вказано: "*и оттуда поидоша к Сальнице*", - тобто тут маємо справу зі специфікою часових форм дієслів у давньоруській мові (у даному випадку дієслово "*поидоша*" вжито у формі аориста, що однозначно вказує на нетривалість дії - на завершення початку руху до Сальниці). Підтверджує це і традиційне значення префікса "по-". Тобто ці літописні слова слід розуміти: почали рухатися, вийшли, виступили до Сальниці.

Також не все з'ясовано і з місцем розташування Сальниці відносно Донця - вона була правою чи лівою притокою останнього і чи взагалі була вона притокою саме цієї річки? Про це в давньоруських джерелах не йдеться.

Це є принциповим, адже у випадку локалізації Сальниці на лівому березі Донця, доведеться погодитися, що в цей момент русичі вже його перетнули і опинилися у мсжиріччі Донця-Оскола. А останнє теж, в свою чергу, потребує додаткової аргументації, адже фраза того ж літопису "*приида ко Осколу*" теж однозначно не вказує на перехід через останню, а може означати і рух її берегами, по її притоках, території, що відноситься до її басейну, або, швидше за все, - про рух до місця впадіння Осколу у Донець.

Взагалі, визначення територій, земель, волостей по річках, що протікають по них, є характерною рисою давньоруського літописання. Так, десятки разів зустрічаємо майже формульні фрази типу: "*воевати Волгу*", "*ходи на Дунай*", "*снесе Сулу*", "*повоевати Сулу*" і т.ін. Д.С.Ліхачов підкреслює, що таке ж визначення "*страны*" за річками зустрічається і у "Слові", і наводить 12 прикладів⁴¹. Таким чином, вагомим підстав стверджувати, що русичі перетинали Сальницю, немає.

Стосовно ж згадки Сальниці у зв'язку з гіпотетичною наявністю в районі Ізюма переправи, що ніби надає їй особливого значення, чим і зумовлені згадки її, Сальниці, у писемних джерелах. Таку аргументацію взагалі слід відкинути, тому що середня течія Донця має десятки бродів, про що йшлося вище у відповідному розділі. Отже, наявність броду на Сіверському Донці саме в районі Ізюма не є чимось надзвичайним, аби привернути увагу літописців.

Між літописними згадками (Сальниця/Сольниця 1111 р. і Сальниця 1185 р.) лежить три чверті століття, і за цей час жодного разу цей гідронім не згадується у джерелах. Таким чином, вірогідно, праві ті дослідники, які вважають, що йдеться про дві різні річки.

Щодо Ізюмського кургану - гори Кременець, яку деякі дослідники, починаючи з П.Г.Буткова, ототожнюють із Шеломянем “Слова о полку Ігоревім” - про це теж йшлося вище.

Отже, гіпотетичність локалізації Сальниці біля Ізюмського кургану пов’язана з гіпотетичною ж ідентифікацією останнього з Шеломянем, і навпаки.

У літературі досить сталою, майже традиційною, є думка про умовний розподіл маршруту сіверських полків на два етапи: з Новгород-Сіверського до Сальниці та від Сальниці до Каяли. Тут є певна логіка, адже власне військові дії почалися після Сальниці. Але в такому розподілі є одна серйозна вада, що призводить до невизначеності у подальших розрахунках: Сальниця не може бути надійним репером, оскільки вона сама є шуканою - її власне місце розташування не встановлено остаточно.

Останній відносно надійний географічний (і хронологічний) орієнтир - це місце переходу через р.Донець (суч. р. Уди) в районі літописного м.Донець. Цей перехід відбувся одразу після сонячного затемнення, про що маємо пряму вказівку “Слова о полку Ігоревім”.

Тут ми знову зіштовхуємося ще з одним проблемним аспектом, пов’язаним з тим, що не всі дослідники погоджуються з ототожненням давньоруського Донця з сучасною р. Уди (права притока Сіверського Донця), а сучасного Сіверського Донця - з Доном давньоруських джерел і, виходячи з цього, ареал пошуків переносять на схід до сучасного Сіверського Донця⁴². Втім, ще у 1958 р. Б.О.Рибаків присвятив цій проблемі окрему працю, де, на наш погляд, переконливо обґрунтував саме таке розуміння давньоруської гідронімічної номенклатури даного регіону⁴³.

Таким чином, якщо 2-й етап кампанії 1185 р. відраховувати від затемнення, то тоді з-поміж усіх історико-географічних орієнтирів будемо мати згадки лише про Сальницю, Сюурлій та Каялу, тобто про три об’єкти, які точно не локалізовані. Але і в цій ситуації, як нам видається, існують шляхи для подальших пошуків.

Дещо прояснює цю складну ситуацію повідомлення Іпатіївського літопису, в якому йдеться, що після поразки русичів і полонення князів, Ігоря утримували у половецькому таборі на березі р.Тор. Згодом він, перетнувши цю річку, попрямував до р.Донець. Тут ми натрапляємо на одну цікаву деталь географічного змісту, на яку мало звертають увагу дослідники, але яка, очевидно, пов’язана з попередньою інформацією Іпатіївського літопису. Лаврентіївський же літопис сповіщає, що коли Ігор перебував у полоні, то “*пойде путем гость, они [половці - В.З.] казаша рекуше: “пойдите по свою братью али мы идем по свою братью к вам”*”⁴⁴, тобто половці пропонували, аби гість-купець переказав русичам, щоб вони прийшли за своїми людьми.

Тут є важлива вказівка - “*пойде путем гость*”, тобто шляхом рухався купець-гість і прямував він, як витікає з того, що половці “*рекуше*” йому, - до Русі. Отже, шлях його був з півдня на північний захід або на захід. Ігор же

перебував у полоні на р. Тор, що впадає у Донець неподалік від головної сухопутної магістралі регіону, пізніше відомої під назвою Муравський шлях. Отже, дорогою, якою рухався гість, дуже вірогідно, і був саме цей шлях, що проходив поруч з Тором та його притоками. Звідси випливає, що десь неподалік була і Сальниця.

Вірогідно, мають рацію ті дослідники, які поділяють і розвивають думку П.Г.Буткова, згідно з якою шукана річка є однією з приток Тору. Ми теж приєднуємося до таких поглядів і вважаємо, що це міг бути Кривий Торець. Його верхів'я і верхів'я Кальміуса знаходяться зовсім поруч, витікаючи в протилежні боки з однієї височини, що є вододілом басейнів Дніпра і Дону, по якому і пролягав Муравський шлях. Кальміус або одну з його приток, в такому разі, можливо, слід ототожнювати з Каялою.

Таким чином, можемо дійти висновку, що Сальниця КБЧ і літописів - різні річки.

Тут, думається, методично правильним буде змінити напрямок пошуків і рухатися не на схід, південний схід або південь, як просувалися наші полки і як переважно будують свої розрахунки дослідники (Сальниця - Сюурлій - Каяла), а у зворотньому напрямку - від Каяли.

¹ Бобров А.Г. Сальниця // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.263-267.

² ПСРЛ. - II. - Стб.638.

³ КБЧ. - С.38.

⁴ Татищев В.Н. История Российская. - М., 1963. - Т.II. - С.259, прим.352.

⁵ Карамзин Н.М. История государства Российского. - СПб., 1852. - Т.II. - Прим.4.

⁶ Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.52.

⁷ Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.133.

⁸ Арцыбашев М.С. Игорь, или война половецкая // Вестник Европы. - Т.147. - 1826. - №11-12. - С.193, 241, прим.34.

⁹ Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях. Перевел с древнерусского Николай Гербель. - Издание пятое. - СПб., 1876. - С.XXXV.

¹⁰ Аристов Н.А. О земле половецкой (Историко-географический очерк). - К., 1877. - С.15.

¹¹ Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. - Т.2. - К., 1878. - С.56.

¹² Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. - Варшава, 1885. - С.303-304.

¹³ Багалея Д. История Северской земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4. - С.250.

¹⁴ Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. / Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1907. - С.62.

- ¹⁵ Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.11.
- ¹⁶ Сибільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950. - С.16.
- ¹⁷ Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948. - С.64, 66, 80; *Он же*. Про Ігоря Северского, про землю Русскую. - М., 1959. - С.35-36.
- ¹⁸ *Он же*. "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. - М., 1947. - С.43-94.
- ¹⁹ Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.152-153, 158-159.
- ²⁰ Там же. - С.158.
- ²¹ Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.47.
- ²² Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.11. - М.-Л., 1955. - С.28.
- ²³ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - С.404.
- ²⁴ Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.233-234.
- ²⁵ Там же. - С.231.
- ²⁶ Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. - Одесса, 1892. - С.213.
- ²⁷ Булахов М.Г. Лонгинов Аркадий Васильевич // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.3. - СПб., 1995. - С.179-180.
- ²⁸ Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - №4. - 1980. - С.54-55.
- ²⁹ Там же. - С.55.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же. - С.60.
- ³² Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М., 1956. - С.64-67.
- ³³ Гетманец М.Ф. По следам князя Игоря // Труды отдела древней русской литературы. - Т.31. - М.-Л., 1976. - С.305-326; *Он же*. Тайна реки Каялы. - Харьков, 2003. - С.51, 166.
- ³⁴ О.С. [Стрижак] Сальница, р. // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.129.
- ³⁵ Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис руський. - К., 1989. - С.568.
- ³⁶ Корж П.Я. К вопросу об исторической основе "Слова о полку Игореве" // Вісник Харківського університету. - 1988. - №327. - С.103.
- ³⁷ Плетнева С.А. Половцы. - М., 1990. - С.162.
- ³⁸ Чернов А.Ю. Хроники изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - С.275-276, 284-285.
- ³⁹ Подов В.И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009. - С.16, 101-103.
- ⁴⁰ Кудряшов К.В. Про Ігоря Северского, про землю Русскую. - С.36.
- ⁴¹ Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - С.225.
- ⁴² Творогов О.В. Дон // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.2. - СПб., 1995. - С.134; *Он же*. Донец // там же. - С.134-135.
- ⁴³ Рыбаков Б.А. Дон и Донец в "Слове о полку Игореве" // Научные доклады высшей школы: Исторические науки. - 1958. - №1. - С.5-11.
- ⁴⁴ ПСРЛ. - I. - Стб.399.

“На реце на Каяле”

Існують зовсім протилежні погляди щодо річки Каяли, на берегах якої відбулася трагічна битва, і внаслідок були розгромлені наші полки, а всі князі потрапили в полон. Таким чином, локалізація цієї річки або, принаймні, спроба наблизитися до розв’язання цієї проблеми і досі є актуальною. Отже, розглянемо існуючі версії щодо останньої проблеми і спробуємо окреслити шляхи її вирішення.

Назва “Каяла” згадується в “Слові о полку Ігоревім” шість разів: *“Ту ся копіємъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шеломи половецькыя, на реце на Каяле, у Дону Великаго”, “Съ тоя же Каялы Святоплъкъ повелея отца своего междю угорьскими иноходьци ко святей Софіи къ Киеву”, “Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы”, “...кають князя Игоря, иже погрузи жирь во дне Каялы, реки половецькыя, рускаго злата насыпаша”, “На реце на Каяле тьма светъ покръла”, “Полечю, - рече, - зегзицею по Дунаеви, омочю бобрънъ рукавъ въ Каяле реце”¹.*

Один раз згадується Каяла і в Іпатіївському літописі: *“Наведе на ня Господь гнев свой, в радости место наведе на ны плачь и во веселье место желю на реце Каялы”².*

П’ять випадків уживання іменника безпосередньо пов’язані з подіями походу 1185 р.; один (“Съ тоя же Каялы...”) вживається у переносному значенні, як відсилка до подій 1078 р. (битва на Нежatinій ниві поблизу Чернігова) або 1096 р. (битва Святополка Ізяславича з половцями біля Переяслава), і походу Ігоря Святославича не стосується.

Проблема локалізації Каяли має кілька аспектів, хоча місця текстів, де згадується ця назва, досить прозорі і не викликають складностей при прочитанні. Власне дискусії точаться навколо питання місцезнаходження цього об’єкта. Історіографія проблеми нараховує десятки публікацій, починаючи від часу першого видання “Слова о полку Ігоревім” у 1800 р. У досить ґрунтовній статті О.Г.Боброва, вміщеній в “Енциклопедии “Слова о полку Игореве”³, здійснено аналіз існуючих версій і гіпотез із означеного питання. Але у ній враховані не всі відомі (на час виходу вказаної праці у 1995 р.) публікації і, звичайно, не могли бути враховані новітні роботи.

Втім, не всі дослідники схильні взагалі розглядати Каялу як реально існуючу річку, а вбачають у цій назві метафору, символічне означення річки печалі, туги або навіть каяття.

Тут взагалі простежується певна, вже досить стала, тенденція - саме ті географічні об'єкти, які не вдається локалізувати, і відносяться багатьма дослідниками до символічних означень. Це, окрім власне Каяли, річка Сюурлій, Шеломянь і навіть Тмурокань. Місце розташування останньої на півострові Тамань не викликає сумнівів, а от згадки про неї у "Слові" часто сприймаються як символ недосяжних мрій Ігоря Святославича.

Першим, хто висловив припущення, що під назвою Каяля слід розуміти не назву річки, а символ, був історик М.Ф.Грамматін: *"Не оттого ли Каяля и название получила, что Русские каяли Игореве предприятие?"*⁴. Пізніше до такої думки приєднався відомий знавець античної міфології П.П.Вяземський. Зокрема, вчений наголошував: *"Интересны также названия: Сладей-река, Дарей-река и Шатрека, как объясняющие упоминание Каялы реки, в значении места покаяния /.../ Название это без всякого сомнения означает место наказания и покаяния"*⁵. Від дієслова "каяти" виводив назву річки і П.Є.Ваденюк, причому ототожнюючи її з р.Сюурлій, що знаходилася десь поруч із р.Тор⁶.

Навіть такий вдумливий дослідник, як Є.В.Барсов, у 2-му томі свого відомого дослідження схильний був тлумачити цю назву, як і П.Є.Ваденюк⁷, а в 3-му томі після детального аналізу усіх згадок імені річки дійшов висновку, що під Каялою слід розуміти Дон з його притоками, *"но этот Дон оказался рекой Каялою"*⁸. Аналогічних точок зору дотримувалися В.М.Перетц, М.К.Гудзій та ін.

Академік О.С.Орлов у 1938 р. навіть зазначав, що річок із назвою Каяля в Приазов'ї не збереглося і що це ім'я *"вполне применимо к Кальмиусу"*⁹.

У ґрунтовній статті з промовистою назвою "Глагол "каяти" и река Каяля в "Слове о полку Игореве" Л.О.Дмитрієв з лінгвістичного боку аналізує вказані лексеми, віддаючи перевагу метафоричному сприйняттю: *"название Каяля произошло от глагола "каяти" в значении - жалеть, оплакивать. В этом случае Каяля значит - река смерти, печали, скорби; гибельное место"*¹⁰. Також вчений обстоює думку, що саме таке - символічне - використання імені річки цілком відповідає всьому літературно-художньому методу автора "Слова" і що ця назва була дана якійсь іншій річці, *"носящей какое-то иное географическое наименование"*¹¹.

Відомий історик і археолог М.Ю.Брайчевський вважав, що Каяля - назва, похідна від дієслова "каяти", а тому це - *"річка ганьби"* та водночас - *"річка жалю"*, і *"що цією назвою кийський літописець - в унісон до Ігорової пісні - позначає ту ж таки річку Сюурлій"*¹². Аргументація цього вченого досить переконлива - там, де у "Слові" названо Каялу, у літописі - Сюурлій, отже, у "Слові" останню назву *"замінено емоційно насиченим евфемізмом, а в*

такому разі стає очевидним, що "Каяла" не є гідронімом і шукати її на карті - справа безнадійна"¹³.

Оригінальний варіант прочитання нещодавно запропонував Б.І.Яценко. Він створив методом "палеографічної трасології" реконструкцію тексту "Слова", яким він мав би бути у XVII ст., в результаті чого у багатьох місцях змінився словоподіл і виникли нові кон'єктури. Таким же дивним чином Б.І.Яценко "прочитав" і фразу Іпатіївського літопису, де згадується Каяла: "і во весельє место жєлю на реце Каялы". На думку дослідника, "жєля" і "каялы" - синоніми, тому і читати слід "жєлю нареце каялы". Тобто, річки тут взагалі немає, а є дієслово "нарицати". Б.І.Яценко вважає, що Автор використав це повідомлення літопису, створивши "поетичний трагічний образ ріки Каяли"¹⁴.

Не погоджуючись із самим підходом, висловимо кілька власних міркувань з цього приводу. По-перше, спочатку треба довести, що літопис є первинним щодо "Слова" (полеміка з цього приводу триває вже понад півтори сотні років!); по-друге, якщо й пристати на це, то дуже дивним було б, коли геніальний Автор, твір якого відрізняється надзвичайним художнім рівнем, надихався канцелярсько-протокольною мовою літопису. І третє, - кожна новація (навіть на рівні однієї літери) має бути абсолютно аргументованою - кон'єктура ж Б.І.Яценка має єдине обґрунтування: "на мою думку"¹⁵.

Схиляється до сприйняття назви "Каяла" як символічного означення і автор одного з новітніх досліджень Л.О.Гурченко¹⁶. Також поетичним, образним ім'ям Каяла, на думку сучасного дослідника Ю.В.Підлипчука, названо у "Слові" ту річку, яка в літописі іменується Сьюрлієм¹⁷.

Сучасний вчений В.П.Тимофєєв у талановитій монографії з характерною назвою "Другое Слово о полку Игореѳе", що побачила світ нещодавно, вже після смерті автора, трактує Каялу як "реку покаяния и искупления"¹⁸.

Отже, відмова від пошуків реального географічного відповідника писемній інформації, на наш погляд, є певною мірою визнанням неспроможності суто лінгвістичними методами вирішити дану проблему. Такий песимістичний підхід не можна вважати конструктивним. Категоричне твердження Л.О.Дмитрієва щодо назви Каяли не має під собою надійного підґрунтя, адже у творі десятки об'єктів названо своїми власними іменами, більшість з яких дожили до нашого часу майже без змін. Чому ж саме цю річку, що посідає у "Слові" головне місце, оскільки на її берегах і сталася велика трагедія, Автор мав ховати за метафорою? Інша справа - синонімічне і семантичне зближення різних за змістом лексем (каяти та р.Каяла) якраз повністю відповідає його художньому методу.

Цілком погоджуючись щодо розуміння дієслова "каяти" як жаліти, або навіть дорікати, ми не вважаємо назву р.Каяла похідним від дієслова, а сприймаємо власним ім'ям реальної річки.

Схожої думки, але з іншою аргументацією, дотримується і відомий лінгвіст Є.С.Отін, оскільки, вважає вчений, це був би поодинокий випадок вживання тюркізму з абстрактним значенням у “Слові” і чи не єдиний узагалі давньоруський топонім, що виник завдяки каламбуру¹⁹.

Децю змінилася ситуація, коли до розв’язання проблеми підключилися лінгвісти-тюркологи, зокрема М.Фасмер, К.Г.Менгес, М.О.Баскаков, І.Г.Добродомов, які почали пропонувати різноманітні варіанти розшифровки, виходячи з матеріалів тюркських мов. Певним підсумком цієї роботи є низка праць М.О.Баскакова, в яких вчений слушно зазначає, що етимологія назви річки може бути розкритою при умові врахування іншої назви або тієї ж самої ріки, або іншої, що згадується у літописах у зв’язку з походом Ігоря Святославича, а саме - р.Сюурлій. М.О.Баскаков розглядає існуючі гіпотези щодо походження назв Каяли та Сюурлія, згрупувавши їх у 5 груп: ці назви є синонімами, створеними різними половецькими об’єднаннями; Каяла і Сюурлій - назви однієї ріки, що мають різне походження основ; це різні річки, що впадають у Дон. Гіпотези 4-ї і 5-ї груп, на думку М.О.Баскакова, є менш вірогідними і зводяться до суто лінгвістичних моделювань²⁰.

У іншому монографічному дослідженні М.О.Баскаков зупиняється на проблемі Каяли більш детально, але конкретної відповіді щодо її локалізації не дає, пропонуючи свої і наводячи численні варіанти перекладів інших вчених: скеля, скеляста, кам’яна, швидкий потік, водоспад, жорстока, злочинна, сумна, така, де багато осоки, рослина з гострим листям, з вузьким берегом між скелями і т.ін.²¹

Отже, як бачимо, такий різнобій варіантів прочитання ніяк не сприяє вирішенню надзвичайно складного і важливого питання. Очевидно, все-таки праві ті вчені, які трактують лексему як тюркську за походженням, слушно аргументуючи це ареалом поширення у Приазов’ї потужного тюркського лексичного шару. Прикметно, що прибічники тюркської етимології вважають Каялу реальною річкою, натомість інші, прибічники руської етимології, - лише символом печалі і каяття. Правда, є й дослідники, які зближують обидва пояснення, мовляв тюркську назву в давньоруському мовному середовищі могли сприймати як питоме руське, рідномовне слово.

О.І.Попов у статті “Заметка к “Слову о полку Игореве””, не погоджуючись, що Каяла - символічне ім’я, наводить переконливі приклади з західно-європейських та давньоруських творів XII-XIII ст., в яких спостерігається схожа гра слів, як і у “Слові” (кають - Каяла), і стверджує, що Каяла - назва реальної річки²².

Таке переосмислення іншомовних слів - контамінація - взагалі поширене явище. Крім цього, треба враховувати специфіку “Слова” з його надзвичайно широким полісемантизмом. Узагальнюючи таку думку, досить виразно і, на наш погляд, влучно висловився відомий лінгвіст Б.Г.Гаспаров: “*явное присутствие аллегории в названии реки Каялы отнюдь не означает, что*

данное название лишено какого-либо реального соответствия"²³. Це підтверджується і прямою вказівкою "Слова", де Каялу названо "река половецкая".

Тепер перейдемо до гіпотез, що складають другий комплекс, в основі якого лежить погляд на Каялу як на реальний географічний об'єкт - річку.

М.М.Карамзін був першим, хто спробував прив'язати деякі географічні об'єкти давньоруських писемних джерел до географічних реалій. Каялою видатний історик вважав притоку Дона р.Кагальник²⁴.

Один із перших дослідників, який спеціально займався дослідженням географії Ігоревого походу, історик П.Г.Бутков висунув припущення, що Каялу слід ототожнювати з Кальміусом²⁵.

Поділяє думку П.Г.Буткова і відомий дослідник Слобожанщини Д.І.Багалій: "Все говорит в пользу того, что Игорь был недалеко от Азовского моря, имел дело с Половцами Лукоморскими"²⁶.

В.О.Афанасьев, наводячи приклади з новітньої історії, зокрема походу армії "под водительством тов. Ворошилова против немецких интервентов и белоказаков" від Луганська до Царицина, зазначає, що особлива небезпека була в районі лівої притоки Сіверського Донця - Бистрої, яку дослідник і ототожнює з Каялою²⁷.

Складність і нерозробленість історико-географічних питань походу Ольговичів 1185 р. яскраво відбилися у науковому доробку відомого фахівця з історичної географії К.В.Кудряшова, зокрема - і на зміни його поглядів. Так, у статті 1937 р. з пишномовною в дусі ХІХ ст. назвою "Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г." вчений, спираючись на дані КБЧ, ототожнює Каялу із Калкою (Калками) - сумнівною за подіями 1223 р., яку, в свою чергу, ідентифікує із сучасними Кальміусом і його притокою Кальчиком²⁸.

Через десять років у статті "Слово о полку Игореве" в историческом освещении", присвяченій тим же питанням, К.В.Кудряшов прискіпливо аналізує праці деяких попередників (М.Я.Аристова, В.О.Афанасьєва), спростовує їхні версії і, переглянувши свою попередню позицію, обгрунтовує думку, що Каялу слід ототожнювати з притокою Голої Долини - Макатихою²⁹. При цьому автор у посиланні зазначив, що характеристику Макатихи повідомив йому археолог М.В.Сібільов³⁰.

У наступній великій праці 1948 р. "Половецкая степь. Очерки исторической географии" повторюються приблизно ті ж погляди, але з деякою невпевненістю: "Можна считать Каялой реку Макатиху"³¹. Незважаючи на захоплений відгук академіка Л.С.Берга у передмові до вказаної роботи стосовно того, що К.В.Кудряшов пропонує новий і "безусловно верный вариант пути Игоря"³², вчений у наступній книзі 1959 р. "Про Игоря Северского, про землю Русскую" відмовляється від обох своїх попередніх гіпотез і висуває нову. Тепер він пропонує вбачати у Каялі р.Кам'янку (точніше

Мокру Кам'янку), що протікає в чотирьох верстах від Ізюмського кургану і впадає у Сіверський Донець між Ізюмом і Осколом. Аргументація дослідника полягає у тому, що *“характеристика Макатихи означает, что это не “каменистая” река и, значит, ее нельзя считать Каялой”*³³, а слід вважати Кам'янку в силу повної відповідності її назви з назвою Каяли у значенні *“каменистая”*³⁴.

Надзвичайно критично відгукнувся на праці К.В.Кудряшова російський історик-емігрант Сергій Лесной (Парамонов), який запропонував своє бачення проблеми. Він вважав, що Каяла - це права притока Донця, що нині змінила свою назву і зветься “Кагальник” або “Куяльник”, *“или что-то в этом роде / .../ одна из речек в стыке Донца с Доном”*³⁵. На час виходу праці (С.Лесной працював над своєю роботою у 40-50-х роках ХХ ст.) *“что-то в этом роде”* дослідники шукали вже понад півтора століття.

Погоджуючись з П.Є.Ваденюком, що Каялу слід шукати в районі р.Тор, М.В.Сібільов ідентифікував Сюурлій з р.Гола Долина, а Каялу - з її притокою річечкою Макатиха³⁶. Зауважимо, що стаття, в якій викладені ці міркування, була посмертно опублікована у 1950 р., тобто вже після виходу праці К.В.Кудряшова з версією про Макатиху. Але у 1943 р. М.В.Сібільов виголосив усно її зміст в Уфі, де під час доповіді був присутнім і К.В.Кудряшов. Отже, пріоритет щодо *“макатихинського”* варіанту, без сумніву, належить М.В.Сібільову.

Військовий інженер генерал-лейтенант В.Г.Федоров у книзі *“Кто был автором “Слова о полку Игореве” и где расположена река Каяла”*, наводячи численні приклади з історії військового мистецтва, починаючи з часів Івана Грозного і закінчуючи Великою Вітчизняною війною, розраховує швидкість пересування кінноти і піхоти і у сукупності з відомими даними хронології походу Ольговичів визначає ареал пошуків Каяли. Згідно з його гіпотезою Сюурлій - це нинішня р.Орілька, а Каяла - р.Кривель, яка протікає поруч з місцем злиття Орїлі з Орількою³⁷.

Окремо звернімося до наукового доробку академіка Б.О.Рибакова. Тонкий знавець історіографії і джерел, археолог і історик в багатьох своїх працях велику увагу приділяв саме географії походу Ольговичів. Непересічний авторитет і широко відомі книги, що виходили значними тиражами, його погляди набули визнання у багатьох науковців і стали популярними у широкого загалу читачів. Втім, згодом погляди видатного вченого зазнавали корекції, тому вважаємо доцільним зупинитися на означеному питанні більш детально.

Так, у відомій монографії *“Слово о полку Игореве” и его современники* (1971 р.) Б.О.Рибаков висловлює твердження, що Сальниця, яка згадується під час походів Мономаха 1111 р., Ігоря 1185 р. і у КБЧ - одна і та ж річка на околиці м.Ізюм, яку він і бере за відправну точку подальших розрахунків. Далі, на відміну від більшості попередників, вчений наполягає, що Каялу слід шукати

в басейні Дніпра, а не Дона, оскільки Ярославна, перебуваючи у Путивлі на Сеймі (басейн Дніпра), звертається:

*О, Днепре Словутицю! /.../
Възлелей, господине, мою ладу ко мне,
А бых не слала к нему
слез на море рано!*

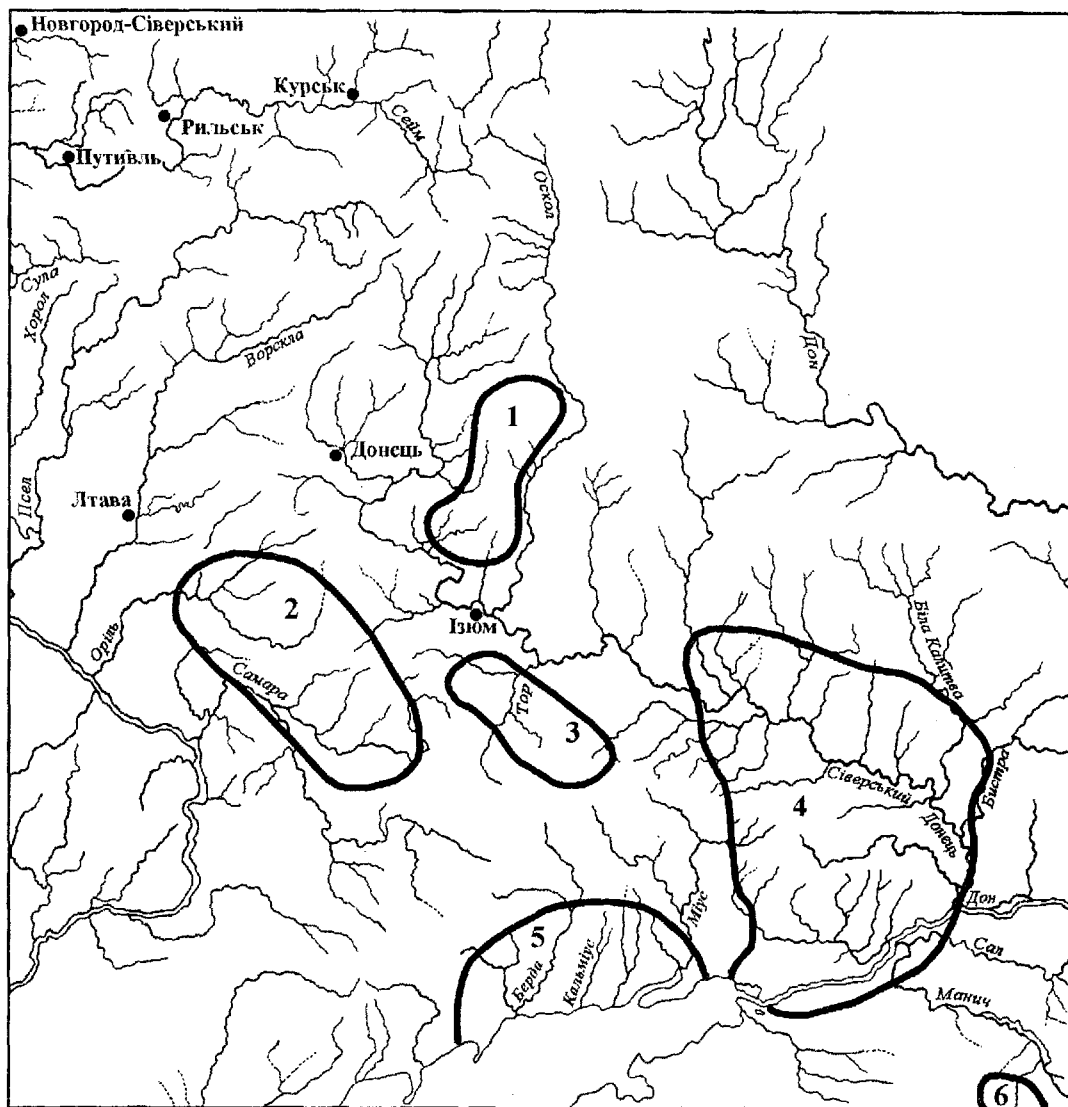
Вчений висловлює подив з приводу того, що ніхто раніше не звертав уваги на цю пряму вказівку, адже Ярославна могла *"обращаться к Днепру с такой просьбой только в том случае, если река Каяла находилась в бассейне Днепра"*. Далі дослідник доволі категорично зауважує: *"Все варианты определения места битвы Игоря с Кончаком, основывающиеся на созвучиях названий рек в бассейне Северского Донца или Дона, должны быть признаны непригодными"* [тут і у попередній цитаті виділено Б.О.Рибаківим - В.З.] і перераховує варіанти М.М.Карамзіна, П.С.Ваденюка, В.О.Афанасьєва, К.В.Кудряшова, М.В.Сібільова, В.І.Стеллецького, В.М.Глухова³⁸.

Зрештою, Б.О.Рибаків погоджується з версією Є.В.Барсова, підтриманою і додатково аргументованою філологами В.М.Перетцем, М.К.Гудзієм, Л.А.Дмитрієвим, вважаючи за можливе відмовитися від пошуків Каяли на географічній карті, визнаючи правильною барсовську формулу - *"Каяла-река - Жаль-река"*³⁹.

У статті 1985 р. вчений вже дещо інакше підходить до цієї проблеми і все ж таки намагається прив'язати основні орієнтири - Сюурлій і Каялу - до місцевості. Виходячи з хронології подій, він відраховує від Ізюмської Сальниці відстань у діапазоні 40-80 км, де за 65 км від неї знаходяться кілька річок з однаковим коренем (-бик-). При цьому, згідно з деякими гіпотезами, одне із значень назви Сюурлій якраз і означає "багато биків". Неподалік же, за 16 км, є кам'яниста яруга Скелеватий, що тюркською перекладається як Каяла⁴⁰.

В останній своїй великій праці Б.О.Рибаків, дотримуючись попередньої методики розрахунків відстаней від Ізюмської Сальниці, вважає, що р.Гнилуша, яка є єдиною річкою на плато, де усі інші мають "бичі" назви, і є Сюурлієм - лівою притокою Самари (басейн Дніпра), а неподалік - вже згадувана яруга Скелеватий, що, на думку вченого, повністю відповідає тюркському імені Каяли "qajaly" і впадає у Бик поблизу сучасного с.Слов'янка⁴¹. Отже, спостерігається значна еволюція поглядів вченого, основана на нових спостереженнях і відкриттях - як власних, так й інших дослідників.

У кількох працях торкалася проблеми Каяли і відомий археолог С.А.Плетньова. Не виходячи за межі традиційних уявлень про похід Ольговичів 1185 р., дослідниця повністю погоджується з Б.О.Рибаківим щодо місцезнаходження Каяли і додатково аргументує це результатами власних польових досліджень.

Ареали локалізацій Каяли:

1. Оскольський (Гойгел-Сокол М.Т., Пядишев Г.Є.);
2. Самарський (Лонгінов А.В., Рибаків Б.О., Федоров В.Г., Плетньова С.А., Корж П.Я., Коркін М.І.);
3. Торський (Ваденюк П.Є., Сібільов М.В., Кудряшов К.В., Гетьманець М.Ф., Сумаруков Г.В., Махновець Л.Є.);
4. Південно-Донецький (Карамзін М.М., Беляєв І.Д., Семенов-Тян-Шанський В.П., Лесной С., Глухов В.М., Баскаков М.О., Афанасьєв В.О., Стелецький В.І., Чернов А.Ю.);
5. Надазовський (Бутков П.Г., Броневський В.Б., Арістов М.Я., Багалій Д.І., Орлов О.С., Кудряшов К.В., Якобсон Р.Й., Сирнев І.П.);
6. Північнокавказький (Ковешников П.І.)

Так, пише дослідниця, під час археологічної розвідки 1970 р. було з'ясовано, що лівий берег Самари дуже заболочений, джерела часто є солоними, а населення і нині трапляється рідко. У кінці ж XII ст. цей район, вважає С.А.Плетньова, був зовсім незаселеним, і саме сюди *"половцы и подманили Игоря"*⁴². Аналогічні думки повторюються і в іншій роботі цього автора⁴³.

Підсумовуючи багатолітні дослідження, С.А.Плетньова у монографії *"Половцы"* знову докладно аналізує стосунки Ігоря Святославича з половцями і, зупиняючись на реаліях походу 1185 р., вже як твердження пише про Гнилушу (Каялу), яка вповні відповідає своїй назві, адже навколо неї - *"пустота и солончаки. Это был гиблый, необитаемый участок степи - страшный мешок, в который коварно заманили удалых, но не очень дальновидных русских князей"*. Дослідницю просто *"диво берет, почему ни одному князю не пришло в голову поберечься"*⁴⁴.

Питанням географії походу 1185 р. було присвячено кілька розвідок дніпропетровського дослідника М.Т.Гойгел-Сокола, засадничі положення яких були викладені в авторефераті кандидатської дисертації. Остання так і не була захищена, хоча окремі спостереження заслуговують на увагу. Щодо Каяли автор пише, що швидше за все це р.Мала Балаклійка - права притока Середньої Балаклійки⁴⁵.

У великій статті *"Поход Игоря в 1185 году. Место битвы"*, опублікованій у головному науковому історичному журналі СРСР, військовий інженер Г.Є.Пядишев здійснює своєрідну ревізію існуючих версій щодо історико-географічних питань. Так, дослідник зазначає, що немає підстав ототожнювати Ізюмський курган - гору Кременець - із Шеломянем *"Слова"* і сюди ж прив'язувати Сальницю. В результаті досить зваженої аргументації він переносить усі головні події на північ і ідентифікує Сюурлій з Гнилицею, а Каялу - з Крайньою Балаклійкою⁴⁶. Водночас Г.Є.Пядишев залишає поза увагою, до речі, як і багато інших дослідників, прямі вказівки джерел на те, що події розгорталися значно південніше. Тут слід зауважити, що О.Г.Бобров вважає варіант Г.Є.Пядишева переконливим обґрунтуванням верхньодонецької версії місця битви⁴⁷.

У кількох працях харківський дослідник М.Ф.Гетьманець, наводячи нові аргументи щодо ототожнення Сальниці *"Слова"* і КБЧ, традиційно бере за точку відліку Ізюмський вузол. Вчений аналізує три варіанти К.В.Кудряшова, на яких ми вже зупинялися, та М.В.Сібільова і схиляється до точки зору останнього. Вчений переконаний, що Каяла в перекладі з тюркської означає *"скеляста"*. Він спростовує версію К.В.Кудряшова про те, що Макатиха не несе в собі ознак річки *"кам'янистої"*, а навпаки, на підставі гідрологічних та геологічних досліджень доводить, що *"каменные глыбы в виде скал покрывали склоны балки, в которой течет ручей Макатиха"*⁴⁸. При цьому, як здається, М.Ф.Гетьманець дещо вступає у протиріччя з цією версією. На наступній сторінці своєї книги вчений наводить цифри про кількість назв з *"кам'янистим"*

коренем: у басейні Сіверського Донця - 24, Дніпра - 9, Міуса - 6, кілька назв належать до басейнів Кальміуса і Молочної⁴⁹. Отже, очевидно, що наявність лише ознак “кам’янистості” в назвах річок не може бути вирішальним аргументом.

Розглянувши варіанти місця трагічної битви, запропоновані В.О.Афанасьєвим, М.В.Сібільовим, К.В.Кудряшовим та В.М.Глуховим, відомий дослідник “Слова” В.І.Стеллецький в цілому погоджується з варіантом В.О.Афанасьєва, лише дещо корегує - Сюурлій ототожнює з Каялою і під назвою останньої вбачає ліву притоку Донця - сучасну р.Калитва. При цьому вчений висуває дещо несподіваний аргумент, мовляв, таке припущення залишається у науці єдиним неспростованим⁵⁰.

Дещо окремо від більшості поширених версій виглядає точка зору на Каялу П.Я.Коржа. Автор прокладає шлях сіверських полків з півночі на південь Муравським шляхом. Позитивним, на наш погляд, є те, що П.Я.Корж не подовжує маршрут до Ізюмського вузла. Обґрунтовуючи свою гіпотезу, що Сюурлій - це р.Оріль, а Каяла - ліва притока останньої - р.Орілька, автор за точку відліку бере Сальницю, що є цілком логічним, яку вважає за р.Мжа⁵¹. При цьому залишається дуже сумнівним ототожнення останньої з Сальницею. Ця гіпотеза на нинішньому етапі видається вкрай сумнівною, проте вона, за умови суттєвої корекції й уточнення, заслуговує на подальшу розробку.

Історик і географ І.П.Сирнев, спираючись на гідроніми з відповідним коренем, вважає, що Каяла є назвою реальної річки, яку слід шукати поблизу Азовського моря⁵².

М.І.Коркін теж схиляється до реалістичного тлумачення назви, припускаючи, що Каяла і Сюурлій - або одна і та сама річка, або одна впадала у іншу і що, можливо, це нинішня Самара⁵³.

У 2006 р. вийшла друком робота А.Ю.Чернова з дещо незвичною назвою “Хроники изначного времени”. Питання локалізації Каяли в ній присвячено окремий розлогий, на 40 сторінок (с. 255-294), розділ знову з оригінальною назвою “Второе имя реки Каялы”, де автор, інколи надмірно захоплюючись публіцистикою, розглядає деякі вже існуючі версії і пропонує власне бачення перебігу подій саме походу і битви. Оскільки книга належить перу відомого петербурзького вченого і перекладача “Слова о полку Ігоревім”, який тепер удався й до історико-географічно-археологічних студій походу Ольговичів, є потреба дещо детальніше зупинитися на піднятому у книзі питанні про Каялу.

Схиляючись до версії В.О.Афанасьєва, А.Ю.Чернов уточнює, що Каяла - ліва притока пониззя Сіверського Донця. З посиланням на історіографічну статтю О.Г.Боброва, автор наводить “*все известные версии локализации Каялы*” і нараховує їх 24⁵⁴. Але в якісній, з елементами аналітики статті О.Г.Боброва картина складається зовсім інша. Там подано 5 варіантів, у кожному з яких згруповано (за географічним принципом) існуючі на той час (до 10.01.1994 р., коли цей том “Енциклопедии” було підписано до друку) версії, висунуті

тридцятьма трьома вченими. Крім цього, А.Ю.Чернов подекуди взагалі виявляє неухважність. Так, відомий дослідник географії "Слова" М.Ф.Гетьманець, який у багатьох працях обстоює середньодонецький варіант (Каяла - Макатиха), потрапив у А.Ю.Чернова до прибічників надазовського варіанту, а фактично перший розробник середньодонецького варіанту М.В.Сибільов перетворився на "Сибиллова"⁵⁵.

Позитивним є сприйняття А.Ю.Черновим імені Каяли як гідроніма, але, за переконанням автора, слід шукати не відповідність імені, а відповідність характеристиці, що її дав Автор, - "быстрая".

З метою підтвердження своєї концепції у 2004 р. А.Ю.Чернов навіть організував історико-археологічну експедицію, мета якої полягала в пошуках поля, де наші війська зазнали поразки, тобто місцевість на "брезе быстрой Каялы". Провівши певні польові дослідження, було з'ясовано, що течія Бистої у чотири рази швидше Донця і у півтора - Калитви, звідси, мовляв, і назва⁵⁶. Також "легче всего было найти озеро"⁵⁷ і пеллі, що їх робить Бистрая, і "поле безводное", і шари піску, що за вісім століть змінили рельєф місцевості.

Також у перший день роботи на капустяному полі було піднято наконечник залізної стріли (саме так - не залізний наконечник, а залізна стріла, хоча на фото зображено залізний наконечник⁵⁸). Але, як слушно зауважує керівник експедиції, "одна стрела ничего не доказывает. Она могла быть выпущена в полет и в X, и в XV веке"⁵⁹. Далі була ще "цінна" знахідка - невеличке коване кільце. Тоді ж було оглянуто експозицію музею м.Біла Калитва, де зберігаються топори, кілька наконечників списів і фрагменти кольчуги.

Дивно, але виявляється, що і А.Ю.Чернов, і його колеги не звернули увагу на тисячі різних за розмірами ставків і озер, тисячі заворотів річок у басейнах Дніпра і Дона, тисячі артефактів не просто, як зазначає автор, "древних", а науково датованих, що походять з інших гіпотетичних територій пошуків Каяли. Зрештою, сам А.Ю.Чернов визнає, що слід чекати, доки до цих матеріалів дійдуть руки професійних археологів⁶⁰.

Результат такої роботи абсолютно передбачуваний, і, якби не високий авторитет А.Ю.Чернова як вдумливого і досвідченого вченого, не було б сенсу аналізувати її. Виразно проглядається бажання, всупереч фактам і виробленим століттями методикам, перемістити географію ключових подій на схід, ближче до Дону.

У новій книзі луганського історика і краєзнавця В.І.Подова "Поход князя Игоря на половцев в 1185 году" сумнозвісна за подіями 1223 р. Калка ототожнюється із шуканою Каялою⁶¹.

Отже, слід констатувати - вироблені за два століття гіпотези і версії в цілому зводяться до наступного. Каяла це:

- метафора, символ жалю і туги;
- метафоричне означення реальної р.Сюурлії;
- кілька гіпотетичних річок зі схожими або іншими назвами, розташованих на досить великих відстанях.

Як бачимо, питання дуже далеко від однозначного вирішення, і може скластися враження, що проблема Каяли відноситься до категорії вічних. Така ситуація зумовлена використанням одних і тих самих джерел. Тож треба спробувати вийти за це обмежене інформаційне коло.

Як приклад оптимізації щодо рішення проблеми наведемо два комплекси інформації, що в силу різних причин залишилися поза увагою дослідників.

По-перше, на наше глибоке переконання, ніяк не можна ігнорувати ареал поширення “каяльських” гідронімів (Каялга, Каяли Кулак, Каялишан, Каяли Джуюшан) у Надазов’ї. На це “каяльське” гніздо вже звертали увагу лінгвісти⁶².

Утім, маємо ще одне важливе свідчення німецького історика Тунманна, який у 1777 р. створив, а у 1784 р. видав друком німецькою мовою книгу “Кримське ханство”. Цей історико-географічний та політико-економічний нарис російською мовою вперше було видано у 1936 р. у Сімферополі. Тунманн пише: *“Эта обширная страна лежит на северной стороне Черного и Азовского морей и окружена со всех остальных сторон русскими владениями, от которых ее отделяют Каяли-Берт (каменистый Берт), иначе Большая Берда, Шилки-Су или Конские Воды”*⁶³. Географічно ця Каялі-Берт цілком вкладається у вищеназваний ареал.

Згадка Тунманном про Каялу надзвичайно важлива, тому що вона є найдавнішою, звичайно, крім джерел XII ст., з відомих на сьогодні.

Ця робота німецького вченого зовсім випала з поля зору дослідників (в жодній роботі з історичної географії вона не згадувалася до останнього часу), оскільки її упорядник, редактор і перекладач (до речі, відомий кримський археолог і музеєзнавець) М.Л.Ернет був репресований, а книга, що й так була видана малим тиражем, вилучена з обігу. Друге її, репринтне і теж малотиражне видання побачило світ лише у 1991 р., про що ми вже повідомляли⁶⁴.

І ще один комплекс змістовної та дещо несподіваної інформації став відомим лише нещодавно. Томські вчені-географи Г.І.Пелих і О.М.Малолетко, проаналізувавши цілу низку гідронімів (р.Самара, її притока - р.Каяла (нині Пижина), її притоки - р.Яли, Сухі Яли та Мокрі Яли, р.Вовча Вода (нині р.Вовча), р.Кельчик, р.Тор), топонімів (с.Каялова, с.Самарово) й етнонім (самари) басейну середньої р.Об, досить переконливо доводять, що ці назви були занесені до Центрального Сибіру переселенцями з північного Приазов’я⁶⁵. Дослідники наводять низку суттєвих аргументів, які свідчать, що частина переселенців носила прізвище Каялови.

Згідно з місцевими переказами вони колись давно жили “*возле теплого моря*”, далеко на заході, в басейні причорноморської Самари, що текла “*посолонь*”, тобто в західному напрямку, але потім почалися “*страшненькие войны*”, і вони з кількома сусідніми родинами перебралися до Сибіру. Г.І.Пелих на численних прикладах з етнографії та археології, спираючись на власні спостереження і публікації інших авторів, доводить, що переселення з Приазов’я

і, можливо, інших територій Древньої Русі відбулося у XIII-XIV ст. і що в ті часи існував "південний шлях" до р.Об⁶⁶.

Отже, з цього "сибірського" матеріалу, на наш погляд, досить переконливого, випливає, що певна частина населення дійсно була змушена переселитися на Середню Об, перенісши із собою низку імен своїх рідних річок. Коли саме це відбулося - чи у XIII-XIV ст., як вважають сибірські вчені, чи дещо пізніше, - в даному випадку не є принципово. Важливий самий факт переселення. Інакше пояснити такий дивовижний збіг, коли в межах одного досить локального регіону Сибіру наявне ціле гніздо назв, які майже точно повторюють назви з теж локальної території Північного Приазов'я, за нашим переконанням, не можна.

Отже, слід зауважити - цей надазовсько-каляльський ареал є дуже інформативним і додає оптимізму у справі розв'язання одного з найскладніших питань вітчизняної історії.

¹ Тут і далі "Слово о полку Ігоревім" цитується за виданням: *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.1. - СПб., 1995. - С.8-16, без зазначення сторінок.

² ПСРЛ. - Т.П. - Стб.642-643.

³ *Бобров А.Г.* Каяла // *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. - Т.3. - СПб., 1995. - С.31-36.

⁴ *Грамматин Н.Ф.* Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.158, прим.89.

⁵ *Вяземский П.П.* Замечания на "Слово о полку Игореве". - СПб., 1875. - С.343.

⁶ *Ваденюк П.Е.* Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // *Труды III Археологического съезда*. - Т.2. - К., 1878. - С.57-58.

⁷ *Барсов Е.В.* "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.2. - М., 1887. - С.188-189.

⁸ *Он же.* "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.3. - М., 1889. - С.356.

⁹ *Орлов А.С.* Слово о полку Игореве. - М.-Л., 1936. - С.104.

¹⁰ *Дмитриев Л.А.* Глагол "каяти" и река Каяла в "Слове о полку Игореве" // *Труды Отдела древнерусской литературы*. - Т.IX. - Л., 1953. - С.36.

¹¹ Там же. - С.31, 35.

¹² *Брайчевський М.Ю.* Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі. - К., 2005. - С.105.

¹³ Там само. - С.174.

¹⁴ *Яценко Борис.* Історія першого видання "Слова о полку Ігоревім". - К., 2006. - С.301.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Гурченко Леонид.* Русские древности "Слова о полку Игореве". - М., 2004. - С.29.

¹⁷ *Подличук Ю.В.* "Слово о полку Игореве": Научный перевод и комментарий. - М., 2004. - С.105, 109.

¹⁸ *Тимофеев В.П.* Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - С.328.

¹⁹ *Отін Є.С.* Гідроніми Східної України. - К.-Донецьк, 1977. - С.37.

- ²⁰ Баскаков Н.А. Река Каяла в “Слове” и река Сюурлий в русских летописях // “Слово о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.244, 246-247.
- ²¹ Он же. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. - М., 1985. - С.110-115.
- ²² Попов А.И. Заметка о “Слове о полку Игореве” // Русская литература. - 1969. - №4. - С.181.
- ²³ Гаспаров Б.М. Поэтика “Слова о полку Игореве”. - М., 2000. - С.131-132.
- ²⁴ Карамзин Н.М. История государства Российского. - Т.3. - М., 1988. - С.63-64.
- ²⁵ Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.53.
- ²⁶ Багалец Д. История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4. - С.251.
- ²⁷ Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и “Слову о полку Игореве”) // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.51-52.
- ²⁸ Кудряшов К.В. Историко-географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. // Известия Государственного Географического Общества. - Л.-М., 1937. - Т.69. - Вып.1. - С.56, 59-63.
- ²⁹ Он же. “Слово о полку Игореве” в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. - М., 1947. - С.75, 84.
- ³⁰ Там же. - С.23, 93.
- ³¹ Он же. Половецкая степь. Очерки исторической географии - М., 1948. - С.144.
- ³² Там же. - С.3.
- ³³ Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. - М., 1959. - С.45.
- ³⁴ Там же. - С.46.
- ³⁵ Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.167, 169-170.
- ³⁶ Сибільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950. - С.108, 110-112.
- ³⁷ Федоров В.Г. Кто был автором “Слова о полку Игореве” и где расположена река Каяла. - М., 1956. - С.73.
- ³⁸ Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его современники. - М., 1971. - С.222.
- ³⁹ Там же. - С.223-224.
- ⁴⁰ Он же. Историческая канва “Слова о полку Игореве” // Наука и жизнь. - 1985. - №8. - С.42.
- ⁴¹ Он же. Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”. - М., 1991. - С.74.
- ⁴² Плетнева С.А. Донские половцы // “Слово о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.274.
- ⁴³ Она же. Половцы // Исчезнувшие народы. - М., 1988. - С.31.
- ⁴⁴ Она же. Половцы. - М., 1990. - С.163.
- ⁴⁵ Гойгел-Сокол М.Т. Историко-географические аспекты “Слова о полку Игореве”: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - Днепропетровск, 1978. - С.15, 20-21.
- ⁴⁶ Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - 1980. - №4. - С.60, 64-65.
- ⁴⁷ Бобров А.Г. Пядышев Г.Е. // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.3. - СПб., 1995. - С.198.
- ⁴⁸ Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. - Харьков, 2003. - С.49, 123.
- ⁴⁹ Там же. - С.125.
- ⁵⁰ Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и переводы / Сост., вступ. статья, подготовка древнерусского текста и коммент. В.И.Стеллецкого. - М., 1981. - С.249.
- ⁵¹ Корж П.Я. К вопросу об исторической основе “Слова о полку Игореве” // Вісник Харківського університету. - 1988. - №327. - С.102-103.

- ⁵² *Сырнев И.П.* Уточнение толкования географических названий по походу князя Игоря на половцев // Известия РАН. Серия географическая. - 1998. - №4. - С.127.
- ⁵³ Слово о полку Игореве / Перевод и коммент. Н.И.Коркина. - Рязань, 2000. - С.73-74.
- ⁵⁴ *Чернов А.Ю.* Хроники изнаночного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - С.270-271.
- ⁵⁵ Там же. - С.270.
- ⁵⁶ Там же. - С.289.
- ⁵⁷ Там же. - С.290.
- ⁵⁸ Там же. - С.292.
- ⁵⁹ Там же. - С.290.
- ⁶⁰ Там же. - С.293.
- ⁶¹ *Подов В.И.* Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009. - С.72, 122-123.
- ⁶² *Отін Є.С.* Вказ. праця. - С.32-33, 37.
- ⁶³ *Тунманн.* Крымское ханство. - Симферополь, 1991. - С.42.
- ⁶⁴ *Звагельський В.Б.* Щодо локалізації р.Каяла // Сумська старовина. Збірка наук. праць. - Суми, 1996. - С.8-9.
- ⁶⁵ *Пелих Г.И.* Обские Каяловы о реке Каяле // Вопросы географии Сибири. - 1995. - Вып.21. - С.127-136; *Малолетко А.М.* Как появилась река Каяла в Сибири? // Вопросы истории. - 2004. - №5. - С.173-175.
- ⁶⁶ *Пелих Г.И.* Указ. соч. - С.131.

Розділ IV. ВІД ТОРУ ДО СЕЙМУ

“Полю ворота”

Тепер зупинимося на тому місці “Слова о полку Ігоревім”, що знаходить відповідники в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Йдеться про іменник “поле”.

Вже давно помічено, що більшість художніх образів “Слова о полку Ігоревім” базується на термінах, що, у свою чергу, означають цілком об’єктивні реалії і часто прямо співвідносяться з конкретними подіями, постатями, явищами.

У зв’язку з цим великий інтерес становить широковідомий заклик, вміщений у “золотому” слові Святослава Всеволодовича: “*Загородите полю ворота своими острыми стрелами*”.

В цілому фраза, що розглядається, виглядає досить прозорою і до недавнього часу не викликала сумнівів щодо її трактування. Згідно з загальноприйнятною думкою, йдеться про необхідність перекрити певну ділянку порубіжжя зі Степом, яка внаслідок поразки на Каялі опинилася без захисту, чим не забарилися скористатися половці, тобто “поле”. Саме таке тлумачення “поля” як прямого синоніма етноніму *половці*, *жителі степу* є традиційним, починаючи з видання 1800 р., і подається як єдине можливе у словнику-довіднику “Слова о полку Ігоревім”¹. Як метонімічне означення половців, “*обитателей поля*”, трактує цей іменник в “Енциклопедии “Слова о полку Игореве” Л.В.Соколова². Там же В.М.Шапошников зазначає, що “данное словопотребление метонимически обозначает население половецкой степи”³.

Серед останніх праць, де автори торкаються означеного питання, слід назвати ґрунтовну книгу Ю.В.Підлипчука, де “поле” трактується як степ: “*Загородите степи путь*”⁴.

Тут одразу необхідно зробити застереження, що і в наведеній праці, і в багатьох інших коментарях та перекладах неправомірно вживається слово “степ”, тоді як давньоруські літописи його не знають - не маємо жодного випадку вживання його у давньоруських текстах⁵.

В.П.Тимофєєв, аналізуючи лексему “*загородите*”, залишає без коментаря іменник “*Поле*”, хоча й подає його як власну назву з великої літери⁶.

Окремо треба сказати про позицію відомого знавця давньоруського літописання Б.І.Яценка. Так, обстоювана у багатьох працях вченого неординарна теза про те, що похід Ігоря Святославича був спрямований проти суздальців, яких Автор "Слова" ніби називає "хінова", у розлогій останній його книзі, дещо підсумовуючи попередні напрацювання, вже остаточно стверджується: "*Буй-тур Всеволод лишався у Курську, перекривши Полю (тобто теж суздальцям) ворота саме тоді, коли Ігор вступив у Переяславську землю. А Ігор Сіверський взяв місто Глібів, помстившись переяславцям за руйнування своїх земель*"⁷.

Ніяких підтверджень мовленому Б.І.Яценко не наводить.

Тепер зупинимось власне на лексемі "*поле*", що зустрічається у "Слові" 17 разів⁸. У 16 випадках - у значенні відкритого місця, безлісного рівнинного простору. У фольклорі *чисте поле* - це місце підвищеної небезпеки, де часто трапляються різноманітні біди. Зрозуміло, що "поле" виступає як зона зустрічей з ворогом. Писемні джерела теж подають кілька прикладів вживання цього іменника в значенні степовиків, кочовиків, поганих.

У давньоруських літописах десятки разів теж зустрічається іменник "поле" як ворожа або така, що знаходиться за межами Русі, територія. Це випадки на кшталт "поле половецьке", "татарське". Ці назви не мають чіткої географічної прив'язки і в більшості випадків вказують на землі, що знаходилися за Ворсклою, Доном, за південними або східними околицями держави. Кілька разів трапляється вживання лексеми і в значенні *половці*, тобто в тому ж смислі, який вбачають дослідники й у фразі "Слова". Єдиним місцем твору, де цю лексему використано в іншому значенні, є розглядуване нами.

"Відкриття" або "закриття" воріт є стійким фразеологізмом - компонентом феодальної символіки, що десятки разів використовується літописцями як термін, пов'язаний із конкретними географічними об'єктами. Він відноситься до ряду феодальної лицарської символіки типу "*зламати списа*", "*взяти на щит*", "*стати у стремено*" і т.ін., які широко використовує і автор "Слова".

У творі, окрім аналізованої, є ще три фрази, які стосуються нашого питання:

затворив	<u>Дунаю</u>	ворота;
отворяєши	<u>Киеву</u>	врата;
отвори врата	<u>Новуграду</u> .	

Ці приклади повністю відповідають схемі вживання термінів у літописах - йдеться про абсолютно реальні географічні об'єкти. Інше питання, що іменник "*ворота*" має символічне значення, оскільки, зрозуміло, при здобутті міста ніхто особливо не турбувався про відкриття або зачинення воріт - їх ламали, палили, просто ігнорували, вриваючись у міста через проломи у стінах, по драбинах і т.ін.

Деякі коментатори, і зокрема Д.С.Ліхачов, наполягають, що у випадку з Дунаєм йдеться про Ярослава Осмомисла, який "*затворил ворота своей земли*

от Дуная”, тобто від країн, що знаходяться на Дунаї⁹. В такому тлумаченні відомого вченого відчувається деяка натягнутість, адже занадто розпливчата з широкими можливостями семантичного варіювання фраза при такому її розумінні порушує стилістику твору і його логічну послідовність при викладі конкретних реалій.

Якщо погодитись з Д.С.Ліхачовим, що Дунай - це якісь країни, від яких Ярослав “затворился”, тоді неодмінно постане питання: що ж то за “ворота”? “Ворота”, що “затворяються”, в поетичній системі “Слова” повинні мати цілком реальне означення. Зрозуміло, йдеться не про матеріальну дерев’яну конструкцію - геніальний Автор мислить іншими категоріями - напівсимволами, але в основі їх завжди лежать усім зрозумілі поняття. Отже, таке прочитання фрази не відповідає традиції вживання словосполучення і порушує систему, якої дотримується (як це видно з двох інших випадків) і Автор. Йдеться, звичайно, про конкретну місцевість - вузький прохід, який і мав назву Залізні ворота¹⁰.

Позиція Д.С.Ліхачова стосовно Дунаю, думається, викликана випадком, коли система ніби порушується ще більше. Це ситуація з іменником “поле”, якщо розглядати його традиційно, де “поле” - це половці.

Враховуючи надзвичайну точність і доцільність Автора при використанні тієї чи іншої лексеми, його бездоганний поетичний слух, а також педантичне додержання логіки “конкретності художнього образу, що лежить в основі терміну”¹¹, ми можемо дійти наступного.

У трьох із чотирьох випадків вживання широковідомого фразеологізму (фактично - терміну) з “воротами” Автор дотримується традиційного підходу, будуючи стрункий семантичний ряд, який складається з назв географічних об’єктів - Києва, Новгороду, Дунаю. В четвертому ж випадку - з фразою, яку ми розглядаємо, - він або, виявляючи непослідовність, припустився помилки, або свідомо вдався до порушення цього ряду, ввівши до його складу явно недоречних тут “половців”, якщо так розуміти, згідно із сучасними тлумаченнями, “поле”. Ми не маємо жодної підстави стверджувати перше і не бачимо логіки в другому.

У цій ситуації є й третій варіант - помилка криється не в самому творі, а у неправильному тлумаченні лексеми “поле”. Для цілісності семантичного ряду необхідно, щоб цей іменник означав не половців, а, як і в трьох інших випадках (нагадаємо - з Дунаєм, Києвом, Новгородом), певний географічний об’єкт.

Іпатіївський літопис містить майже паралельну фразу з докором Святослава Київського на адресу Ольговичів: “отвориши ворота на Роусьскою землею”¹². Співставивши цю фразу з тією, яку ми розглядаємо, можна дійти висновку, що літописець ототожнював певну територію Руської землі з “полем”.

Вся складність вирішення питання щодо локалізації “ворот поля” обумовлювалася тим, що під іменником “поле” дослідники - переважно філологи

- вбачали збірне "половці". Причому, що характерно, таке розуміння виникало на підставі аналізу тексту лише "Слова".

Проте, окремі дослідники, зокрема історики, зверталися до цього питання, очевидно відчуваючи, що йдеться про якусь більш конкретну річ, ніж умовність художнього образу, в основу якого покладено теж досить умовну в географічному плані ділянку порубіжжя.

Вже майже 200 років тому П.Г.Бутков зазначав, що "*Страна к востоку от р.Голтвы и левая р.Семи называлась поле*"¹³.

Згодом таке досить умовне визначення вченого деталізувалося і уточнювалося іншими дослідниками. Зокрема, М.П.Барсов, намагаючись визначити кордони між Переяславщиною та Сіверщиною, підкреслював: "*На северо-востоке Переяславский рубеж должен был проходить первоначально у сближающихся между собой верховьев Ворсклы, Псела и Сулы, по холмистому водоразделу их с Посемьем. Между Посемьем и Переяславскими владениями простиралось поле*"¹⁴. (Останнє слово виділене М.П.Барсовим - В.З.).

Інакше підходили до розв'язання цього питання історики й археологи другої половини ХХ ст. О.К.Зайцев, М.П.Кучера¹⁵, В.В.Єнуков та деякі інші вчені. Так, на підставі літописних даних, але без зв'язку зі "Словом", вони зазначали, що під "полем", очевидно, розумілася територія межиріччя Сейму і Псла.

Зокрема, О.К.Зайцев писав, що "*Под "Полем", вероятно, подразумеваются безлесные земли междуречья Сейма и Псла. Крутой правый берег и дубравы вдоль течения Псла были удобны для надежной обороны Посеймья. Возможно, в районе современного г.Сумы, где течение Псла обращается к югу, шла граница Курского Посеймья с территорией г.Верь, куда беспрепятственно приходили половцы в 1113, 1127 гг. и во второй половине XII в.*"¹⁶.

Б.О.Рибаков спробував окреслити розташування "*ворит*", які, на його погляд, знаходилися в районі м.Вир (сучасне Білопілля)¹⁷. Розвинув і конкретизував цю думку з залученням археологічних матеріалів Ю.Ю.Моргунов, який визначив логіку спорудження "*ворит*" - міст-фортець у вузькому проході на землі Русі в районі Виру¹⁸. Торкалися питання географії цього "степового коридору" також В.П.Коваленко та Ю.М.Ситий¹⁹.

Відокремив згадки цього іменника як означення конкретної місцевості від випадків його традиційного вживання у тексті Іпатіївського літопису і досить умовно наніс "*Поле*" на карту Л.Є.Махновець²⁰.

Нещодавно детально розглянув випадки вживання цього топоніму в літописі та у "Слові" і досить вдало здійснив локалізацію окремої його ділянки в районі Курська В.В.Єнуков²¹.

Також слід відмітити цікавий факт, що саме на східних землях цього Поля, тобто у Посуллі, скіфологи Ю.В.Болтрик та О.Є.Фіалко відмічають

наявність у ранньому залізному віці північного крила трансскіфського тракту, зазначаючи, що *“все крупнейшие погребальные сооружения юга Восточной Европы скифского времени были воздвигнуты только на этой трассе или в непосредственной близости от нее”*²².

Отже, аналізу згадок цього об'єкту в писемних джерелах із прив'язкою до географії подій “Слова”, тобто до вірогідного місця прориву Гзи через Поле на шляху до Путивля, окрім кількох наших невеликих повідомлень²³, досі здійснено не було.

Іпатіївський під 1146, 1147 (двічі), 1159 (двічі), 1160 (двічі), 1184 рр. та Лаврентіївський під 1159 р. (двічі) літописи містять важливу інформацію стосовно “поля”. Розглянемо кілька досить переконливих прикладів. Так, під 1147 р. Іпатіївський літопис сповіщає про події, що розгорнулися після вбивства Ігоря Ольговича. Гліб Юрійович та Святослав Ольгович підійшли до Курська, і за згодою курян Гліб Юрійович призначив до них посадника, а потім князі підійшли до Вири, де *“посажа посадники свои Глеб Гюргевич по Посемью за полем”*²⁴.

Таким чином, з цього повідомлення випливає, що “Поле” знаходилося між Виром та Посейм'ям. На даній території ця його ділянка локалізується досить надійно.

У продовження цих же подій маємо ще одне повідомлення цього ж джерела. Коли жителі Уненіжа, Білої Вежі та Бохмача дізналися, що Ізяслав Мстиславич із братом Ростиславом спалили місто Всеволож, то *“побегоша Черниговоу”*. Князі ж послали за ними й наздогнали *“на поли”*. Події відбувалися біля Глібля²⁵. У даному випадку йдеться про землі, розташовані біля кордонів Чернігівського князівства. Глібль локалізується або на місці городища біля с.Шевченкове (Конотопський р-н Сумської обл.), або у с.Красний Колядин (Талалаївський р-н Чернігівської обл.)²⁶, що знаходиться за 80 км на південний захід. У даному випадку це питання не є принциповим, оскільки обидва археологічні об'єкти потрапляють до зони локалізації Поля. Отже, ця його ділянка знаходилася дещо південніше розглянутої вище.

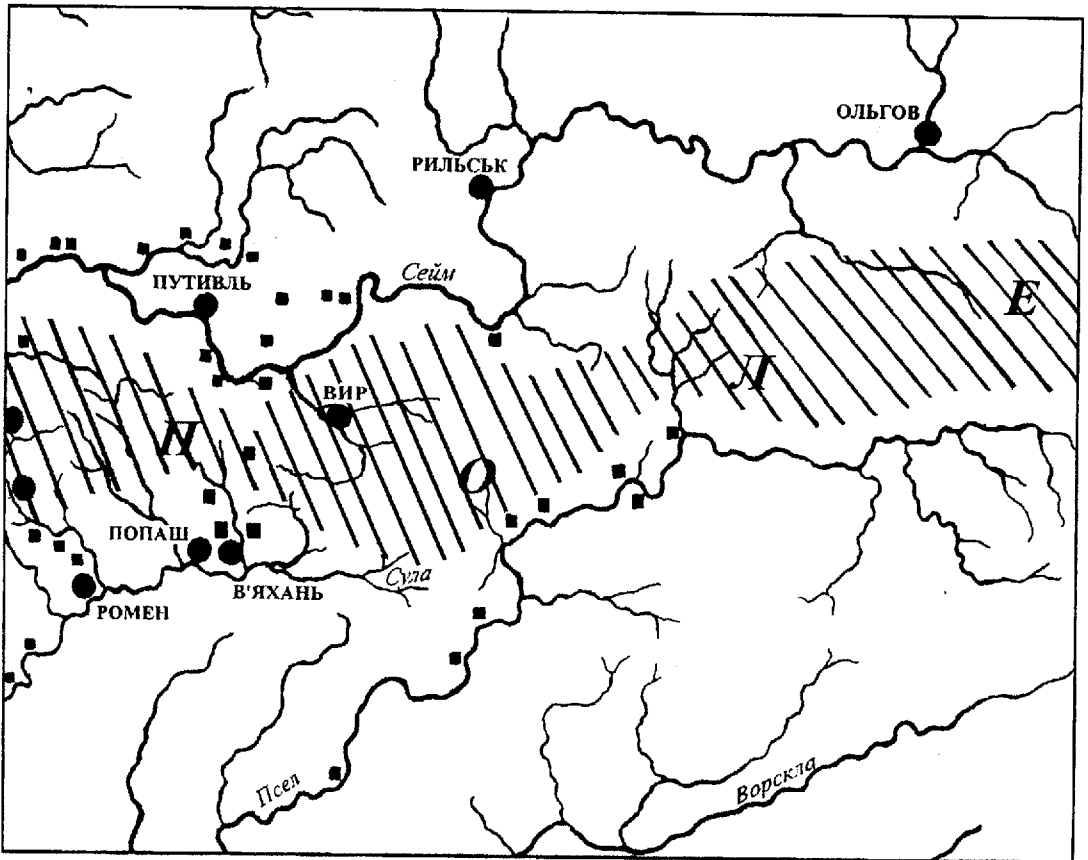
У 1160 р. до Ізяслава Давидовича, який перебував у Вирі, прийшло багато половців, і з цією *“всею силою половецкою”* він вирушив проти Святослава Ольговича на Чернігів. Але останній, зібравши значне військо, вирушив назустріч, і Ізяславу довелося відступити. Він, як це випливає з літописного повідомлення, відійшов на відстань денного переходу і дійшов до Ігорового броду²⁷. Таким чином, маємо низку конкретних орієнтирів, що дають можливість досить точно локалізувати Ігорів брід. Останній, на слухну думку Л.Є.Махновця, знаходився на р.Борозна²⁸. Далі Ізяслав Давидович рушив до Виру *“у поле”*. Аналогічну інформацію, але більш узагальнено, подає і Лаврентіївський літопис²⁹.

Влітку 1160 р. Ізяслав Давидович разом із братами та чернігівськими Ольговичами (Святославом та Ярославом Всеволодовичами, Олегом Святославичем) вирушив до Переяславля, аби примусити Гліба Юрійовича

приєднатися до походу проти Ростислава Мстиславича Київського. З контексту випливає, що вирушили вони з Чернігова. В цей час до Ізяслава прийшло багато половців, і він "поєха противу Половцем в поле и совокупився с Половци поєха к Переяславлю"³⁰.

Простоявши два тижні і нічого не дочекавшись, Ізяслав, коли дізнався, що Ростислав вирушив проти нього, утік, а половці "бежаша в поле"³¹.

Маршрут руху з Чернігова до Переяслава встановити важко, але зрозуміло, що тут ділянка Поля знаходилася десь між Черніговом та Переяславцем. Враховуючи попередні дані, можемо припустити, що Ізяслав у цей час перебував у Вирі, бо літопис свідчить, що половці прийшли до Ізяслава, і в той же час він виїхав до них назустріч в Поле. Мало вірогідно, щоб вони підійшли аж до Чернігова. Інші ж князі вирушили до Поля з Чернігова.

Ділянка середньовічного шляху Поле за даними літописів та "Слова о полку Ігоревім"

- - літописні міста
- - давньоруські городища

Тепер розглянемо ще одне важливе місце, пов'язане з Ігорем Святославичем, героєм "Слова о полку Ігоревім". У лютому 1185 р. половецький хан Кончак став на Хоролі і послав послів до Ярослава Чернігівського "*мира прося*". Ярослав, у свою чергу, відіслав до Кончака свого посла воєводу Ольстина Олексича.

У справу, як можна бачити, виходячи з літопису, мирних переговорів втрутився Святослав Київський і 1 березня розгромив половців на Хоролі. Ярослав у цьому участі не брав, логічно мотивуючи тим, що послав до половців свого воєводу: "*а не могу на свои муж поехати*". Ігор же на заклик Святослава відповів, що, мовляв, половці є всім спільний ворог, і радився з боярами, як швидше дійти на з'єднання з військами київського князя: "*переехати полкы Святославля*".

Бояри відмовляли Ігоря, кажучи, що вже пізно, встигнути неможливо. Ігорю це не подобалося, бо він хотів "*ехать полем перек, возле Сулу*". Але чи великий обледенілий сніг, чи туман завадили цьому³².

Ці події стали приводом для численних звинувачень Ігоря, який ухилявся від загальнодержавних цілей. Б.О.Рибаков, здійснивши детальний аналіз цього повідомлення, провів розрахунки відстаней та хронології і дійшов висновку, що Ігор міг би встигнути до Святослава. Вчений пропонує різні варіанти гіпотетичного маршруту Ігоря до верхів'їв, середньої чи нижньої течій Хоролу³³. Ми не будемо зупинятися на тогочасних політичних колізіях (сварка Ігоря з Володимиром Переяславським, що унеможливило рух Ігоря землями Переяславщини; переговори Ігорового сюзерена Ярослава Чернігівського з Кончаком, що відбувалися саме в цей час) - це тема для окремого дослідження, а повернемося до географії "*поля*".

Важливо у даному випадку, що "*возле Сулу*" Б.О.Рибаков трактує як рух вздовж, а не поперек - "*перек*" русла цієї річки, не враховуючи пряму вказівку літопису, що Ігор планував "*ехать полем*". Характерно, що у відомій монографії, здебільшого присвяченій саме географії походу Ігоря, Б.О.Рибаков точно подає літописний рядок ("*Хоте же ехати полем перек, возле Сулу*"³⁴), а в останній розлогій праці вченого цей же рядок виглядає інакше: "*хоте же ехати переди Полем возле Сулу*"³⁵, що принципово змінює географічну ситуацію.

Відомий знавець літератури Древньої Русі О.В.Творогов, очевидно, зовсім не пов'язуючи "*поле*" з конкретною місцевістю, переклав: "*хотел он ехать по степи прямоком, по берегу Сулы. Но была распутица, так, что войско за целый день не смогло бы преодолеть и поля от края до края*"³⁶.

Аналогічний переклад і у В.Ю.Франчук: "*хотів він їхати навпростець, берегом Сули. Але був туман великий, так що військо за цілий день не змогло б переїхати поле з краю в край*"³⁷.

Як видно, і О.В.Творогов, і В.Ю.Франчук не ідентифікують "*поле*" цього місця літопису ні з реальним природним й історичним об'єктом, ні зі згадкою

його у "Слові", ні з іншими літописними згадками. Лише у перекладі Л.С.Махновця, який, як вже йшлося, у ряді випадків розумів під цим словом історико-географічний об'єкт, це речення передано адекватно літопису і за формою, і за змістом: "бо він хотів їхати полем наперек, коло Сули", хоча й не виправдано, на нашу думку, подано іменник не як власну назву, а з малої літери³⁸.

У світлі вищевикладеного, ситуацію, очевидно, слід пояснювати наступним чином. Ігор планував перетнути Поле напроти верхів'їв Сули (можливо, через Піщаний брід), тобто майже по прямій: Путивль - Вир - верхів'я Сули. Таким чином, згадка Поля у такому контексті дає можливість досить точно визначити його розташування у цьому регіоні.

Отже, у цих випадках однозначно йдеться про "поле" як власну назву (Поле-!) внутрішньої території давньоруської держави. Завдяки контексту, багатому на назви інших географічних об'єктів, маємо можливість окреслити його місце розташування. Це велика, відносно маловодна смуга землі (умовно її можна називати суходолом), що простягалася на північний схід від Києва через Задесення, проходила між середнім Сеймом - верхів'ями Сули, і далі - до району Курська та на схід у Подоння. Найбільш вузьке її місце було в районі Виру, де, як ми вже зазначали, і знаходилися "ворота".

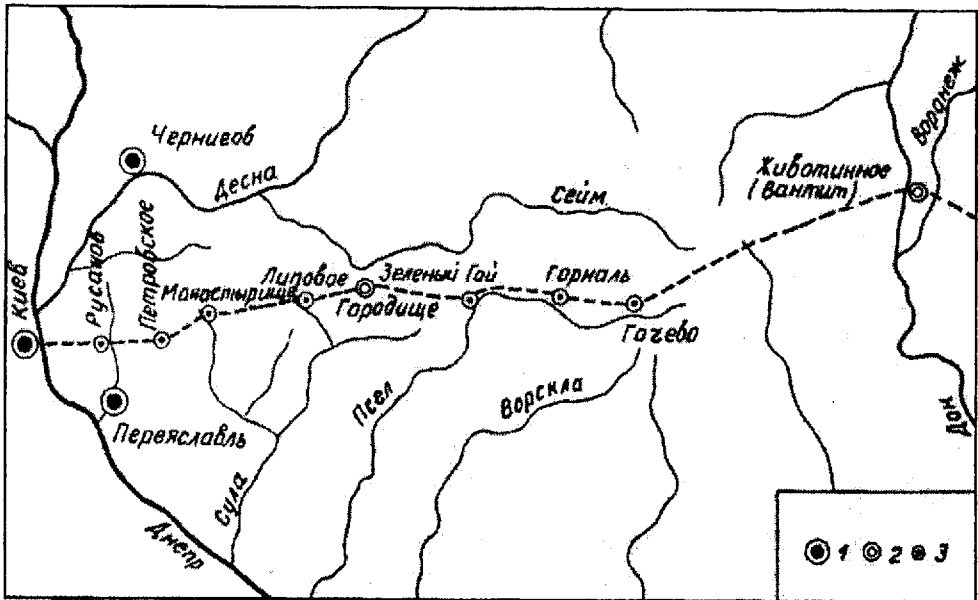
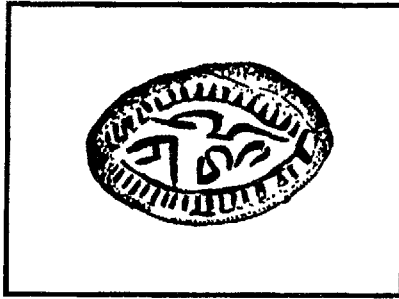

Схема "київської" ділянки магістралі Булгар-Київ.
1 - столиці князівств, 2 - літописні міста, 3 - місця стоянок (за О.П.Моцею)

Бронзова платівка від перстня з доброзичливим арабським написом, відкрита на поселенні Лизогубівка під Конотопом (збільшено)

У зв'язку з цим важливим є правильне тлумачення етимології назви давньоруського міста Вир. Цей іменник на діалектах чуваської та "пратаатарської" (булгарської) мов означає "*степ, поле*".

Так, ім'я верхових чувашів ще на початку ХХ ст. було "*вір'ял*" - "*народ поля, степовий народ*"³⁹. Характерно, що назви на пол-, вир- зустрічаються в районі булгарських центрів на Волзі, скіфських та слов'янських поселень на Дону і в розглядуваному межиріччі Сули-Сейму, тобто вузлових місць магістралі Київ-Булгар. "Вир" - дуже вірогідно, переосмислена калька зі слов'янського "*поле*"⁴⁰.

Така схема досить чітко узгоджується з географічними міркуваннями. Виходить, що цей суходол пов'язував Середнє Подніпров'я (район Києва) через Середній Дон із Волгою⁴¹.

Таким чином, розташування Поля фактично співпадає (принаймні, до Дону) з трасою магістралі Київ-Булгар, надійно локалізованою на підставі даних Аль-Ідрісі та археологічних матеріалів О.П.Моцею та А.Х.Халіковим⁴². Опосередковано підтверджують наявність потужного торговельного шляху й інші археологічні матеріали, зокрема відкриті на Полі поблизу Конотопу артефакти з арабськими написами⁴².

Отже, цим Полям у районі Виру, оминаючи Посульську лінію оборони з півночі, і намагалися проходити на Чернігів та Київ половці. Саме ця ділянка руського порубіжжя і опинилася відкритою внаслідок поразки на Каялі - "*ворота*" в Руську землю залишилися без охорони. Сюди і вдерлися половці на чолі з ханом Гзою. Але вони не пішли по Полю, а, перетнувши його, напали на Путивль. Кончак же, як відомо, рушив на південь до Переяславля.

Все це дає змогу зовсім інакше сприймати фразу "Слова" "*загородите Полю ворота своїми острыми стрелами*", адже йшлося про цілком конкретний регіон - саме сюди і поквапився направити війська Святослав Всеволодович.

Тут, дещо відхиляючись від нашої теми, необхідно зазначити, що цей заклик Великого князя був актуальним і мав сенс лише до приходу половців на верхнє Посулля до Поля, тобто в район Виру-Путивля. Пізніше, навпаки, він був би згубним, оскільки, зачинивши, "загородивши" половцям "ворота" до відступу, означало б затримати ворога на своїй землі, яка залишилася без військових гарнізонів і не була здатною в тих умовах до дієвого протистояння.

¹ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Вып.4. - Л., 1973. - С.131.

² Соколова Л.В. Поле // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.138.

³ Шапошников В.Н. Поле Половецкое // Там же. - С.139-140.

⁴ Подлипчук Ю.В. "Слова о полку Игореве": Научный перевод и комментарий. - М., 2004. - С.227.

⁵ Зализняк А.А. "Слова о полку Игореве": Взгляд лингвиста. - М., 2004. - С.156.

⁶ Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - С.406.

⁷ Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Игоревім". - К., 2006. - С.301.

⁸ В "Энциклопедии "Слова о полку Игореве" помилково - 15 (див.: Соколова Л.В. Указ. соч. - С.138).

⁹ Лихачев Д.С. "Слова о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - С.212-215.

¹⁰ Махновець Л. Про автора "Слова о полку Игоревім". - К., 1989. - С.59.

¹¹ Лихачев Д.С. - Указ. соч. - С.214.

¹² ПСРЛ. - II. - Стб.645.

¹³ Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.53.

¹⁴ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - С.142.

¹⁵ Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья // Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). - К., 1984. - С.13; *Він же*. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999. - С.156.

¹⁶ Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С.96.

¹⁷ Рыбаков Б.А. "Слова о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.212, 214-216; *Он же*. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М., 1972. - С.405.

¹⁸ Морзунов Ю.Ю. "Полю ворота" по археологическим данным // "Слова о полку Игореве" и Путивльщина. Мат. науч. конф. - Путивль, 1986. - С.23-24; *Он же*. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.22, 97-99.

¹⁹ Коваленко В.П., Ситий Ю.М. До питань про закономірності розміщення поселенських структур X - середини XIII ст. у Південній Русі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.43-44.

²⁰ Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний показник // Літопис руський. - К., 1989. - С.564; карта Східної Європи.

²¹ Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. - Курск, 2005. - С.13-22; *Он же*. История Посемья - Курской волости на рубеже эпох (IX-XI века). - Автореф. дис. ... доктора истор. наук. - Курск, 2007. - С.6-8.

²² Болтрик Ю.В., Фялко Е.Е. Басовское городище - центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. - Харьков, 1995. - С.45.

²³ Звагельський В. В. До питання локалізації “Поля” південно-східної Русі за письмовими джерелами // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.52-55; *Він же*. Про шлях Ігоря Сіверського. - Історіографія та дослідження 1-го етапу маршруту. - Суми, 1999. - С.12-18.

²⁴ ПСРЛ. - II. - Стб.356.

²⁵ Там же. - Стб.358.

²⁶ *Сытый Ю. Н.* Черниговское Задесенье в составе вотчины черниговских князей (к постановке проблемы) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.”. Тезисы докладов. - Чернигов, 1988. - С.35; *Он же*. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.”. - К., 1990. - С.62-64; *Морзунов Ю. Ю.* Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - С.38-42.

²⁷ ПСРЛ. - II. - Стб.506.

²⁸ Літопис Руський / Пер. з давньорус. *Л. Є. Махновця*. - К., 1989. - С.277.

²⁹ ПСРЛ. - I. - Стб.350.

³⁰ ПСРЛ. - II. - Стб.514.

³¹ Там же.

³² Там же. - 637.

³³ *Рыбаков Б. А.* “Слово о полку Игореве” и его современники. - М., 1971. - С.212, 214-216.

³⁴ Там же. - С.214.

³⁵ *Рыбаков Б. А.* Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”. - М., 1991. - С.60.

³⁶ Летописные повести о походе князя Игоря. (Подготовка текста, перевод и комментарии *Творогова О. В.*). Из Ипатьевской летописи // Памятники литературы Древней Руси. - М., 1980. - С.351.

³⁷ Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упорядкування, текстологічне дослідження та переклади *В. Ю. Франчук*. - К., 1988. - С.181.

³⁸ Літопис Руський / Пер. з давньорус. *Л. Є. Махновця*. - К., 1989. - С.336.

³⁹ Новый Энциклопедический словарь. Десятый том. Вельнер - Власть дисциплинарная. - СПб., 1912. - С.774.

⁴⁰ Пояснення назви “Вир” як такої, що походить від географічного терміну “водоверть, вир” є правильним, але не повним. Воно стосується пізнішого, вторинного переосмислення слов'янським населенням іншомовної лексики - контамінацією зі звичними “вирувати, крутити”. Це відбулося, коли зв'язки з Волзькою Булгарією стають менш інтенсивними і торговельна магістраль, що пролягала по Виру-Полю, втрачає основну свою функцію. Сталося це приблизно у кінці XI ст., адже вже у середині XII ст. літописці не знають первинного значення іменника Вир, не ототожнюючи його з “полем”. У зв'язку з цим і сучасна назва міста, в межах якого знаходиться “старе Вирське” городище - Білопілля, - є не випадковою, як і розташованих неподалік Миропілля та двох Краснопіль. Традиційні пояснення, що ці назви у XVII ст. були занесені переселенцями, є неточними. (Див.: *Звагельський В. В.* Про походження назви давньоруського міста Вир // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.63-64).

⁴¹ Тут, принагідно, необхідно вказати на великий ступінь вірогідності того, що назва цього Поля пов'язана з етнонімом “поляни” і ще глибше - з “полі-полами” скифських часів.

⁴² *Моця А. П., Халиков А. Х.* Булгар - Киев. Пути - связи - судьбы. - К., 1997. - С.5, 75, 137.

⁴³ *Беляева С. А.* Разведка на р. Сейм // Археологические открытия. 1971 г. - М., 1972. - С.313; *Она же*. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований) - К., 1982. - С.66; *Белінська Л., Терещенко В., Євтушенко О., Звагельський В.* Археологічні знахідки з Конотопщини // Сумська старовина. - №№VIII-IX. - 2001. - С.188.

“По Лозію”

Після втечі Ігоря з району р.Тор, де він перебував у полоні, половці намагалися його наздогнати, що й відображено у “Слові”.

Цей фрагмент тексту традиційно відноситься до складночитаємих або навіть темних, зокрема рядки з іменником “лозіє”. Згадаємо: *“а не сорокы втроскоташа - на следу Игореве ездить Гзакъ съ Кончакомъ. Тогда врани не граахуть, галици помлѣкоша, сорокы не троскоташа, полозию ползоша только. Дятлове тектомъ путь къ реце кажутъ, соловіи веселыми нес[н]ьми светъ поведають”*.

Тлумачення цього фрагменту загалом зводиться до трьох варіантів, що вимагають незначних граматичних кон’єктур (лозіє, полозиє, по лозію), коли лексема трактується як рослина, птах, змія. Перші видавці подають “*полозию ползоша только*” - у перекладі “*сороки не стрекотали, но двигались только по сучьям*”; катерининська копія - “*по лозію ползоша*”; В.Жуковський - “*сороки не стрекотали, / Ползком только ползали*” (1817-1819); М.Деларю - “*одни только дятлы, / Тихо ползя по ветвям*” (1839); М.Максимович - галки “*тільки в густих лозах / Помалу скакали*” (1857, 1859); П.Мирний - “*Сороки не скрекотали - / По лозах ховалися - повтікали*” (1883); І.Вагилевич - “*по лозах повзали тільки дятлове*” (1884); Ю.Федькович - “*лиш ящюри повзають тихо*” (1902); Я.Купала - сороки “*Па лозах распаузліся, мокли*” (1921); К.Бальмонт - “*сороки без трещанья / Только ползали по сучьям*” (1929-1930); С.Шервинский - “*Только поползни ползали*” (1934, 1967); М.Рильський - “*Тільки полози повзали*” (1939, 1952); В.Стеллецький - “*поползни стихли, ползали только*” (1938, 1984); Л.Махновець - “*полози повзали тільки*” (1951, 1983); Л.Тимофеев - “*молчат поползни*” (1953, 1982); С.Ботвинник - “*полозы ползали только*” (1957, 1985); А.Чернов - “*полозы переползали*” (1978, 1985); І.Шкляревський - “*только змеи шушат*” (1980, 1983); М.Мещерський - “*только полозы ползали*” (1985)¹.

Показово, що такі два талановитих поети, як А.Майков та М.Заболоцький, які працювали над перекладами “Слова” з інтервалом майже у сто років (перший - у 1866, 1893 рр., другий - 1946, 1958 рр.), очевидно, не задовольняючись існуючими тлумаченнями, взагалі опустили ці місця. У всіх цих випадках зміст принципово не змінюється - природа співчуває Ігорю Святославичу.

Таке тлумачення містить і “Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”, причому під двома позиціями: “лозіє” - довгі гнучкі стеблини деяких кущів² та “полозіє”-полоз - велика змія або птах сімейства дятлів³.

Одне з останніх авторитетних видань “Енциклопедия “Слова о полку Игореве” подає вже тільки дві версії, віддаючи перевагу полозу-змії і зовсім не згадуючи лозіє-рослину⁴.

Але виявляється, ці обидва ґрунтовні видання наводять не всі наявні в літературі варіанти. Розглянемо деякі з них.

Так, зовсім інакше перекладав Д.І.Прозоровський: “*беглецы только ползком ползли*”, пояснюючи у коментарі - “*ползую*” - *ползью, ползком*”⁵. Як бачимо, дослідник, додаючи іменник “*беглецы*”, по-іншому сприймає смисл всього фрагменту. Схожий за змістом варіант містить і переклад О.Степанова: “*сторожско по лознякам беглецы ползли*”⁶.

Г.В.Сумаруков у відомій книзі, присвяченій “*неприродній*” поведінці тварин у “Слові”, наводить власний пояснювальний переклад сцени (так автор називає окремі сюжетні лінії) “*Побег Игоря*”. Згідно з його концепцією 11 назв тварин, згадуваних у “Слові”, - це назви тотемів половецьких орд. Всі вони вписуються у досить струнку схему поведінки саме половців, а не птахів та звірів. Єдиним, чия поведінка є невизначеною, оскільки залишається незрозумілим, що означає це “*ползанье в картине побега Игоря*”, є полози. “Орда Полозів”, як доводить дослідник, мешкала поблизу кордонів із Руссю, і, вірогідно, не бажаючи ускладнювати стосунки з сусідом, робила вигляд, що не помічає Ігоря, котрий рухався через її територію⁷.

Не зупиняючись на в цілому неординарному підході Г.В.Сумарукова до аналізу історико-літературного твору, підкреслимо, що вчений-біолог й історик, на нашу думку, правильно підмітив нелогічність, невизначеність ситуації з полозами-зміями.

До речі, в одній зі своїх останніх праць, що так і зветься - “*Полозье в “Слове о полку Игореве”*”, Г.В.Сумаруков розвиває думку, висловлену мимохідь у згадуваній вже книзі, що слід читати “*по Лозью*”, оскільки йдеться про місцевість “*Лозье*”, котра знаходилася там, де пролягав Залозний шлях⁸.

Отже, як бачимо, на сьогодні не існує єдиної точки зору стосовно розуміння аналізованого місця “Слова”.

Спробуємо відсторонитися від зовнішньої сторони опису втечі Ігоря, відійти і від численних трактовок та тлумачень і зосередитися не на тому, як великий Автор описує цю сцену, а що він описує, тобто яку фактичну інформацію ми можемо отримати. При цьому маємо знову згадати, що при широкій полісемантичності “Слово” є надзвичайно точним - приблизні, поверхові або помилкові судження, характеристики, факти в ньому відсутні абсолютно. Суцільна семантизація географічного простору, перетворення географічних реалій, відстаней і напрямків руху в знаки, що маркують міфологічні цінності, - типова риса середньовічного епосу. При цьому і точні історико-географічні

деталі, і фольклорні засоби перевтілення простору своєрідно співвідносяться, особливим чином поєднуються⁹.

Отже, *"на следу Игореве ездить Гзакъ съ Кончакомъ"*. Вже тут маємо вказівку, що хани були верхи, на конях, і що вони їздили не слідом, не по сліду, не просто гналися за Ігорем, а - *"на следу"*, тобто буквально рухалися тим же шляхом.

Далі описано, що сороки, ворони і галки мовчали, а от дятли та солов'ї - навпаки. Давно відомо, що природа у *"Слові"* співчуває, допомагає русичам, і зокрема князю Ігорю під час його повернення додому. Якщо ж сприймати цей фрагмент оригіналу і перекладів так, як його у більшості випадків публікують, то спостерігаємо явне протиріччя. Одні птахи мовчать, не розкриваючи перед половцями місце знаходження Ігоря, інші, в першу чергу - дятли, своїм тектом-стуком, що чути по водній поверхні на кілометри, - викривають. Але в той же час ці ж дятли і допомагають Ігорю, вказуючи на шлях до річки.

Саме на останній, рятівній функції дятлів наголошував М.В.Шарлемань у своїх відомих коментарях¹⁰. Але ж виникає питання, до чого тут дятли і чому саме вони - не вельми улюблені персонажі нашого фольклору і літератури? Несподівану, але, на наш погляд, вдалу відповідь нещодавно запропонував О.О.Гогешвілі, який віднайшов паралелі в античній і, зокрема, римській поезії. Так, у римській міфології, за Вергілієм, дятел Пікус - божественний батько Пана-Фавна-Сільвана - вивів, вказавши своїм стуком шлях до спасіння, плем'я піценів¹¹. У *"Слові"* ж дятел виступає проводирем через річку.

Отже, саме річка в цьому місці тексту виступає немовби кордоном, рубежем між небезпекою і спасінням. Бо тут, біля річки, дятел, на відміну від сорок, ворон та галок, які мовчать, залишившись десь позаду, вже творить звуки - тектає, а далі, вже за річкою, і солов'ї співають веселі пісні, там - світло, день. Цей фрагмент слід розглядати як приклад знаменитих антитез *"Слова"*: світло-тінь, сонце-затемнення, Русь-Половецький Степ і т.ін.

Те, що у творі р.Донець виступає межею між своєю і чужою землею, між світом живим, реальним та потойбічним, вже аналізувалося дослідниками. Так, ще при русі у Степ, при перетині символічного кордону зникає сонце і Руська земля ховається за пагорбами Шеломяні.

У Іпатіївському літописі про цю подію прямо сказано: *"Идуцимъ же имъ к Донцю реки в годъ вечернии, Игорь жъ возревъ на небо и виде солнце стояще, яко місяць"* і далі *"Перебрете Донець"*¹².

Згідно з логікою побудови *"Слова"*, де перехід через річку символізує вихід за межі *"цього"* світу, то і повернення теж обов'язково має бути пов'язаним з річкою. Це відоме правило міфологічної просторової орієнтації у *"Слові"* витримане бездоганно. При цьому, якщо у символічно-метафоричному аспекті все узгоджується, то і у реальному, даному випадку - конкретно-географічному, теж мають узгодитися всі деталі руху Ігоря на батьківщину. В аналізованому нами місці реальністю виступає ріка.

Тут ми можемо дещо гіпотетично змодельовати історико-географічну ситуацію. Якщо за річкою - спасіння, світло, рідна земля, то йдеться про територію Русі, рідної князю Ігорю Сіверщини. Ще перед втечею *“Игорь мыслію поля мерить отъ Великаго Дону до Малаго Донца”*, плануючи маршрут від початкової точки, місця перебування у полоні, до кінцевої - місця порятунку. І далі *“Игорь князь /.../ потече къ лугу Донца”*.

Малий Донець - це сучасна права притока Сіверського Донця - р. Уди. Саме цей Малий Донець-Уди допомагає князю, пестує його на хвилях, застилає зелену траву, вдягає тепло. І саме тут був розташований город Донець, до якого, за Іпатіївським літописом, і прийшов Ігор Святославич: *“и иде пеш 11 ден до городу Донцю”*¹³. Непрямо підтверджує цей літописний рядок фраза “Слова”: *“О Донче! Не мало ти величия, а Кончаку нелюбия, а Руской земли веселія”*. З приводу “веселія” Б.О.Рибаків слушно зауважив, що воно було можливим лише тоді, коли *“Игорь был уже за пределами досягаемости для Кончака и Гзака”*¹⁴. Порятунок напряму пов’язаний з цією річкою, бо тут стояло давньоруське місто, що входило до складу Сіверського князівства. Залишки городища м.Донець знаходяться на околиці сучасного Харкова¹⁵.

Отже, визначені на підставі і поетики “Слова”, і географічних реалій місця переходу Ігорем р. Уди співпадають, тобто йдеться про одну і ту ж місцевість. Завдяки хронологізації походу, встановленню часу затемнення та гіпотетичній локалізації Шеломяні ми можемо досить точно вказати, де саме русичі перетнули р.Донець. З розбіжністю у 20-30 км, що приблизно дорівнює дню шляху, ця місцевість локалізується в трикутнику Харків-Богодухів-Валки.

Повернемося до аналізованого фрагменту, де дятли вказують шлях Ігорю до річки, яку ми тепер можемо ідентифікувати з сучасною р. Уди. У нас немає жодних підстав вважати, що Автор, який тільки-но описував р.Донець, припустив, нібито Ігор не міг її знайти. Втім, саме так вважав Вс.Міллер, твердячи, що дятли своїм стуком вказували, де знаходяться дубрави, що розташовувалися на берегах річок¹⁶.

Ця думка була підтримана і додатково аргументована М.В.Шарлеманем¹⁷.

Г.В.Сумаруков у вже згадуваній праці підкреслював, що в таких міркуваннях багато шгучності і що з біологічної точки зору думка про дятлів, що вказували “тектом” шлях Ігорю до річки, не досить переконлива¹⁸.

І дійсно, район, де відбувалися ці події, - це нинішня Харківщина, околиці Ігорового Сіверського князівства, де він бував неодноразово. Досить згадати, що перед аналізованим походом Ігор Святославич здійснив три походи у район Середньої Ворскли, про що вже йшлося. Можемо сміливо припустити, що подібних акцій було значно більше, адже літописи фіксували не усі події. Отже, Ігор, звичайно, знав цю місцевість. Річок тут вистачає, і знайти їх за багатьма ознаками досить легко. Зрозуміло, що князь Ігор якусь частину шляху плыв та

йшов берегом, можливо по воді, плутаючи сліди. Зрізаючи повороти річки, був повинен або перепливати, що мало ймовірно, або переходити річку вброд, інакше кажучи - "перелазити через лаз", тобто мусив, висловлюючись словами Автора, "по лозію ползаши". Чим більше Ігор перетне бродів, тим більше, відшукуючи їх та форсуєючи ріки, буде відставати погоня.

Закономірно виникає питання: чи вживалися слова з відповідним коренем у давньоруських джерелах саме у такому значенні? Окрім того, що розглядається, зустрічається цей корінь в інших словах, що за значенням наближені до первісного смислу - лазити, повзати і т.ін. Тут же у "Слові" маємо "ползаши".

Літописна повість про ці події повідомляє: "Римовичи же затворишиає в городе и возлезше на забороле", "тамо ся налезеся муж родом половчин", "и подоима стеноу и лезе вонъ". Характерно, що в останньому прикладі у Хлебниківській редакції Іпатіївського літопису "лезе" замінено на "иде"¹⁹. Є й інші схожі варіанти: "тем никогда же не може поути собе налести", "честь твою налести", "почнеш попользвати и Щернигова к Новугороду", "полезите на кони", "полези же на конь", "а ты полези оуже на конь".

У трьох останніх випадках слово, що розглядається тут у Хлебниківському та Погодиносському списках, замінено відповідно на "всадетя", "всьяди", "вседаи"²⁰. Як видно, семантика лексеми в XII в. була значно ширшою і включала поняття, близькі за смислом до: знайти, придбати, залізти, досягнути.

Окрім цього, маємо власну назву с. Уполози, що розташовувалося біля Серенська і яке згадується у Лаврентіївському літописі під 1232 р.: "поиде князь великий Гюрги к Сереньску и стоявъ станом на Уполозах"²¹.

Що характерно, укладачі географічного покажчика до цього літопису трактують цю назву як село²². Так же сприймається вона і сучасними дослідниками²³. Проте, можливе й інше прочитання: "у Полозах", або "у полозах", тобто біля броду*. Це тим більше вірогідно, що князь Георгій Всеволодович став станом, тобто не у населеному пункті, а просто неба.

Отже, на нашу думку, є всі підстави говорити, що Лозіє "Слова о полку Ігоревім" це і є Лосицька дорога, якою рухався Ігор Святославич додому.

* Тут принагідно можна згадати назву літописної Лутави на Десні, неподалік від якої знаходиться пам'ятка періоду Київської Русі із красномовною назвою *Виползов* (Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.130; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999. - С.218). Етимологічно ці назви пов'язані і, напевне, походять від означення лаза/броду (Інші дефініції див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.82).

Дуже вірогідно, що й ім'ям літописної Лтави (суч. м.Полтава) у XII ст. позначалося не поселення/город, а місце переправи-брод через Ворсклу.

Вірогідно, назва відомого середньовічного Залозного шляху теж пов'язана з бродами. Цей шлях тричі згадується у Іпатіївському літописі разом із Гречником та Солоним під 1168 та 1170 рр., коли руські князі опікувалися його охороною, тому що половці нападали на купецькі валки²⁴. Оскільки в літописі точно не вказано, де він пролягав, висувалися різні версії, але після дослідження К.В.Кудряшова більшість дослідників схиляються до думки, що Залозний шлях проходив по Лівобережжю від Києва до Середнього Сіверського Дінця і далі на Північний Кавказ²⁵.

Нещодавно М.М.Корінний висловив думку, що цей шлях був не сухопутним, а водним, а назву свою дістав “від початкового пункту формування торгового каравану озера Залозного, зручної гавані поблизу гирла Десни, що проти Києва”²⁶. Така трактовка літописної інформації входить у пряме протиріччя з її контекстом і з тим беззаперечним фактом, що половці, як і інші кочовики, обходили річки, не будучи здатними здійснювати будь-які дії на воді.

Отже, в загальних рисах слід погодитися з К.В.Кудряшовим щодо локалізації Залозного шляху на Лівобережжі. Стосовно ж назви, то дослідники пов'язують її походження з рослиною - лозою, оскільки цей шлях ніби проходив “за лозами” (плавнями) Дніпровської луки, багатой на гідронімію з компонентом Лоз-”²⁷. К.В.Кудряшов наводить назви річок, які, на його думку, “очерчивают значительный район лозових лесов (підкреслено нами - В.З.), примыкающий с востока к Днепровской луке”²⁸.

По-перше, дуже сумнівною є сама назва цих “лозових” лісів, та ще й в басейнах річок Самара і Конська, що за гідрологічними характеристиками треба відносити до степових, що живляться переважно за рахунок снігу, - весняний стік Самари становить майже 80% річного²⁹.

По-друге, до річок, що окреслюють ці “ліси”, дослідник відносить і дві річки Вербові, Осокорівку, Камишівку, Вербову Балку, назви яких ніяк не можна ототожнювати з “лозовими”.

І третє, головне. Якщо поглянути на географічну карту і на карту розташування шляхів у праці К.В.Кудряшова, де показані “лозові ліси”, то стає очевидним, що Залозний шлях проходив зовсім не “за лозами”, хоча б тому, що його напрямок із північного заходу на південний схід пролягає майже по прямій з Києва до Пониззя Дону.

Зрозуміло, що слід говорити не про неіснуючі “лозові” ліси, а про реальні лозові річки, тобто ті, що мають природні переправи, броди-лази.

Таким чином, на нашу думку, назву Залозного шляху слід пояснювати як іменник, утворений за допомогою префікса за-, що надає характеристику просторовості, відстані, тобто той, що знаходиться *за чимось*, у даному випадку *за Лозієм*.

Гості-купці, рухаючись по пізньому Муравському шляху південніше сучасного Харкова, перетинали Лосицьку дорогу або, навпаки, - пересуваючись

по ній з півночі на південь, виходили на великий торговий тракт - Залозний. Цей тракт відносно Лосицької дороги був *за нею*, розташовувався *після неї*, звідси і назва - Залозний. Децю подібне припускав Г.В.Сумаруков, про що мовилося вище, вважаючи, що Лозьє "Слова о полку Ігоревім" - це місцевість у районі Залозного шляху. З'ясувалося, що це не зовсім так, хоча сама ідея, як бачимо, виявилася всьми продуктивною.

Децю несподіваним підтвердженням того, що словосполучення "*По Лозію ползоша*" є окремою синтагмою, є її фонетична структура, зокрема чітко виражена, майже ідеальна звукописна форма на П-Л, О, З, З-Ш. Причому вона ще й збудована за принципом традиційних для "Слова" лексичних повторів і антитез і відноситься до паралельних структур (О-Л-О-З/ОЛЗ)³⁰. Якщо врахувати, що в основах цих двох слів лежить один і той же корінь -лоз/лаз, то виходить, що маємо справу з тавтологічно-бінарною синтагмою, до якої і за змістом, і за принципом побудови звукописних паралельних структур (тобто за формою) не можна приєднувати ні попередніх "*сорок*", ні наступне "*только*".

При цьому, що надзвичайно важливо, це не потребує ніякого втручання в текст великого пам'ятника, не треба міняти жодної літери, як це роблять більшість коментаторів та перекладачів, навіть змінювати кінцеву голосну в іменнику "Лозію", що призводить до зміни відмінка. Треба лише розставити розділові знаки, відсутні в оригіналі, а при друкуванні твору віршованими стовпчиками винести синтагму з Лозієм в окремий рядок: "*По Лозію ползоша*".

Отже, Лозіє, що згадується у "Слові о полку Ігоревім", - це відома з пізньосередньовічних джерел Лосицька дорога, якою рухався князь Ігор Святославич під час повернення з половецького полону в Русь. Залозний шлях знаходився південніше, за Лозієм, що й обумовило його назву.

¹ Цитати наведено за виданням: "Слово о полку Ігоревім" в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ-ХХ ст. - К., 1953. - 252 с.; Слово о полку Ігореве. - Л., 1985. - 498 с.

² Лозіє // Словарь-справочник "Слова о полку Ігореве". - Л., 1969. - Вып.3. - С.65.

³ Полозіє // Словарь-справочник "Слова о полку Ігореве". - Л., 1973. - Вып.4. - С.144-145.

⁴ Творогов О.В. Полоз // Энциклопедия "Слова о полку Ігореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.150-151.

⁵ Прозоровский Д.И. Новый опыт объяснительного изложения Слова о полку Ігореве // Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. - СПб., 1882. - Т.3. - С.257, 275.

⁶ Степанов Александр. Слово о полку Ігоревом, Ігоря, сына Святослава, внука Олега // "Слово о полку Ігореве". - Л., 1985. - С.207.

⁷ Сумаруков Г.В. Кто есть кто в "Слове о полку Ігореве". - М., 1983. - С.35, 101.

⁸ Сумаруков Г.В. Полозье в "Слове о полку Ігореве" // Сумська старовина. - 1997. - №1. - С.49.

⁹ Гаспаров Б. Поэтика "Слова о полку Ігореве". - М., 2000. - С.212-213.

¹⁰ Шарлемань Н.В. Заметки к “Слову о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. - Т.11. - Л., 1955. - С.11-12.

¹¹ Гогешвили А.А. Почему поют лебеди в “Слове о полку Игореве” // Герменевтика древнерусской литературы. Сборник 9. - М., 1998. - С.20-21.

¹² ПСРЛ. - II. - Стб.638.

¹³ Там же. - Стб.651.

¹⁴ Рыбаков Б.А. Дон и Донец в “Слове о полку Игореве” // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. - №1. - М., 1958. - С.5-11.

¹⁵ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.174-175.

¹⁶ Миллер Вс. Взгляд на “Слово о полку Игореве”. - М., 1877. - С.246.

¹⁷ Шарлемань Н.В. Из реального комментария к “Слову о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. - Т.6. - Л., 1948. - С.115.

¹⁸ Сумаруков Г.В. Кто есть кто в “Слове о полку Игореве”. - С.36.

¹⁹ ПСРЛ. - II. - Стб.647, 650, 651.

²⁰ Там же. - Стб. 637, 437, 499, 385, 405, 446.

²¹ ПСРЛ. - I. - Стб.459.

²² Там же. - С.564.

²³ Див., наприклад: Поляков Г.П. Села-замки Древней Руси XI-XIII вв. - Брянск, 2005. - С.49.

²⁴ ПСРЛ. - II. - Стб.528, 538, 541.

²⁵ Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948. - С.106-108.

²⁶ Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Историчні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип.11. - К., 1985. - С.81.

²⁷ Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. - К., 1985. - С.60.

²⁸ Кудряшов К.В. Указ. соч. - С.108.

²⁹ Самара // Українська Радянська енциклопедія. - Т.12. - К., 1963. - С.499.

³⁰ Николаева Т.М. Функционально-смысловая структура антитез и повторов в “Слове о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве”. Комплексные исследования. - М., 1988. - С.121.

“У Плесньска на болони”

Після трагічних подій на Каялі половці рушили у Русь. Цим подіям присвячене одне з найбільш складночитаемих, темних місць “Слова о полку Ігоревім”, що міститься у відомому “мутному”, тобто незрозумілому сні великого київського князя Святослава Всеволодовича: *“Всю ноць съ вечера босуви врани възграяху, у Плесньска на болони, беша дебръ Кисаню, и не сошлю къ синему морю”*. З таким же набором слів, але з іншою пунктуацією цей фрагмент міститься і у катерининській копії. Тільки назва міста подана “у Пленьска”.

Більшість дослідників не без підстав вважають цей фрагмент зіпсованим, тобто таким, що не піддається розшифровці в силу граматичної неузгодженості окремих одиниць речення, межі якого теж важко точно визначити, незрозумілості смислу окремих лексем і навіть функціональної нез’ясованості останніх як членів речення та частин мови. Для більш-менш логічного прочитання і розуміння цього фрагменту необхідно провести кілька досить складних операцій, таких, як заміну окремих літер, перестановку слів або їхніх частин, зміну в пунктуації.

Зрозуміло, що все це призводить до певних, інколи принципових новацій і досить критично сприймається дослідниками.

Отже, пропонується багато різних тлумачень, але все ж залишаються не до кінця зрозумілими і “босуви врани” (бісові або сірі вовки), і “дебръ кисаню” або “дебрьськи сани” (болотні змії або похоронні сані), і хто кого чи що несе до синього моря? Прочитання цього місця дещо прояснюється майже паралельними фразами з тлумачення сна Святослава боярами. Так, “врани възграяху” перегукуються зі словами “Готския краснья девы вспеша”, “босуви врани” - з “время бусово”, певне співзвуччя спостерігається і у словосполученнях “дебръ Кисаню” та “месть Шароканю”. Також синє море згадується в обох випадках. По кожному з цих слів існує велика література з багатьма варіантами дефініцій, що дозволяють досить довільно трактувати зміст аналізованого місця тексту.

Єдине, що є відносно зрозумілим у сні Святослава і в останніх його рядках, це те, що йдеться про велику біду, про передчуття смерті. Святослав Всеволодович, який в цей час реально перебуває у Києві на горах, грізний і великий, зі срібною бородою, бачить себе не у столиці, а десь біля Пліснеська

та ще й “на болоні”, тобто десь за городом, у низькому місці, і не на золотому столі київському, а в погребальних снях, що несуть його до синього моря - у даному випадку - символу “того світу”, очевидно - до половців у полон. Всі події хронологічно розмиті, дієві особи і географічні прив’язки піддаються визначенню лише умовно, з великою долею гіпотетичності.

Єдиною реалією всього цього місця є географічний орієнтир - події відбуваються біля Пліснеська “на болоні”, десь, очевидно, неподалік з “*дебрь Кисаню*”. Отже, щоб з’ясувати, де відбувалися ті події, які князь Святослав бачить уві сні, треба встановити, де розташовувався Пліснеськ.

Погляди дослідників на це питання досить суперечливі - від упевненої локалізації на конкретній території до іншого словоподілу тексту, в результаті якого зникає сама назва і з’являються інші слова. Такі різні погляди багатьох авторів на сьогодні загалом вже згрупувалися, і тепер відкривається можливість на їхній основі сформулювати 3 гіпотези. Зупинимось на них.

Перша - галицька, що є найбільш поширеною. Вже перші видавці у 1800 р., з посиланням на В.М.Татіщева, у примітках зазначають: “*Городъ Галичскаго Княженія, смежный съ Владимірскимъ на Вольтинѣ*”. З деякими варіаціями та уточненнями до цієї точки зору приєдналися М.М.Карамзін, П.П.Вяземський, О.М.Огоновський, М.П.Барсов, Р.Заклинський, В.Щурат¹.

Вона навіть знайшла відбиття в історичній енциклопедії, де зазначено, що Пліснеськ згадується у літописі і “Слові о полку Ігоревім”, і що від нього збереглося городище площею 160 га та 7 рядів валів та ровів².

Ця точка зору обумовлена згадкою Пліснеська в Іпатіївському літописі під 1188 р., де йдеться про те, що волинський князь Роман Мстиславич, готуючись до походу на Галич, направив своїх воїв до Пліснеська (в інших списках літопису назву подано: Пресньск, Преснеск, Пленск). Взяти місто не вдалося - військо Романа було відбито уграми та галичанами³. Ще одна літописна згадка датується 1232 р.⁴

Літописний Пліснеськ пов’язується багатьма істориками з городищем біля с.Підгірці Бродівського району Львівської області. Особливо послідовно впродовж багатьох років обгрунтовував цю точку зору М.П.Кучера. Зокрема дослідник підкреслював, що ототожнення городища біля с.Підгірці з давньоруським м.Пліснеськ цілком відповідає літописним даним щодо місцеположення цього міста, тому що до 1946 р. тут знаходився монастир, що раніше звався Плесницький, а нині хутір, розташований на городищі, зветься Пліснесько. Тому “*можно думать, что “Плеснеск” “Слова” - это древнерусский город Плеснеск*”⁵.

Також важливим аргументом на користь галицької гіпотези є те, що частина Пліснеського городища і нині зветься, як зазначає М.П.Кучера, “*Кисарки (Кицарки)*”. На його думку, “*в современной “Кисарке” следует усматривать один и тот же корень, что и в древней “Кисани” “Слова”*”⁶.

Виходячи з наведених даних, виникає закономірне питання, що складається з двох частин: чи є згадуване городище дійсно залишками літописного Пліснеська і чи правомірно ототожнювати останній з тим об'єктом, що згадується у "Слові"?

Важливі матеріали для вирішення цього питання містять результати археологічних розкопок. Городище біля с. Підгірці і розташований поруч могильник досліджуються з початку ХІХ ст., особливо активно з середини ХХ ст. Археологічні розкопки тут проводили І.Д.Старчук, В.К.Гончаров, М.П.Кучера. Спорадично проводяться дослідження і в наш час⁷.

Археологами було виявлено багатий речовий матеріал і з'ясовано, що на пам'ятнику простежуються 9 ліній валів зі рвами, і що це городище слід ототожнювати з літописним Пліснеськом, а останній, в свою чергу, з Пліснеськом "Слова о полку Ігоревім". Від цього об'єкта, за даними М.П.Кучери (стаття написана у 1959 р.), *"сохранилось до наших дней большое древнерусское городище площадью около 160 га"*⁸ і *"во второй половине XII в. город, очевидно, имел уже широкую известность /.../ Мощные оборонительные сооружения города, от которых сохранилось одиннадцать линий валов, вполне объясняют, почему он стал объектом воинской тематики "Слова"*⁹.

Останнє твердження щодо потужних укріплень з 11 ліній валів (у роботі 1986 р. цей же автор називає 9 рядів валів зі рвами¹⁰) та величезної площі, з нашої точки зору, зовсім не пояснює, чому це місто стало об'єктом "Слова". В межах Русі є десятки пам'яток з більш виразними штучними історико-топографічними характеристиками, що не потрапили на сторінки давньоруських писемних творів, оскільки не були задіяні в свій час у тих чи інших важливих подіях. Отже, єдину для ХІІ ст. згадку в літописі ніяк не можна трактувати як *"широкую известность"*.

Ця повна невідповідність гігантських розмірів об'єкта з зовсім скромною його згадкою у літописі є надзвичайно дивною: менші у 80-40 разів тогочасні міста-гради, тобто площею у 2-4 га, згадуються у літописах по 2-3 і більше разів.

На цю невідповідність звернув увагу П.О.Раппопорт, який писав, що *"если учитывать всю его площадь, то она достигает 160 га и, следовательно, превосходит по размерам защищенной валами территории все древнерусские города, включая даже такие большие, как Киев, Чернигов, Рязань"*¹¹. Така велика площа городища та складна система валів, яких цей вчений нараховує 7¹², є характерними для городищ скіфського часу, а не давньоруського, що й підтверджується наявністю відповідної кераміки¹³. П.О.Раппопорт пише: якщо вважати, що давньоруський Пліснеськ складався з дитинця і одного окольного града, то площа його укріпленої території буде близько 4 га¹⁴. При цьому він зазначає, що Пліснеськ "Слова", дуже вірогідно, не має ніякого відношення до галицького міста Пліснеська¹⁵.

Правда, у своїй останній ґрунтовній монографії (вийшла друком у 1999 р.) М.П.Кучера в спеціальній примітці зазначив, що великі розміри городища Пліснеська пояснюються їх походженням з ранньозалізного віку¹⁶.

Сумнівався в ототожненні Пліснеська літописного, тобто галицького, і того, що згадується у “Слові”, М.С.Грушевський. Зокрема вчений писав у відомій “Історії України-Руси”, що згадка в останньому випадку є непевною¹⁷, а в перекладі взагалі опустив цей рядок, пояснюючи: “*Се, може, найбільш прикре місце тексту, яке не вдається розв’язати; я тому упускаю слова: “у Плесньска на болони беша дебрь Кисаню”*”¹⁸.

Головне ж, що викликає особливо скептичне ставлення до галицької локалізації Пліснеська “Слова”, - це абсолютна відсутність будь-якої географічної прив’язки до подій, пов’язаних з походом Ігоря Святославича. З тексту “Слова” і контексту “сна Святослава” випливає, що київський князь знає про поразку русичів на Каялі і про те, що половці, очолювані Кончаком та Гзою, вдерлися на Переяславщину та Путивльщину.

Отже, великому київському князю треба було терміново організувати мобілізацію своїх військ і звертатися за допомогою до інших князів, що він і зробив, і що відбито у його “золотому слові”.

Дослідники намагалися якимсь чином пояснити функцію згадки цього, галицького Пліснеська у “Слові”.

Так, М.В.Щепкіна погоджується з галицькою локалізацією: “*Город Плесенск [так - В.З.] был, по-видимому, каким-то важным стратегическим пунктом на границе между Галицким и Волынским княжествами. Поэтому он и включен в сон Святослава*”¹⁹. На основі палеографічних особливостей тексту М.В.Щепкіна заперечувала варіант моделювання, запропонований В.В.Капністом і підтриманий М.В.Шарлеманем: “*Пльсьньскъ как “Плоское - плиске” не только возвращает к ошибочному чтению первого издания, но и вносит в него еще новое искажение [...]/ При этом оба предполагаемых урочища в сущности безымянные: плеске-плиске - имя нарицательное*”²⁰. Далі цілком логічно М.В.Щепкіна зазначає, що у “Слові” нічим не помітні в історії яри, переліски, обмілини не могли бути символами подій загальнодержавного значення²¹.

Як “місцевість в Галичині” розглядав Пліснеськ і М.К.Гудзій²².

Цікаві пояснення згадки Пліснеська у “Слові” викладені у монографії М.Ю.Брайчевського (вийшла друком у 2005 р.), присвяченій багатьом аспектам твору і подіям, у ньому описаним. Окремі правки до тексту книги автор вносив впродовж тривалого часу до останніх років життя, хоча в цілому роботу було закінчено наприкінці 60-х років минулого століття, тому, на жаль, багато цінних спостережень відомого історика і археолога майже на сорок років опинилися поза науковим обігом.

М.Ю.Брайчевський стверджує, що Пліснеськ - це населений пункт Галицької землі²³, а згадку про нього у творі, спираючись на літописну

інформацію, пояснює тим, що у 1188 р. Роман Мстиславич - один з головних претендентів на Галицький стіл, зазнав поразки біля Пліснеська. Оскільки, на думку М.Ю.Брайчевського, подальші плани Романа Мстиславича "*приховували в собі смертельну небезпеку*" для Святослава Київського і він був "*найнебезпечнішим претендентом на велике княжіння*"²⁴, ця поразка була рятівною для київського князя. Але в такому випадку незрозумілим залишається, чому цей фрагмент сну Святослава містить явно трагічні мотиви, адже в цей час (якщо погодитися, що йдеться про 1188 р.) Роман Мстиславич вже не становив загрози для київського князя.

При цьому виходить, що "Слово" було створене не раніше 1188 р., що суперечить згадкам у ньому живими Ярослава Осмомисла і Володимира Глібовича, які до 1188 р. вже померли, та іншим прямим і непрямим фактичним даним. Розглядати ж можливість певних реальних дій, пов'язаних із Пліснеськом в той час, взагалі не має сенсу - від галицького Пліснеська до Києва близько 450 км, до Путивля - близько 700, тобто відповідно - понад 2 та 3 тижнів руху.

Єдиним аргументом на користь ототожнення Пліснеська "Слова" з городищем біля с.Підгірці залишається згадка майже ідентичного топоніма у літописі і така ж назва, розташованого неподалік хутора.

Отже, якщо більшість дослідників згодні з ототожненням городища біля с.Підгірці з літописним Пліснеськом, то ототожнення останнього з тим, що задується у "Слові", викликає великі сумніви. Це і примушує дослідників шукати інші пояснення і розробляти інші гіпотези.

Згідно з другою, київською, гіпотезою Пліснеськ слід шукати десь в районі Києва, або навіть у самому місті.

В.В.Капніст висловив "*догадку*", що Пліснеськ знаходився на околиці Києва тому, що "*селение за Подолом, за Кирилловский монастырь продолжающееся, и ныне называется Плоское. Не сие ли имя, испорченное переписчиками переменено в Плесньск?*"²⁵. Далі В.В.Капніст розвиває думку, що ця назва могла бути пов'язаною з іменем билинного героя Пленки. Ця робота відомого поета була створена у 1809-1813 рр. і залишалася невідомою, доки її не опублікував у 1950 р. Д.С.Бабкін.

Через 100 років, незалежно від В.В.Капніста, аналогічної думки дійшов А.В.Лонгинов, який писав, що Пліснеськ "*находился под Киевом на болони у озера Ерданского*"²⁶, таким чином заклавши основу нової гіпотези.

Особливо активно її обстоював М.В.Шарлемань. У своїх відомих "*Заметках натуралиста*" він, зокрема, писав: "*Я признавая Плисенск Плоским, однако, в отличие от Капниста и А.В.Лонгинова, передвинул это древнее урочище на 2-4 км к р.Глубочице, к нынешней улице Нижнему и Верхнему валам*"²⁷.

Погоджується з М.В.Шарлеманем і Б.О.Рибаків, який вважає, що з багатьох варіантів таке тлумачення є одним з найбільш прийнятних²⁸.

З київською локалізацією Пліснеська погоджуються Д.С.Ліхачов та Л.А.Дмитрієв²⁹.

М.О.Мещерський та О.О.Бурикін у коментарях до тексту “Слова” зазначають: “*Топоним “Плесньскъ” приурочивается к пойме Днепра в окрестностях Киева*”³⁰.

До речі, відстоюючи свою точку зору, про яку йшлося вище, М.П.Кучера наголошує, що М.В.Шарлемань не наводить даних про жодне урочище “Плеска” у Києві, і це “*вообще ставит под сомнение их существование*”. Далі М.П.Кучера пише, що урочище “Плоское”, що згадується у Закревського, на якого і посилається М.В.Шарлемань, “*все же “Плоское”, а не “Плеске*”³¹.

Не погоджуючись в цілому з версією М.В.Шарлеманя, ми у даному випадку мусимо не погодитися і з М.П.Кучерою, тому що ці лексеми явно споріднені, з однаковим коренем і семантикою, а зміна голосних обумовлена їхнім функціонуванням в україно- та російськомовних середовищах.

Спочатку приєднався до київської гіпотези Л.Є.Махновець, який у 1983 р. писав: “*Пліснеськ - місцевість у подільській частині Києва, урочище Плоске, чи Пліске*”³². Цікава еволюція поглядів цього відомого медієвіста, знавця давньоруських літописів.

Через 6 років у ґрунтовній монографії, присвяченій встановленню імені автора “Слова о полку Ігоревім”, яким, на думку Л.Є.Махновця, був князь галицький Володимир Ярославич, він змінив свою позицію і погодився з галицькою локалізацією Пліснеська.

Правда, дещо несподіваною виявилася аргументація - мовляв, раніше, коли можна було припускати авторство “*киянина, або киянина чернігівського походження, чи навіть чернігівця, що знав Київ, то пояснити, чому в його свідомості /.../ постав далекий Пліснеськ та ще й з реаліями (а дебри справді є в Києві), - неможливо. Авторство ж Володимира пояснює все. Так, він знав город Пліснеськ, бо це був город Галицького князівства, його землі*”³³.

“*Кисаня існує реально*” стверджує далі Л.Є.Махновець з посиланням на Р.Заклинського, який у 1906 р. спеціально їздив до Пліснеська для з’ясування цього питання і знайшов там “*довгу дебру*”, що зветься “*Кисаня, або Кисниця*”³⁴.

Отже, за такою логікою виходить, що Пліснеськ слід пов’язувати не з подіями “Слова” і описаного в ньому походу, а з біографією, зокрема автопсією Автора, що (враховуючи, що маємо десятки (!) “претендентів” на авторство і десятки географічних об’єктів, згадуваних у “Слові”), очевидно, не є визначальним фактором. Адже йдеться про високохудожній твір, що в силу своєї жанрової специфіки є одночасно і першокласним історичним джерелом з яскраво вираженою громадянською позицією Автора-мислителя, а не про белетристичну автобіографію генія. Таку методику розв’язання проблеми з локалізацією Пліснеська взагалі вважаємо неприйнятною.

Третя гіпотеза, лінгвістична, містить в собі спробу прочитання цього темного місця не як назви географічного об'єкта, що складається з одного слова, а як двох або кількох слів зовсім іншого значення.

Так, ще майже 100 років тому П.Мирний у своєму відомому перекладі (1883-1914) моделює нову конструкцію: "...на плаці в місті та на оболоні"³⁵.

Н.І.Гаген-Горн, не погоджуючись з О.С.Орловим, який характеризує аналізоване місце твору як дуже складне в розшифровці, вважає, що їй вдалося "розкрити кожну деталь "сну Святослава"³⁶. Так, дослідниця пропонує таке читання: "... а біля плеса були звиті, покривалами покриті..."³⁷.

М.Т.Гойгел-Сокол, вважаючи, що аналізована фраза являє собою "исправный текст, ясный поэтический образ и смысл", пропонує такий варіант: "У плеснь скана болони беша...", а в перекладі: "В плесень затканы поречья были..."³⁸.

Також модернізує текст і відомий поет і фольклорист С.П.Пушик. Він пропонує варіант: "Бусові ворони грали у пліс низько"³⁹, аргументуючи це тим, що "бусові врани" не випадково з'являються у Києві на горах, де "було Бусове поле, річка Буслівка й гора Бусовиця. Тому й "у Пльсьньска" треба розглядати не як назву галицького Пліснеська-міста, а як два окремих слова"⁴⁰. Цю ж думку С.П.Пушик розвинув у розлогіму есе, де стверджує, що "князю Святославу снилося не галицьке Пліснесько, а снилися ворони Бусові десь у районі Печерська [...] Снилася йому кийвська оболонь"⁴¹.

Про неприпустимість таких лексичних конструювань ми вже писали свого часу⁴², цілком погоджуючись з Л.Є.Махновцем, який влучно охарактеризував ці новації як "неймовірно фантастичні тлумачення й безоглядні "політшення" тексту"⁴³.

Ю.В.Підлипчук у новітньому розлогіму дослідженні теж обстоює думку, що у "Слові" взагалі йдеться не про місто Пліснеськ. Він вважає, що у тексті необхідно змінити пунктуацію і здійснити інший словоподіл. В результаті замість словосполучення "у Плесньска на болони" вийшло "у плень с кана бо лони"⁴⁴, в перекладі Ю.В.Підлипчука "Плен из-за хана ведь с прошлого года"⁴⁵.

Всі запропоновані варіанти прочитання назви міста, що складають лінгвістичну гіпотезу, не можна вважати задовільними, адже вони вносять більше питань, ніж дають відповідей, і відкривають можливість для всіляких модернізацій тексту, нічим не обґрунтованих домислів і припущень, не кажучи вже про свідоме псування тексту великого твору.

Ми розглянули три основні гіпотези щодо згадки назви міста Пліснеська у "Слові о полку Ігоревім": галицьку, кийвську, лінгвістичну. Всі вони суперечать одна одній і, головне, позбавлені логічної прив'язки до географії подій походу Ольговичів навесні 1185 р. Отже, питання з локалізацією Пліснеська "Слова" виявляється досить складним і запутаним.

Втім, деякі спостереження дослідників відкривають можливість говорити ще про одну гіпотезу. Назвемо її, виходячи з географічного чинника,

путивльською. У 1961 р. С.І.Котков серед кількох лексичних паралелей до “Слова” у документах XVI-XVII ст. у Путивльській писцовій книзі 1594 р. зустрів гідронім Плесна, де розташовувався *“ужожей бортной в Городецкой волости на речке на Плесне”*. Вчений зазначає, що назви старих міст, які походять від назв річок з допомогою суфікса *-ьск*, є звичайною справою, і таким чином, побудова “Плесньск” від “Плесни” є закономірною. Він наводить ще один випадок із Белевських книжок 1614 р., де згадується річка з такою ж назвою та *“плесненские отвершки”*⁴⁶.

Наведений приклад є надзвичайно важливим, оскільки наявно підтверджує правильність лінгвістичного моделювання. Виходить, що на початку XVII ст. (а документ, звичайно, фіксує вже сталу для свого часу форму. Отже, функціонування гідроніма можна хронологічно відсунути на більш ранній час) конструкція “плесна” - “плеснеськ” була звичайною. Неважко помітити, що “Плесньск” тексту “Слова” ідентичний назві *“отвершков”*, наведеній у документі, - *“плесненские”*(!).

В.І.Стелецький зазначав, що невідомо, де була “місцевість” Пліснеськ і, посилаючись на С.І.Коткова, підкреслював, що *“скорее всего название ее происходит от названия речки Плесны”*, і далі - *“Речек с таким названием было много, одна из них, возможно, была где-то около Путивля”*⁴⁷.

Проблему з локалізацією об’єкта було б легко розв’язати, якби йшлося про один-два топоніми. Але справа значно складніша тому, що маємо дуже великий кількісно і широкий географічно ареал поширення схожих назв.

Переважна більшість дослідників одноставна в тому, що топооснова *плес-/плесн-* є похідною від слов’янського географічного терміну **plesъ*, відомого у різних варіантах майже у всіх слов’янських мовах, а іменники з цією основою означають відкриту широку ділянку ріки без поворотів, коліно ріки між луками, розширене і вільне від рослинності місце річки між поворотами, де вода тече повільно, майже стоїть⁴⁸.

Взагалі схожих назв, що несуть в собі ознаки плеса у Східній Європі, і зокрема на Лівобережжі, - десятки. Досить згадати широко відомі й нині використання однокореневих слів в близьких значеннях: плеска поверхня, плескати в долоні, плескатися у воді. Мали вони аналогічний смисл і за часів Київської Русі⁴⁹. У самому ж “Слові” двічі зустрічаємо явно споріднені лексеми: *“въсплескала лебедиными крылы”* та *“плещучи убуди жирня времена”*.

Майже ідентичною за побудовою і тотожною за смислом є і назва міста Псков, що в такому варіанті вперше згадується під 903 р., а у формі Плесков - під 947 р.⁵⁰ Сучасна форма назви цього міста, без сумніву, є спрощенням давньоруської назви Пльсков, - стверджує П.Я.Черних, і як приклад наводить назву цього міста німецькою, яка передає її давньоруську форму: *Pleskau*⁵¹.

В.П.Нерознак теж вважає, що Плесков є початковою формою, а Псков - вторинною⁵².

Таким чином виходить, що сподіватися на повну співзвучність і фонетичну відповідність між письмовими формами XII ст. і сучасними назвами, часто побудованими за правилами народної етимології, не доводиться. Втім, пошуки лексем з відповідним коренем, враховуючи випадки, наведені С.І.Котковим ("Плесна" - "Плесненские"), та ситуацію з назвою м.Псков, є цілком перспективними.

У документах XVI-XVII ст. теж зустрічаються лексеми з відповідним коренем. Наприклад, у жалуваній грамоті Івана IV Новгород-Сіверському монастирю за 1551 р. серед переліку земельних володінь зазначається: "*за рекою Десною рыбная ловля от Грицкова плеса по правой стороне*". До речі, в цьому ж документі кілька разів згадується Оболонь. З контексту зрозуміло, що йдеться про низину біля річки⁵³.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. теж називають с.Плехов Миропільської округи та притоку Сіверського Донця р.Плютва⁵⁴.

Аналогічну картину подають і описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. Тут згадуються у Ніжинському, Чернігівському, Полтавському, Козелецькому та Золотоноському повітах річки Плюска та Плиска, села Плиски, Плюска, Плоске, Плоский⁵⁵.

Довідник населених пунктів України кінця 60-х років минулого століття теж фіксує десятки відповідних назв на Лівобережжі: кілька Плисок, Плисків, Плисових, поодинокі назви Плисецьке, Плескачі, Плесове, Плоскоярка, 2 села Плескачівка і 8 (!) Плоских⁵⁶.

У межах чернігово-сумського полісся теж зафіксовані відповідні назви, лише гідронімів близько 20-ти: Великий Плес, Плес, Плесо, Плесинка, Плескало, Плісневате, Плісняве, Плюсок та ін.⁵⁷

Отже, ідентифікувати певний історичний об'єкт на підставі лише назви в даному випадку не вдається, адже схожість чи навіть тотожність назв не може бути вирішальним фактором сама по собі. І нині, і за часів Київської Русі існувало багато населених пунктів і річок з однаковими або майже однаковими назвами. Маємо Рим і Римів, Глібль і Глібов, Глухів, Глушець та Глушкове, по два Переяслава, Галича, Прилук, Торческів, Поділ у Києві та Подільську землю, кілька річок Остер, Уд, Волжиних та ін. До речі, в багатьох містах є і своя Оболонь.

Основою четвертої і гіпотези, путивльської, ми вважаємо думку про те, що сумний, страшний сон князя Святослава був пов'язаний з відповідним ударом половців, котрі, як зазначає Автор, "*По Руси и по Сули гради поделиши*".

Отже, очевидно Пліснеськ "Слова" мав знаходитися десь у районі р.Руса (детальніше про її локалізацію у наступного розділі).

Неподалік привертає увагу городище з місцевою назвою Городок, розташоване біля с.Горки Путивльського району Сумської області, поруч з місцем впадіння у Сейм невеличкої річки з красномовною назвою Плюска. Ця місцевість знаходиться за 30 км від Путивля, що дорівнює середньому

денному переходу кінноти. Городище має вали та рови. Тут проходить єдиний найкоротший шлях з Путивля до Рильська (Путивльська дорога, відома ще з кінця XVI ст.⁵⁸), рухаючись яким і треба було переправлятися через р.Руса. Дослідник цієї пам'ятки Ю.Ю.Моргунов зазначає, що рухаючись від с.Горки до Путивля, неможливо обминути Городок і розташоване неподалік урочище з характерною назвою Кесарів Сад. В останньому урочищі теж розташоване давньоруське поселення. Ю.Ю.Моргунов, виходячи з топографічних особливостей рельєфу, припускає, що цей об'єкт міг бути укріпленим⁵⁹.

Звичайно, назви Плюсква і Кесарів Сад, не дивлячись на їхню фонетичну схожість з лексемами "Слова" Кисань та Пліснеськ, слід також сприймати критично, як і аналогічні біля с.Підгірці та у Києві. Але тут, нарешті, маємо ситуацію, коли наявна головна локалізаційна складова - географічна, тобто йдеться про конкретний район р.Руса, де відбувався бій з половіями. Якби їм вдалося перетнути цю річку, то шлях на Рильськ і далі на Курськ фактично залишився б відкритим. Саме це і могло турбувати Святослава Київського, що метафорично зображено в його сні.

Висловлені міркування щодо путивльської локалізації Пліснеська "Слова о полку Ігоревім", сподіваємося, знайдуть підтвердження у подальших обстеженнях району р.Руса та археологічних дослідженнях на Городку та у Кесарівому Саду.

¹ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Л., 1973. - Вып. 4. - С.83-84; Творогов О.В. Пліснеск // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.116-118.

² Ратич О.О. Пліснеськ // Радянська енциклопедія історії України. - Т.3. - К., 1971. - С.395.

³ ПСРЛ. - II. - Стб.662.

⁴ Там же. - Стб.770.

⁵ Кучера М.П. "Плеснеск" "Слова о полку Игореве" и древнерусский город Плеснеск // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. - К., 1960. - Вып.9. - С.115.

⁶ Там же. - С.116.

⁷ Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - Вып.6. - С.328-333.

⁸ Кучера М.П. Указ. соч. - С.115.

⁹ Там же. - С.116.

¹⁰ Он же. Плеснеск // Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К., 1986. - С.323.

¹¹ Раппопорт П.А. К вопросу о Плиснеске // Советская археология. - 1965. - №4. - С.92.

¹² Там же. - С.93.

¹³ Там же. - С.95.

¹⁴ Там же. - С.96.

¹⁵ Там же. - С.93-94.

¹⁶ Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999. - С.172.

- ¹⁷ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. - Т.П. - К., 1992. - С.611.
- ¹⁸ *Він же*. Історія української літератури. - Т.П. - К., 1993. - С.177.
- ¹⁹ *Щепкина М.В.* Замечания о палеографических особенностях рукописи "Слова о полку Игореве" (К вопросу об исправлении текста памятника) // Труды отдела древней русской литературы. - Т.IX. - М.-Л., 1953. - С.28.
- ²⁰ Там же. - С.29.
- ²¹ Там же.
- ²² *Гудзій М.К.* Примітки до оригінального тексту "Слова о полку Игоревім" // Слово о полку Игоревім. - К., 1955. - С.363.
- ²³ *Брайчевський М.Ю.* Автор "Слова о полку Игоревім" та культура Київської Русі. - К., 2005. - С.217.
- ²⁴ Там же. - С.218.
- ²⁵ *Бабкин Д.С.* "Слово о полку Игореве" в переводе В.В.Капниста // "Слово о полку Игореве". Сборник исследований и статей. - М.-Л., 1950. - С.375.
- ²⁶ *Лонгинов А.В.* "Слово о полку Игореве": Источники и мифология "Слова". Его научное и воспитательное значения // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т.29. - 1911. - С.113.
- ²⁷ *Шарлемань Н.В.* Заметки натуралиста к "Слову о полку Игореве" // Труды отдела древней русской литературы. - Т.VIII. - М.-Л., 1951.
- ²⁸ *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.264.
- ²⁹ *См.: Творогов О.В.* Плиспеск // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.118.
- ³⁰ *Мещерский М.О., Бурыкин А.А.* Комментарии к тексту "Слова о полку Игореве" // Слово о полку Игореве: Сборник. - Л., 1985. - С.464.
- ³¹ *Кучера М.П.* "Плеснеск" "Слова о полку Игореве" и древнерусский город Плеснеск. - С.115.
- ³² *Махновець Леонід*. Примітки // Слово о полку Игоревім. - К., 1983. - С.211.
- ³³ *Махновець Л.Є.* Про автора "Слова о полку Игоревім". - К., 1989. - С.203.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ *Мирний Панас*. Дума про військо Игореве // "Слово о пльку Игоревъ" в українських перекладах і переспівах ХІХ-ХХ ст. - К., 1953. - С.178.
- ³⁶ *Гаген-Торн Н.І.* Думки з приводу "сна князя Святослава" у "Слові о полку Игоревім" // Народна творчість та етнографія. - 1963. - №4. - С.104.
- ³⁷ Там же. - С.101.
- ³⁸ *Гойгел-Сокол М.Т.* Историко-географические аспекты "Слова о полку Игореве". Автореф. дис. ...канд. истор. наук. - Днепропетровск, 1978. - С.17.
- ³⁹ *Пушик Степан*. Луни. - К., 1990. - С.156.
- ⁴⁰ Там же. - С.173-174.
- ⁴¹ *Пушик Степан*. Дараби пливуть у легенду. - К., 1990. - С.164.
- ⁴² *Звагельський Віктор*. Луни "Слова" // Прапор. - 1990. - №10. - С.165-168.
- ⁴³ *Махновець Л.Є.* Про автора "Слова о полку Игоревім". - К., 1989. - С.222.
- ⁴⁴ *Подличук Ю.В.* "Слово о полку Игореве": Научный перевод и комментарий. - М., 2004. - С.190.
- ⁴⁵ Там же. - С.194.
- ⁴⁶ *Котков С.И.* Из старых южновеликорусских параллелей к лексике "Слова о полку Игореве" // Труды отдела древней русской литературы. - Т.XVII. - М.-Л., 1961. - С.67-68.
- ⁴⁷ *Стеллецкий В.И.* Комментарий // Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и переводы. - М., 1981. - С.257.
- ⁴⁸ *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. - М., 1983. - С.140; *Мурзаев Є.М.* Словарь народных географических терминов. - М., 1984. - С.439; [*Масенко Л.*] Плесньск // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.102.
- ⁴⁹ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Л., 1973. - Вып.4. - С.82-83.

⁵⁰ ПСРЛ. - I. - Стб.29, 60; *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. - С.142-143.

⁵¹ *Черных П.Я.* Историческая грамматика русского языка. - М., 1952. - С.104.

⁵² *Нерознак В.П.* Указ. соч. - С.142-143.

⁵³ *Русіна О.Б.* Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. - К., 1993. - Вип.2. - С.143, 145.

⁵⁴ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С.27, 100, 101, 155.

⁵⁵ Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. - К., 1997. - С.95, 118, 133, 136, 142, 179.

⁵⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. - Том другий. - К., 1969. - С.130.

⁵⁷ *Черепанова Е.А.* Микротопонимия Черниговско-Северского Полесья. - Сумы, 1984. - С.223-224.

⁵⁸ КБЧ. - С.106.

⁵⁹ *Моргунов Ю.Ю.* "Полю ворота" по археологическим данным // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина. Тез. докл. и сообщений обл. истор.-краевед. конф., посвященной 800-летию "Слова о полку Игореве". - Путивль, 1986. - С.24.

“По Рси и по Сули гради поделиша”

Після трагічної поразки на Каялі половці, очолювані досвідченими полководцями ханами Кончаком та Гзою, вирішили напасти на Русь. Зрозуміло, що в першу чергу їхні удари мали бути націленими на ті землі, звідки набиралися воїни для походу Ігорем Святославичем та його родичами, тобто - на села та міста, залишені без охорони. Як сповіщає Іпатіївський літопис, між ханами відбулася невелика “*котора*” - Кончак пропонував йти на “*Киевскую сторону, где суть избита братья наша и великий князь нашъ Боняк*”, а Гза - на Сейм, де залишилися лише жінки і діти і де, мовляв, для половців “*полон собран. Емлем же городы без опаса*”¹.

Так і вчинили: Кончак напав на Посулля, очевидно, плануючи захопити Переяславль і рушити далі на Київ. Гза, розраховуючи на легку здобич, - на Посеймя, де, після того як стало відомо про розгром русичів, “*возмятошося городы Посемьские и бысть скорбь и туга люта, яко же николи же не бывала во всем Посемьи /.../ Князи изымани и дружина изымана, избита*”².

Іпатіївський літопис і “Слово” викладають цей сумний факт майже паралельними рядками. У літописі Святослав Київський докоряє сіверським князям, що вони не “*воздержавше уности отвориша ворота на Руськую землю*”³.

Цю ж думку поетизовано передає і “Слово”: “*О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвелити а себе славы искати*”, і далі, закінчуючи звернення до князів: “*Загородите Полю ворота*”. Ворота Полю, тобто ворота через Поле - прохід в районі Вира та Путивля (про Поле йшлося вище). Отже, і літопис, і “Слово” сповіщають про те, що Гза спробував скористатися ситуацією і напав на Путивль, але взяти город не зміг, лише спалив його острог.

Досить детально описує це В.М.Татіщев. Він подає цінну інформацію, що після невдачі під Путивлем, втративши багато воїнів, Гза послав військо у Посеймя. Але, направлені на допомогу русичам син Святослава Київського Олег і воевода Тудор, хоча й мали менше військо, перемогли половців, захопивши великий полон. Де саме відбувалися ці події, В.М.Татіщев не вказує, зазначаючи, що бій йшов “*об реку*” і що Олег і Тудор могли половців “*чрез реку не пустить*”, але Тудор “*вшед в лес меж болоты /.../ обошед, сзади напал*”⁴.

Таким чином, маємо дві зони бойових дій: Посулля і Посеймія. Стосовно Сули тут дані “Слова”, літописів, В.М.Татіщева і географічні чинники узгоджуються між собою - Кончак дійсно напав на міста, розташовані у Посуллі.

Стосовно ж “Рси”, назва якої фігурує у “Слові”, - виходить, що вона знаходилася десь у Посеймі, адже жодне джерело і аналіз географії нападу Кончака не дають підстав говорити про якісь дії у районі р.Рось - правій притоки Дніпра. Втім, саме так розглядають місцезнаходження цієї річки усі дослідники і коментатори, починаючи з першого видання. “Словарь-справочник “Слова о полку Игореве” теж подає розташування р.Рось однозначно як притоку Дніпра⁵.

Єдиним вченим, якого певний час не задовольняла така локалізація, був Б.О.Рибаков. Знавець історичної географії, який присвятив аналізу Ігорового походу низку ґрунтовних праць, він без коментувань вніс пояснення у рядок “Слова”: “*По Рси (притоку Сейма) и по Сули*”, зазначивши, що половці грабували села “*по верхнему течению Сейма*”⁶. Отже, Б.О.Рибаков вважав, що р.Рось знаходилася десь вище Курська, що й було графічно показано на карто-схемі у його книзі⁷. Через двадцять років він відмовився від такої локалізації і повернувся до традиційного тлумачення, згідно з яким р.Рось - це права притока Дніпра⁸.

Останнім за часом, хто висловив деякий сумнів щодо дій Кончака на правому березі Дніпра, є О.В.Творогов, який стосовно аналізованої фрази “Слова” зазначив, що вона “*может быть понята лишь в самом общем смысле: ни о каких захватах половцами городов на Р [оси - В.З.] во время событий 1185 летопись не сообщает и, судя по летописному рассказу, Кончак вообще не переправлялся через Днепр*”⁹.

Отже, за два століття досліджень “Слова” і реалій походу, описаного у ньому, вироблено фактично загальноприйнятту думку, що в аналізованій фразі йдеться про р.Рось - праву притоку Дніпра. Ця річка багато разів згадується у давньоруських літописах - на її берегах часто відбувалися сутички з половцями.

Окрім зазначеного, виходячи лише з самого тексту “Слова” (“*По Рси и по Сули грады поделиши*”), можна дійти висновку, що мова тут про якісь землі, котрі знаходяться поруч, адже “поділити” - розділити (коли йдеться про територію з градами) можна лише щось цілісне, сукупне, таке, що складається з кількох одиниць. Навряд, щоб можна було говорити про поділ земель, що знаходяться одна від одної на відстані 200-250 км (5-6 днів шляху), між якими (якщо мати на увазі Рось правобережну і Путивль з округою) розкидані десятки селищ, городищ, кілька літописних міст і які вже самі по собі природньо “поділені” Дніпром. Якщо ж розуміти ту р.Рось (Русь), що знаходиться десь в районі Путивля, то тоді зона діянь Гзи і Кончака співпадає - Путивль і верхів’я Сули знаходяться поруч, між ними те саме Поле, яке Автор і закликає загородити.

Окрім випадку, що розглядається, найбільш давні згадки про р.Рось містять матеріали XVI-XVII ст. КБЧ сповіщає: *“А ниже Рьльска, с правые стороны Семи по Путивльскої дороге пала в Семь речка Руса; от Рьльска до Русы 25 верст. А на усть речки Русы пал в Семь колодезь Колодежь, а по Путивльскої дороге Колодежи от речки от Русы отдались прочь 5 верст”*¹⁰.

Інший список КБЧ що ж саму річку Руса називає Русана і доповнює: *“Русана протоку 20 верст”* та що місця впадіння Русани і Колодежів у Сейм знаходяться близько один від одного¹¹. Виходить, що і Руса, і Колодежі впадають у Сейм або зовсім поруч, або зливаючись разом. Останнє цілком вірогідно - ця ділянка Середнього Сейму звивиста, з великою кількістю проток, рукавів, стариць, озер та боліт.

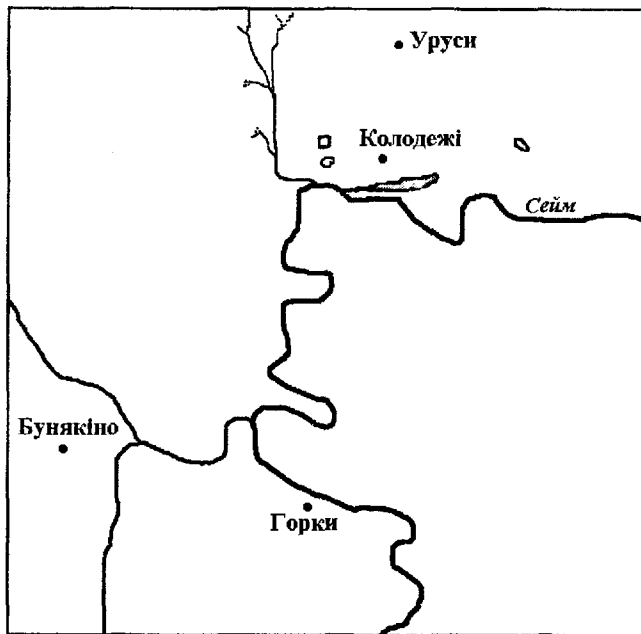
Згадуються р.Руса та озеро Руса на території Колодезької волості Путивльського повіту і у переписних книгах кінця XVI - початку XVII ст.¹²

За останні десятиліття введено до наукового обігу ще два документи, в яких згадується р.Руса. У першому з них точно вказується її географічне положення у межах Колодезької волості Путивльського повіту: *“Да в Путимском уезде Колодезская волость по речке по Колодезю /.../ да речка Руса от устья до верху во всю волость”*¹³. Грамота датується 1551 р., отже, є найбільш давньою згадкою р.Руса серед відомих нам на сьогодні матеріалів пізнього Середньовіччя.

Друга грамота 1633 р., де йдеться про розмежування земель, містить менше географічної інформації. Тут згадується озеро Руса, місцезнаходження якого не викликає особливих труднощів: *“речка Выжилица /.../ две речки Молчи, да речка Семица с озерко, да Свята с озерко Мочулици, с озерко Велесовица, озерко Белое, с озерко Руса”*¹⁴. Мочулищі, Молчанське болото, Велесовиця - гідроніми, що піддаються однозначній локалізації в тому ж районі, де знаходилася і р.Руса. Деякий сумнів може викликати вказівка грамоти на приналежність цієї місцевості до Дороголивіської волості Путивльського повіту, тоді як у інших випадках вона входила до складу Колодезької волості цього ж повіту. Пояснення тут ми бачимо лише в одному - межі волостей не були сталими і з часом зазнавали змін, як і їхні назви.

Така деталізація нам необхідна для того, щоб якомога точніше з'ясувати місцезнаходження річки. Це, як випливає з документів, була невелика річка (20 верст), що протікала від Рильська на відстані 25 верст. Її пересікала Путивльська дорога, що, без сумніву, активно використовувалася і раніше, - це найкоротший, майже прямий шлях з Путивля до Рильська. Озерко Руса і річка Руса нині не простежуються. Але район, де вони знаходилися, окреслюється досить надійно - біля сс. Уруси та Колодежі (нині Глушковський р-н Курської обл., РФ)¹⁵.

При аналізі інформації В.М.Татищева виникає питання: чому половці наполегливо намагалися перейти якусь невеличку річку?

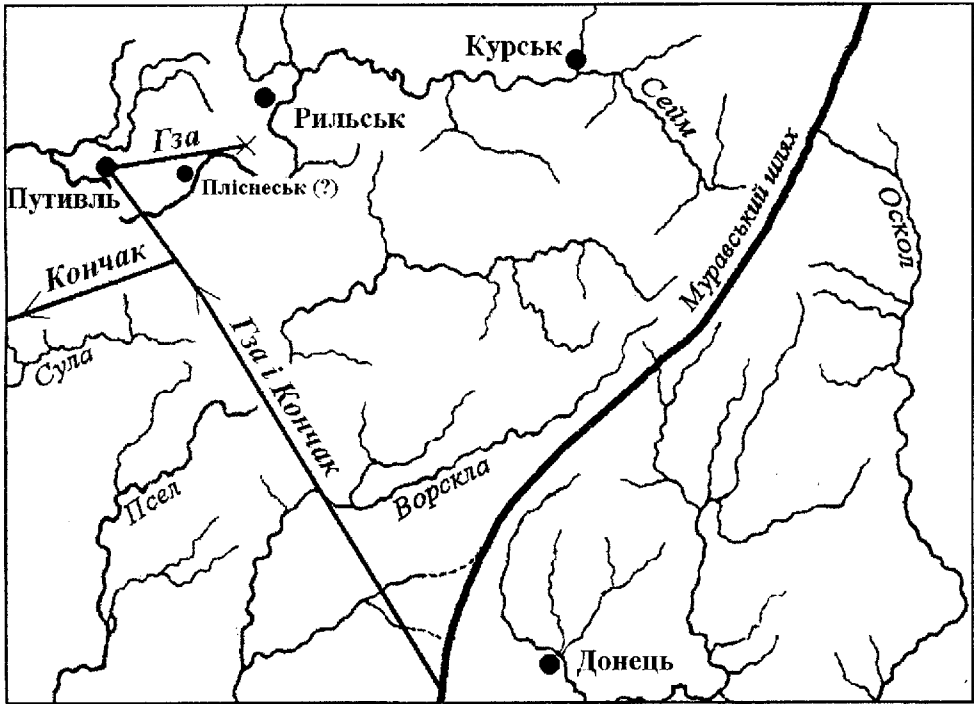

Район розташування р.Руса

Враховуючи традиційну стратегію половців, котрі, як правило, уникали прямих сутичок з сильним суперником (в даному випадку воевода Тудор очолював дружину - регулярні війська, що склалися з професійних воїнів) і намагалися нападати або значно переважаючими силами, або діяли підступно, а у разі непередбаченого спротиву швидко відходили, відповідь тут ми бачимо лише в одному - в цьому місці річка перетинала дорогу, якою ворог намагався рухатися далі.

Річка Руса, як впливає з наведених вище документів, дійсно перетинала Путивльську дорогу і при впадінні у Сейм разом з р.Колодежі, ймовірно, утворювала заплаву, болото. Це була єдина річка, яку треба було переходити на шляху з Путивля до Рильська, гарнізон якого, як і частина чоловічого населення навколишніх сіл, поліг на Каялі. Такий варіант розвитку подій, на нашу думку, є логічним поясненням "бою об реку" - половцям треба було вдертися у незахисний район Рильська (а можливо, і рушити далі - на Курськ), нашим воїнам треба було будь-якою ціною перешкодити цьому.

Стосовно зміни голосної (Рось-Русь), то це звичайне явище, пояснень якому може бути кілька. По-перше, правопис цього іменника (у даному разі гідроніма, у більшості випадків - етноніма або топоніма) не був стабільним.

Рейд Гзи і Кончака у Посейм'я та Посулля

У давніх письмових джерелах часто зустрічаються варіанти "Роусь", "роуськіє" і т.ін.¹⁶ По-друге, давні переписувачі, не розібравшись з географією маршруту Гзи, могли розуміти це місце тексту так, як і дослідники XIX-XX ст., і свідомо написати гідронім через "о", маючи на увазі правобережну Рось.

Останнє. У першому виданні 1800 р. було дещо сумнівне "Рсії", що теж не виключає можливість невдалої кон'єктури, внесеної першими видавцями.

Таким чином, виходячи з наведених спостережень, можемо дійти висновку, що р.Рось/Русь "Слова о полку Ігоревім" та р.Русь пізньосередньовічних джерел - це одна і та ж річка, що протікала приблизно посередені шляху з Путивля до Рильська. Це знімає протиріччя між інформацією писемних джерел з одного боку, та географічними реаліями і логікою руху хана Гзи під час походу у Посейм'я з іншого.

¹ ПСРЛ. - П. - Стб.646.

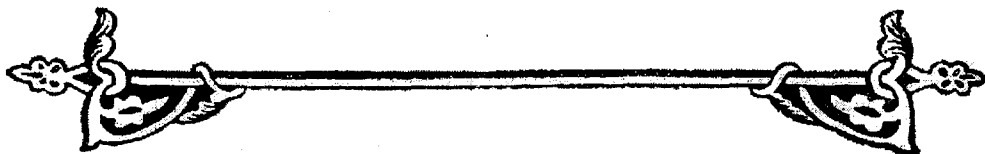
² Там же. - Стб.645-646.

³ Там же. - Стб.646.

⁴ Татищев В.Н. История Российская. - Т.III. - М., 1964. - С.138.

⁵ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Вып.5. - Л., 1978. - С.60-61.

- ⁶ Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.263.
- ⁷ Там же. - С.261.
- ⁸ Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиски автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - С.19, 115-116, 119.
- ⁹ Творогов О.В. Рось // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.138.
- ¹⁰ КБЧ. - С.106.
- ¹¹ Там же. - С.106, прим.
- ¹² Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. - 1964. - №4. - С.164.
- ¹³ Русіна О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. - Вип. 2. - К., 1993. - С.145.
- ¹⁴ Німенко Н.А., Звагельський В.Б. Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті // Сумська старовина. - 2001. - №№ VIII-IX. - С.120.
- ¹⁵ Звагельський В.Б. До питання про історико-географічні реалії Ігоревого походу // Словознавство. - Вип. I. - Київ-Суми-Путивль, 2000. - С.196.
- ¹⁶ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.117-124.

ВИСНОВКИ

Період розквіту Київської Русі, насамперед її культури, припадає на другу половину XII - початок XIII ст. Період роздробленості, коли “матір городів Руських” Київ все ж залишається і політичним, і ідеологічним центром, наклав свій відбиток саме на певні сепаратиські амбіції удільних князів, що і втілюлося у багатьох напрямках їхньої діяльності.

Розквіт архітектури, певний ренесанс язичництва, що найбільш виразно був втілений у творах декоративно-ужиткового мистецтва, літописання, зрештою, вінець цього могутнього надбання - “Слово о полку Ігоревім” - все свідчить про надзвичайно високий рівень розвитку суспільства.

Тож не дивно, що “Слово” являє собою не лише геніальний літературний твір, а й унікальне історичне джерело XII ст.

Постійна агресія степовиків з південного сходу і активні прояви експансії західних сусідів вимагали вдосконалення системи захисту своїх територій, відпрацювання нових підходів і методів у боротьбі з ворогом. Саме цей суперечливий період протистояння між руськими князями з однієї сторони і половцями - з іншої знайшов яскраве відображення у “Слові о полку Ігоревім”.

Однією з актуальних проблем досліджень весняного походу 1185 р. і є встановлення місць розташування географічних реалій на маршруті полку Ігоря Сіверського. Незважаючи на різні, підчас протилежні погляди вчених щодо наявних у творі географічних орієнтирів, особливостей їхнього визначення мовою Автора і літописців, це завдання може успішно вирішуватися, у чому переконують 200-літні напрацювання вчених.

Величезний здобуток науковців XIX-XX ст. є золотим скарбом вітчизняної наукової думки, демонстрацією високого інтелекту вчених, які виробили низку оригінальних методик у справі дослідження історії та культури Київської держави. Проте, однією з головних вад у цій роботі була, а почасти і залишається певна відокремленість представників різних дисциплін, у першу чергу істориків та філологів, у підходах до розв'язання складних питань Словознавства.

Передусім це стосується історико-географічних аспектів походження. Але ж, переконані, саме комплексний підхід може дати очікувані позитивні результати. Необхідно залучати не лише дані писемних джерел, а й археологічні, географічні та топонімічні матеріали широкого хронологічного діапазону - від античних часів до пізньосередньовічних. Такий підхід і застосовано у даній роботі.

Одним із каменів спотикання на шляху вирішення проблеми щодо маршруту Ігоревих полків у Степ довгий час залишалася ідея про неможливість просування війська впоперек річок. Це, на нашу думку, було пов'язано з недостатнім дослідженням системи комунікацій в означеному регіоні, що почала формуватися ще за часів раннього залізного віку, майже не змінювалася протягом тисячоліть; частково збереглася й до сьогодні. Аби спростувати сталу думку про неможливість перетинання рр. Сейм, Псел, Ворскла у їхніх середніх течіях, тобто по ймовірній трасі шляху сіверських полків, нам довелося здійснити локалізацію 13 середньовічних бродів на Середньому Сеймі.

Схожа проблема постала перед дослідниками у зв'язку з визначенням мережі шляхів сполучення на Сіверському Донці. Раніше на підставі даних КБЧ було локалізовано 11 бродів. Залучення інших джерел дозволило значно збільшити цю кількість. На підставі пізньосередньовічних матеріалів нам вдалося локалізувати 35 переправ на Донці і довести, що броди були головними ланками сполучення, що пов'язували між собою населені пункти.

Вважаємо, що на Сіверському Донці чітко простежуються три центри, де зосереджено найбільше переправ: район Андрієвих Лоз-Савинців; Ізюмського броду; Маяки-Великої. У сукупності з іншими переправами середньої ділянки Донця від Чугуєва до пониззя р. Тор вони становили у давні часи територію, через яку відносно легко можна було просуватися на захід до слов'янських земель.

Локалізація багатьох переправ на Донці є принципово важливою, оскільки більшість дослідників прив'язували Шеломянь до гори

Кременець тому, що поруч розташовувалася відома Ізюмська переправа, як здавалося - єдина у цій місцевості.

Цікавою для дослідників є етимологія назв бродів, населених пунктів тощо. Виявилось, що у переважній більшості випадків броди іменувалися за назвами тих місць, де вони знаходилися, тобто від річок, а населені пункти, споруджені тут, називалися вже за іменами останніх. Часто навіть шляхи називалися іменами бродів.

Аналіз документів щодо організації та діяльності станично-сторожової служби дозволив локалізувати Кончаківський шлях, що згадується у розписах маршрутів путивльської та рильської стоялих голів.

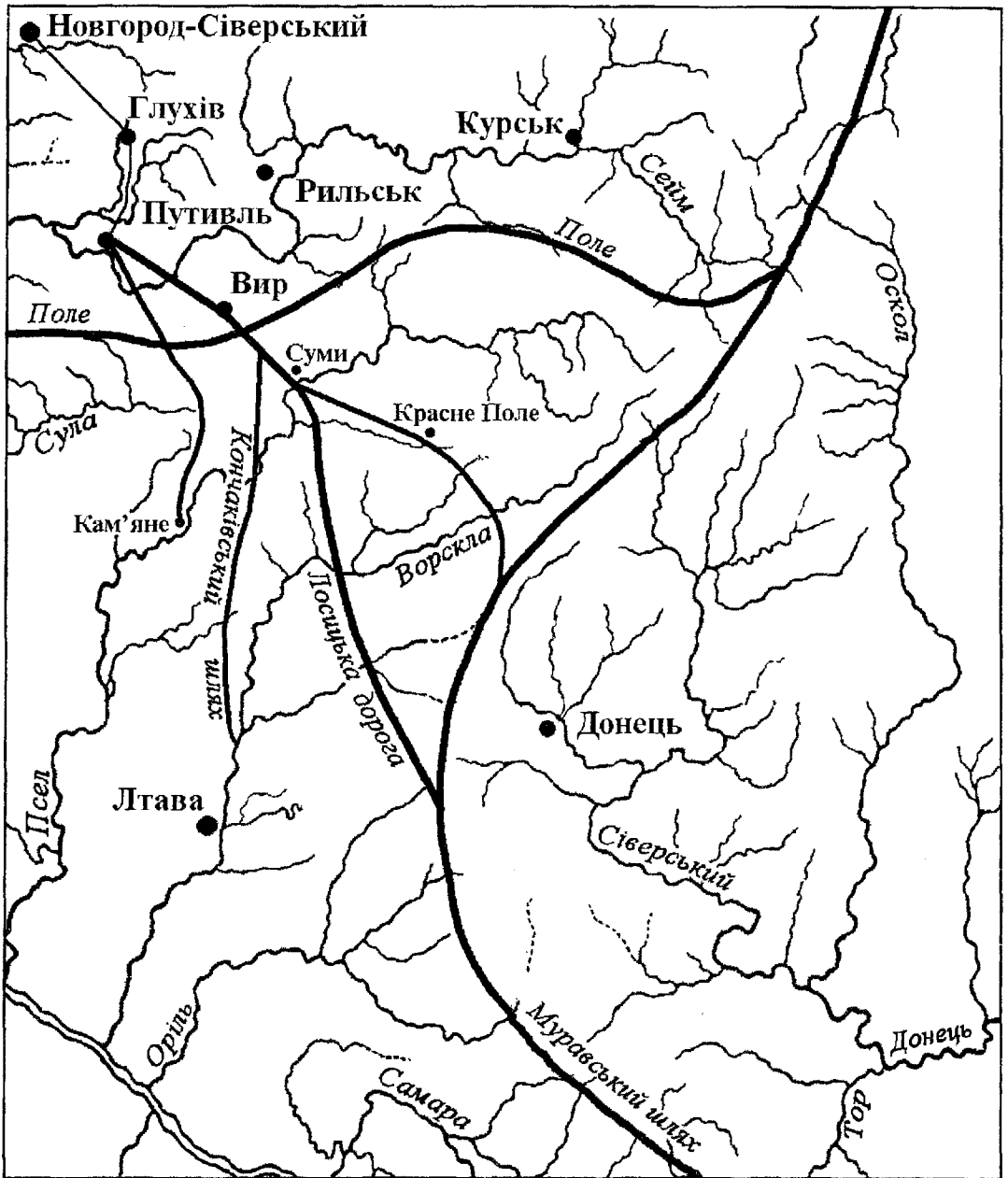
Спроба встановити рух війська Ігоря Святославича призвела до локалізації шляху, який перетинав головні лівобережні притоки Дніпра - Сейм, Псел, Ворсклу, тим самим поєднуючи Посейм'ям з Подонцов'ям і виходячи на Муравський шлях. Це Лосицька дорога, згадки про яку містяться у документах XVI ст., опублікованих у XIX ст.

Пролягання її траси підтверджують розташовані на траверзі археологічні об'єкти різних культур. Останні, у свою чергу, у сукупності з напрацюваннями лінгвістів, дозволяють стверджувати, що цей шлях існував ще з часів античності. Згодом його траса співпадала з внутрішніми кордонами між Переяславською і Сіверською землями і пролягала через давньоруські городища або у безпосередній близькості до них. Цей шлях використовувався не лише для військових рейдів, а й був гостинцем - шляхом торговельних караванів. Локалізація Лосицької дороги спростовує думку окремих дослідників про неможливість руху на цій території, особливо у квітні-травні, коли відбувалися події походу Ігоря Святославича.

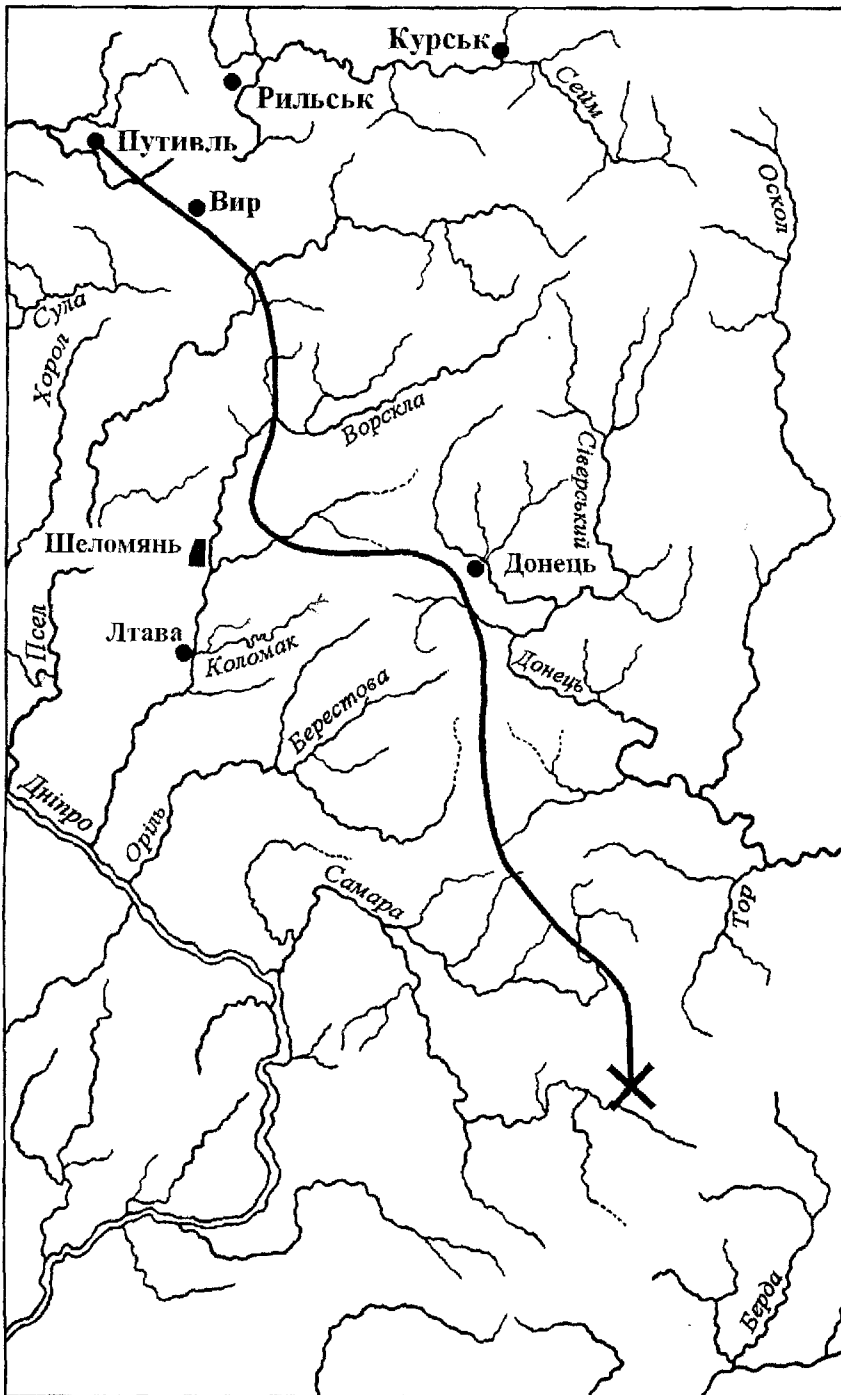
Локалізація відомого Піщаного броду на Верхній Сулі, Кончаківського шляху, Лосицької дороги, низки переправ на Сеймі та Сіверському Донці, інших історико-географічних орієнтирів свідчить про досить розгалужену мережу шляхів Північно-Східного Лівобережжя.

На підставі літописних та топонімічних матеріалів, археологічних даних здійснено спробу вирішення проблем, що безпосередньо стосується Ігорового походу. Усі ці дані взаємопов'язані. Якщо їх розглянути у сукупності, вони набувають форми системи, що є досить цілісною і переконливою.

Отже, розглянуті в цій роботі дані і отримані результати дозволяють дійти наступних висновків.

Мережа середньовічних сухопутних шляхів Північно-Східної України

Маршрут походу Ігоря Сіверського

1. *Поле*, що згадується у “Слові” у фразі “загородите Полю ворота” (про ці ж ворота - паралельна фраза Іпатіївського літопису “отвориша ворота на Руську землю”), є власним ім’ям реального географічного простору, що в цій місцевості співпадав із ділянкою магістралі Київ-Булгар, пізніше відомим під назвою Бакаєвого.

2. “У *Переяславля*”, “у *Курська*” - означає біля кордону цих князівств, а не біля власне князівських міст.

3. “*Шеломянь*” - гігантське городище скіфської часу, за античними джерелами - Гелон і, вірогідно, навколишня місцевість, де знаходиться низка давньоруських фортець-городищ.

4. Усі *три походи* Ігоря Святославича, маршрути яких нині встановлено, були направлені у середнє Поворскля. Їхні кінцеві точки (біля Лтави, за Мерлою, на Хирії) припадають на один і той же локальний район, центром якого і є Шеломянь.

Ці військові акції мали *превентивний* характер. Достовірних даних про інші походи Ігоря у Степ джерела не містять.

5. Рух через середні течії Сейму, Псла, Ворскли був цілком можливим, починаючи з ранньої весни.

6. Смуга переяславського кордону, зона патрулювань князя Ігоря, логіка розтапування давньоруських укріплених поселень - все переконує, що саме через цю місцевість на стику внутрішніх кордонів князівств намагалися прориватися у Русь половці.

Отже, ймовірно, шлях полків Ігоря Сіверського пролягав древньою Лосицькою дорогою за маршрутом:

Новгород-Сіверський;

Путивль, перетинання Поля у районі Виру;

Лосицький вузол (район городища Немеря), перехід через Ворсклу (символ кордону Русі - Шеломянь - залишається позаду);

район літописного міста Донець або городища Городне (у цей час - сонячне затемнення на підході до басейну Донця);

район р. Тор;

Каяла слід ототожнювати з однією з невеликих річок басейну Дніпра або річок, що впадають з півночі у Азовське море;

Лозіє - поетична назва Лосицької дороги, якою рухалися сіверські полкі, а пізніше Ігор повертався з полону;

Пліснеськ та р. Рось/Русь розташовувалися у Середньому Посеймі, куди і направив удар хан Гза;

Залозний шлях - той, що знаходився за Лозієм, тобто за Лосицькою дорогою.

Отримання цих даних стало можливим завдяки залученню матеріалів, що досі не привертали увагу дослідників історико-географічних аспектів походу Ігоря Святославича. В першу чергу це : "Список Руських городів далеких і близьких", документи щодо діяльності путивльських і рильських сторож, праці Філарета (Гумілевського) карти Г.Боплана і описи Харківського намісництва, археологічні матеріали скіфських і киеворуських часів, топонімічні дані.

Отже, при аналізі таких комплексних, заплутаних проблем, як географія Ігорового походу, вихід за коло писемної інформації є, без сумніву, виправданим і доцільним. Такий підхід додає оптимізму і відкриває можливості для подальших досліджень у царині історико-географічних питань Київської Русі.

Список скорочень

ИСОХЕ-III. - Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - Москва, 1857.

ИСОХЕ-IV. - Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение IV. Чугуевские округа военного поселения; Уезды - Змиевской и Волчанский. - Харьков, 1857.

ИСОХЕ-V. - Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение V. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды: купянские и старобельские округа военного поселения. - Харьков, 1858.

КБЧ. - Книга Большому Чертежу. - М.-Л., 1950.

ПСРЛ. - I. - Полное собрание русских летописей. - Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962.

ПСРЛ. - II. - Полное собрание русских летописей. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.

“Слово”, “Слово о полку Игоревім”. - Текст “Слова о полку Игореве” // Энциклопедия “Слова о полку Игореве” - Т.1. - СПб., 1995. - С.8-16; Ироическая песнь о походе на половцовъ удельнаго князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходе XII столетия съ переложениемъ на употребляемое ныне наречие. - М., 1800. - VIII+47 с. (без зазначення сторінок).

Література

А.В. [Востоков А.Х.]. Грамматическое замечание на одно место в "Песне о походе Игоря" // Цветник. - 1810. - №6. - С.311-321.

Акты Московского государства. Разрядный приказ. Московский стол // Акты Московского государства, издаваемые Императорскою академиею наук / Под ред. Н.А.Попова. - Т.І. - СПб., 1890.

Антилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. - 1964. - №4. - С.151-157.

Антилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. - М., 1967. - 530 с.

Аристов Н. О земле половецкой: Историко-географический очерк // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. - К., 1877.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии. - Л., 1972.

Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М., 1987. - С.116.

Артем'ев А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.72-73.

Арцыбашев Н.С. Игорь, или Война половецкая // Вестник Европы. - 1826. - Т.147. - №11. - С.177-193.

Арцыбашев Н.С. Игорь, или Война половецкая // Вестник Европы. - 1826. - Т.147. - №12. - С.241-260.

Асеев Ю.С. Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. - Т.ІІІ. Раннеславянский и древнерусский периоды - К., 1986. - С.350-371.

Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.45-56.

Багалея Д.И. История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4. - 310 с.

Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии, собранные в разных архивах и

редактированные Д.И.Багалеєм. - Т.1. - Харьков, 1886. - 396 с.

Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - 256 с.

Барсов Е.В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.2. - М., 1887. - 298 с.

Барсов Е.В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.3. - М., 1889. - 537 с.

Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - 179 + LXXV с.

Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. - Варшава, 1885.

Баскаков Н.А. Река Каяла в "Слове" и река Сюурлий в русских летописях // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.241-248.

Баскевич И.З. "А мои те куряне - опытные воины...". Взгляд на "Слово о полку Игореве" с Курских высот. - Курск, 1993. - 46 с.

Бейлис В.М. Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 год. - М., 1984. - С.208-228.

Белінська Л.І., Звагельський В.В., Борошнев В.О., Нога М.П. Розвідки в Середньому Посеймі // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.39-41.

Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1846. - №4. - С.3-146.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). - К., 1982. - 120 с.

Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. - Т.III. Ранні слов'яни і Київська Русь. - К., 1952. - С.242-250.

Березовець Д.Т., Пархоменко О.В. Салтовская культура // Археология Украинской ССР. - Т.III. Раннеславянский и Древнерусский периоды. - К., 1986. - С.212-224.

Блажевич Н.В. Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". - Чернигов, 1990. - С.31-32.

Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - Т.XV. - К., 1963. - С.165-174.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // Советская археология. - 1990. - №4. - С.34-35.

Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. - Львів, 1990. - 180 с.

Брайчевський М.Ю. Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі. - К., 2005. - 552 с.

Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.). - К., 1997. - 222 с.

Бублик О.В. Нове про Ярославну // Результаты и перспективы исследования "Слова о полку Игореве" (по материалам, появившимся в связи с его 800-летием): тез. докл. и сообщ. первой науч. конф. участн. семинария по изучению "Слова". - Сумы, 1988. - С.25-26.

Булахов М.Г. "Слово о полку Игореве" в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь. - Минск, 1989. - 248 с.

Бунин А.И. Где находились города Липецк и Воргол, а также и другие места, упоминаемые в летописях под 1283-1284 гг.? // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. - Т. II. - М., 1902. - С.66-71.

Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.34-63.

Бутков П.Г. О войне великого князя Святополка с Половецким князем Тугорканом в 1096 г. // Сын Отечества. - 1834. - Т.46. - №52. - С.617-628.

Вагнер Г.К. Архитектура эпохи "Слова о полку Игореве" и ее заказчики // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.282-321.

Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. - Т.2. - К., 1878. - С.51-58.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - Т. I. 1620-1647 годы. - М., 1953. - 586 с.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - Т. II. 1648-1651 годы. - М., 1953. - 560 с.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - Т. III. 1651-1654 годы. - М., 1953. - 648 с.

Вяземский П.П. Замечания на "Слово о полку Игореве". - СПб., 1875. - 518 с.

Гаспаров Б.М. Поэтика "Слова о полку Игореве". - М., 2000. - 608 с.

Гетманец М.Ф. По следам князя Игоря // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.31. - М.-Л., 1976. - С.305-326.

Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы ("Слово о полку Игореве"). - Харьков, 1982. - 144 с.

Гетьманец М.Ф. Слово о полку Игоревім: Статті. - Харків, 2008. - 148 с.

Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.11. - М.-Л., 1955. - С.22-38.

Гойгел-Сокол М.Т. Историко-географические аспекты "Слова о полку Игореве": Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - Днепропетровск, 1978. - 23 с.

Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. - М., 1955. - 486 с.

Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Библиографический очерк; Перевод; Пояснения к тексту и переводу. - М., 1963. - 358 с.

Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. - К., 1884. - 254 с.

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д. Вивчення старожитностей

первісної доби біля с.Ходосівка // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.104.

Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В. Багатошарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.95-97.

Граков Б.М. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // Археологія. - 1947. - №1. - С.23-37.

Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті / Публ. та комент. *Н.А.Німенко, В.В.Звагельського* // Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.119-121.

Григорьев А.В. Об одном участке пути из Новгорода-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль: тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1988. - С.19-20.

Грушевский М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.2. - К., 1992. - 634 с.

Гурченко Леонид. Русские древности "Слова о полку Игореве". - М., 2004. - 152 с.

Дмитриев Л.А. Глагол "каяти" и река Каяла в "Слове о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.IX. - Л., 1953. - С.30-38.

Дмитриев Л.А. История первого издания "Слова о полку Игореве". - М.-Л., 1960. - 378 с.

Добровольский П.М. Старинные украинские тракты // Земский Сборник Черниговской Губернии. 1900. - Май. - Чернигов, 1900. - С.63-77.

Добрушкін С.М. До історії походу руських князів на половців 1185 р. // Український історичний журнал. - 1972. - №8. - С.108-110.

Документи з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею про землеволодіння путивльських служилих людей Карпових у XVII ст. / Публ. *Л.П.Сапухіної, Л.І.Белінської* // Сумська старовина. - 2006. - №№XVIII-XIX. - С.207-216.

До питання щодо землеволодіння Путивльського Молчанського монастиря у 1-й пол. XVII ст. / Упорядк. та комент. *П.В.Пономаренка* // Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.110-118.

Дубенский Д.Н. Отметки на некоторые места "Слова о полку Игореве" // Отечественные записки. - 1855. - Т.101. - Кн.7. - С.1-12.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985. - 246 с.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. - Курск, 2005. - 352 с.

Енуков В.В., Щавелев С.П. Основные направления торговых связей Курской земли в X-XIII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. - Курск, 1996. - С.12-34.

Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.1-5.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - 265 с.

- Зализняк А.А.* "Слово о полку Игореве": взгляд лингвиста. - 3-е изд., доп. - М., 2008. - 480 с.
- Звагельський В.Б.* Об уточнении начального этапа маршрута Игоря Святославича на половцев // "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина: тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1984. - С.39-41.
- Звагельський В.Б.* Слідами князя Ігоря // Київ. - 1985. - №7. - С.131-138.
- Звагельський В.Б.* О цели похода Игоря Святославича весной 1185 г. в свете нынешних представлений // "Слово о полку Игореве" и наша современность: тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1985. - С.10-11.
- Звагельський В.Б.* К вопросу о движении русских войск весной 1185 г. на первом этапе пути (23 апреля - 1 мая) // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина: тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1986. - С.21-22.
- Звагельський В.Б.* До питання локалізації "Поля" південно-східної Русі за письмовими джерелами // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.52-55.
- Звагельський В.Б.* Щодо локалізації р.Каяла // Сумська старовина. Збірка наук. праць. - Суми, 1996. - С.4-5.
- Звагельський Віктор.* Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ / Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114-120.
- Звагельський В.Б.* Стародані переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.49-51.
- Звагельський В.Б.* Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - 76 с.
- Звагельський В.Б.* Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.37-53.
- Звагельський В.Б.* Про походження назви давньоруського міста Вир // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.63-64.
- Звагельський В.Б.* Ржевський Матвій Іванович // Сумщина в іменах. - Суми, 2003. - С.373.
- Звагельський В.Б.* Про стародавні шляхи Середнього Посейм'я // Путивльський краєзнавчий збірник. - Вип.1. - Суми, 2004. - С.18-25.
- Звагельський В.Б.* Історичне краєзнавство Сумщини // Сумська старовина. - 2006. - №XX. - С.216-233.
- Звагельський В.Б.* Скарби рідного краю // Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства: мат. наук.-теор. конф. - Суми, 2007. - С.121-138.
- Земельні володіння Софроніївського монастиря наприкінці XVII ст. / Публік. П.В.Пономаренка // Сумська старовина. - 2002. - №X. - С.111-121.*
- Іванова Раїса.* У якому Путивлі плакала Ярославна? // Наука і суспільство. - 1987. - №10. - С.69-71.
- Іванова Раїса.* У якому Путивлі плакала Ярославна? // Сільські вісті. - 1987. - 9 жовтня.
- Карамзин Н.М.* История государства Российского. - Т.II. - СПб., 1852.
- Карамзин Н.М.* История государства Российского. - Т.3. - М., 1988.
- Кедун І.С.* Топографічні домени давньоруського Новгород-Сіверського

// Література та культура Полісся. - Вип. 28. Сторінки історії та культури Полісся та України в сучасному висвітленні. - Ніжин, 2005. - С.21-25.

Книга Большому Чертежу. - М., 1950. - 288 с.

Коваленко В.П. Архитектурные памятники Новгорода-Северского эпохи "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина: тез. докл. и сообщ. обл. истор.-краевед. науч. конф. - Путивль, 1986. - С.32-33.

Коваленко В.П. Княжеские села в окрестностях Новгород-Северского в XII в. // Древнерусский город Путивль: тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1988. - С.16-18.

Коваленко В.П. Путивль і Путивськ. До питання про "помилки" автора і переписувачів "Слова о полку Ігоревім" // Проблеми хронології і авторства "Слова о полку Ігоревім" у сучасному трактуванні: тези доп. та повід. третьої наук. конф. учасників семінарію з проблем вивчення "Слова". - Суми, 1992. - С.70-71.

Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском в 1979 г. // Археологические открытия 1979. - М., 1980. - С.280-281.

Коваленко В.П., Орлов Р.С. Работы Новгород-Северской экспедиции // Археологические открытия 1979. - М., 1980. - С.282-283.

Коваленко В.П., Ситий Ю.М. До питань про закономірності розміщення поселенських структур X - середини XIII ст. у Південній Русі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: мат. наук. конф. - Білопілья, 1994. - С.43-45.

Коваленко В.П., Ситий Ю.М. "Свої погани" чернігівський князів // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII-X ст. - К., 2004. - С.121-138.

Козлов В.П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. - М., 1988. - 272 с.

Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. - М., 1999. - 254 с.

Костікова І.І. "Слово о полку Ігоревім" у сучасних дослідженнях. - Харків, 2001. - 152 с.

Котляр М.Ф. "Руська земля" в літописах XI-XII ст. // Український історичний журнал. - 1976. - №11. - С.101-105.

Котляр М.Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. - К., 2005. - С.3-208.

Корж П.Я. К вопросу об исторической основе "Слова о полку Игореве" // Вісник Харківського університету. - 1988. - №327. - С.100-106.

Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип.11. - К., 1985. - С.79-84.

Кудряшов К.В. Историко-географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. // Известия Государственного Географического Общества. - Т.69. - Л.-М., 1937. - Вып.1. - С.52-66.

Кудряшов К.В. "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве: Сборник статей. - М., 1947. - С.43-94.

Кудряшов К.В. Половецкая степь. Очерки исторической географии. - М., 1948. - 162 с.

Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. - М., 1959. - 94 с.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. - М., 1989. - 168 с.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006. - 496 с.

Кучера М.П. "Плеснек" "Слова о полку Игореве" и древнерусский город Плеснек // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. - 1960. - Вып.9. - С.113-116.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999. - 254 с.

Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева, С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). - К., 1984. - 196 с.

Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. - Вып. I. - М., 1996. - С.5-57.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Т. II: Полк Нижинский. Конотопская сотня. - К., 1893. - 124 с.

Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - 304 с.

Летописные повести о походе князя Игоря. Из Ипатьевской летописи / Подгот. текста, перевод и коммент. *Творогова О.В.* // Памятники литературы Древней Руси. - М., 1980. - С.345-364.

Литвинова П. Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России / Киевская старина. - 1883. - Т. V. - Март. - С.682-683.

Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упорядк., текстологічне дослідж. та переклади *В.Ю. Франчук.* - К., 1988. - 192 с.

Літопис Руський / Пер. з давньорус. *Л.Є.Махновця.* - К., 1989. - 592 с.

Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - 352 с.

Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. - Одесса, 1892. - 302 с.

Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. - М., 1909. - 405 с.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1958. - №74. - С.218-219.

Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн.Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1907. - Апрель. - С.19-64.

Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на

Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.281-296.

Малолетко А.М. Как появилась река Каяла в Сибири? // Вопросы истории. - 2004. - №5. - С.173-175.

Махновець Л.Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - 264 с.

Мишлер Д. Сумской уезд. 1. Село Хотень, фамильный архив графини А.Д.Строгановой // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Т.II, ч. I и II. - Харьков, 1902. - С.196-270.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985. - 110 с.

Моисеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и "Слово о полку Игореве". - 2-е изд. - Л., 1984. - 150 с.

Моргунов Ю.Ю. "Полю ворота" по археологическим данным // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина. - Путивль, 1986. - С.23-24.

Моргунов Ю.Ю. О юго-восточной окраине Чернигово-Северских земель в XII в. // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.27-29.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - 160 с.

Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - 128 с.

Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути - связи - судьбы. - К., 1997. - 192 с.

Моця А.П. Южная "Русская земля". - Киев-Сумы, 2008. - 244 с.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - М., 1984. - 654 с.

Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. - Т.9. - М., 1961. - С.354-355.

Наумов Е.П. К истории летописного "Списка русских городов дальних и ближних" // Летописи и хроники. 1973. - М., 1974. - С.152-163.

Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. - Л., 1982. - 240 с.

Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. - М., 1983. - 208 с.

Никитин А.Л. Точка зрения: Документальная повесть. - М., 1984. - 416 с.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VI-III вв. до н.э. // Свод археологических источников. - 1970. - Вып. Д1-27. - С.51-54.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - 228 с.

Орлов А.С. Слово о полку Игореве. - М.-Л., 1936. - 176 с.

Орлов Р.С. Ювелирное ремесло // Археология Украинской ССР. - Т.III. Раннеславянский и Древнерусский периоды. - К., 1986. - С.428-437.

Острроверхов А.С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорльцкого

поселения со Скифией (VII - середина V в. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. - К., 1978. - 22 с.

Острроверхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. - К., 1981. - С.84-94.

Отін Є.С. Гідроніми Східної України. - Київ-Донецьк, 1977. - 156 с.

Отрощенко В.В. Белозерская культура // *Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. - К., 1986. - С.147.

Охрименко П.П. Где плакала Ярославна? // Актуальные проблемы "Слова о полку Игореве": тез. докл. и сообщ. науч. конф., посвященной 800-летию "Слова". - Сумы, 1983. - С.47-53.

Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава, 1905. - Вып.1. - С.174-203.

Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. - М., 1839. - Кн.2. - С.208-209.

Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.1. - М.-Л., 1956. - С.55-59.

Пелих Г.И. Обские Каяловы о реке Каяле // Вопросы географии Сибири. - 1995. - Вып.21. - С.127-136.

Пієторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. - К., 1988. - 280 с.

Плетнева С.А. Донские половцы // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.249-281.

Подлипчук Ю.В. "Слово о полку Игореве": Науч. пер. и коммент. - М., 2004. - 328 с.

Подов В.И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009. - 198 с.

Прийма Ф.Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980. - 252 с.

Пришляк В.В. Залозний шлях, Залозник // Енциклопедія історії України: В 5 т. - Т.3. - К., 2005. - С.244.

Прохоров Г.М., Творогов О.В. Игорь Святославич // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.2. - СПб., 1995. - С.236.

Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - 1980. - №4. - С.42-65.

Раппопорт П.А. К вопросу о Плиснеске // Советская археология. - 1965. - №4. - С.92-103.

Робинсон А.Н. Солнечная символика в "Слове о полку Игореве" // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI-XVII вв. - М., 1978. - С.7-58.

Романова Г.А. О топографии кладов римских монет на Левобережье Днепра // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С.122-124.

Русина О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. - К., 1993. - Вип.2. - С.138-152.

Русина Олена. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - 244 с.

Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. - К., 1876. - 104 с.

Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры. - М., 1952. - Вып.43. - С.3-44.

Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология. - 1953. - Т.XVII. - С.23-105.

Рыбаков Б.А. Дон и Донец в "Слове о полку Игореве" // Научные доклады высшей школы: Исторические науки. - 1958. - №1. - С.5-11.

Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - 296 с.

Рыбаков Б.А. Просвещение на Руси в XIII-XIV вв. // Очерки русской культуры XIII-XV вв. - М., 1972. - Ч.2. - С.203-205.

Рыбаков Б.А. Русские карты Московии XV - начала XVI века. - М., 1974. - 112 с.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982. - 592 с.

Рыбаков Б.А. Историзм "Слова о полку Игореве" // История СССР. - 1985. - №5. - С.36-61.

Рыбаков Б.А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №9. - С.36-43.

Рыбаков Б.А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №10. - С.98-106.

Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - 286 с.

Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли. - К., 1984. - 122 с.

Самоковасов Д.Я. Древние города России. - СПб., 1873. - 165 с.

Сидоренко О. Залозний шлях // Малий словник історії України. - К., 1997.

Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. - М., 1996. - 84 с.

Сырнев И.П. Уточнение толкования географических названий по походу князя Игоря на половцев // Известия РАН. Серия географическая. - 1998. - №4. - С.125-128.

Сытый Ю.Н. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." - К., 1990. - С.62-64.

Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950. - С.99-112.

Склярєнко В.Г. "Темні місця" в "Слові о полку Ігоревім". - К., 2003. - 148 с.

Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. - К., 1953. - С.131-134.

Словарь-справочник "Слова о полку Ігореве" / Сост. *В.Л.Виноградова*. - М.-Л., 1965-1984. - Вып.1-6.

Слово о полку Ігоревь, Ігоря, сына Святъславля, внука Ольгова / Вступ. статья, подгот. текста, перевод с древнерус., коммент. и прилож. *А.А.Горского*. - М., 2002. - 192 с.

Слово о полку Ігореве: Древнерусский текст и переводы / Сост., вступ. статья, подгот. древнерус. текста и коммент. *В.И.Стеллецкого*. - М., 1981. - 288 с.

Слово о полку Ігореве / Перевод и коммент. *Н.И.Коркина*. - Рязань, 2000. - 158 с.

Случайные находки // Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 года. - СПб., 1913. - С.206, 256.

Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - 460 с.

Спасский Г. Защитникам Тмутороканского камня // Отечественные записки. - 1847. - №10. - Отд. VIII. - С.139.

Стрижак О.С. Етніонімія Геродотової Скіфії. - К., 1988. - 224 с.

Суботін Л.В., Черняков І.Т. Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. - 1982. - Вип.39. - С.20-21.

Сувої XVII - початку XVIII ст. з фондів Сумського краєзнавчого музею / Передмова та публ. *Л.П.Сапухіної, Л.І.Белінської* // Сумська старовина. - 2008. - №XXIV. - С.146-156.

Сумаруков Г.В. Кто есть кто в "Слове о полку Ігореве". - М., 1983. - 142 с.

Сумцов Н.Ф. Малорусская географическая номенклатура // Киевская старина. - 1886. - Т.XV. - №6-8. - Июль. - С.456-489.

Сухобоков О.В. Новые исследования древнерусского Путивля // Археологические открытия. 1979 г. - М., 1980. - С.342-343.

Сухобоков О.В. Раскопки в Путивле // Археологические открытия. 1980 г. - М., 1981. - С.312-313.

Сухобоков О.В. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции // Археологические открытия. 1981 г. - М., 1983. - С.323-324.

Сухобоков О.В. Путивль // Археология Украинской ССР. - Т.III. Раннеславянский и древнерусский периоды - К., 1986. - С.310-314.

- Татищев В.Н.* История Российская. - Т.II. - М.-Л., 1963. - 352 с.
- Татищев В.Н.* История Российская. - Т.III. - М.-Л., 1964. - 334 с.
- Телегін Д.Я.* Ізюмські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - Т.2. - К., 1970. - С.242-243.
- Терлецький В.В.* Гіркі плоди домислів // Відгук "Слова о полку Ігоревім" в українській і зарубіжній літературі: мат. восьмої Всеукр. наук. конф. з проблем вивчення "Слова". - Суми, 1996. - С.64-66.
- Тимофеев В.П.* Другое Слово о полку Игоре. - М., 2007. - 432 с.
- Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. - Т.40. - М., 1952. - С.214-259.
- Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. - М., 1956. - 477 с.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. - К., 1989. - 256 с.
- Толочко П.П.* Літописи Київської Русі. - К., 1994. - 88 с.
- Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - 200 с.
- Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Т.II, ч.I, II. - Харьков, 1902. - 436 с.
- Тунманн.* Крымское ханство. - Симферополь, 1991. - 76 с.
- Федоров В.Г.* Кто был автором "Слова о полку Игоре" и где расположена река Каяла. - М., 1956. - 174 с.
- Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857. - 602 стб.
- Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение IV. Чугуевские округа военного поселения; Уезды - Змиевской и Волчанский. - Харьков, 1857. - 336 стб.
- Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение V. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды: купянские и старобельские округа военного поселения. - Харьков, 1858. - 462 стб.
- Фомин А.В.* Топография кладов куфических монет X в. междуречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К., 1988. - С.75-77.
- Херрман Йоахим.* Племена и народы Балтики на рубеже античности и средневековья // Славяне и скандинавы. - М., 1986. - С.8-128.
- [*Ходаковский Д.*]. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. - Т.1. - Кн.1. - М., 1837. - С.1-50.
- Черепанова Е.А.* Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. - Сумы, 1984. - 458 с.
- Черненко Є.В.* Бондарихинська культура // Радянська енциклопедія історії України. - К., 1969. - С.178-179.
- Черненко О.Є., Казаков А.Л.* Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Сумська старовина. - 2005. - №XV. - С.194-201.

Чернов А.Ю. Хроники изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - 480 с.

Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. - М., 1952. - 312 с.

Чистякова Е.В. Русский историк А.И.Лызлов и его книга "Скифская история" // Вестник истории мировой литературы. - 1961. - №1. - С.117-119.

Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987. - 184 с.

Шарлемань Н.В. Где был Путивль, упоминаемый в "Слове о полку Игореве"? // Труды отдела древнерусской литературы. - Т.ХVII. - Л., 1961. - С.326-331.

Шинаков Е.А. Характер размещения древнерусских памятников на территории "Воронежских лесов" // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тез. докл. республ. конф. - К., 1981. - С.38.

Шинаков Е.А. Археологические памятники междуречья Сейма и Клевени в конце X - начале XIII вв. // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина: тез. докл. и сообщ. обл. истор.-краевед. научн. конф. - Путивль, 1986. - С.8-9.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - 404 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987.

Яценко Борис. "Слово о полку Игоревім" та його доба. - К., 2000. - 256 с.

Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Игоревім". - К., 2006. - 320 с.

Яценко А.И. Микротопонимы Посемья, образованные от терминов антропогенного ландшафта // Вопросы географии. - Сборник 110. Топонимика на службе географии. - М., 1979. - С.63-70.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абашкін, пер. 33
 Андрієві лози, пер. 81, 87, 90
 Антонова 85, 87
 Базавлук, р. 94
 Бакаєва дорога 10, 14, 64, 95, 113, 139
 Бакін Колодязь, р. 33
 Балико-Щучинка, м. 40
 Банний Рівець, р. 46
 Баруч, м. 24, 57, 103, 116
 Басівщина, с. 65
 Батурин, м. 60, 94
 Бахмач, м. 60
 Бахмут, р. 33
 Безсали, с. 143
 Берестова, р. 66
 Берестовенька, р. 93
 Белгород, м. 14, 56, 77, 103
 Бик, р. 32, 164
 Бистра, р. 14, 163, 169
 Бишкін, с. 33
 Бишкінська, пер. 79
 Біла Калитва, м. 169
 Біла Калитва, р. 154
 Біленька, р. 89
 Білики 94
 Білі Береги, пер. 48, 50
 Білка, с. 66
 Білопілля, м. 14, 53, 56, 59, 69
 Більське городище 22, 34, 55, 143
 Бісищев, ур. 74
 Бобрик, р. 60
 Бобрик, с. 60
 Богодухів, м. 53, 54, 69, 71, 93, 120, 187
 Березька 84, 87
 Борова, р. 89, 149
 Боровська, пер. 33, 87, 88, 89
 Бородок, р. 41
 Боромля, р. 68
 Братениця, р. 41
 Брижечева, пер. 81, 87
 Брод, р. 41
 Бродок, р. 41
 Бротениця, р. 41
 Будки, с. 60
 Бугрувате, с. 68
 Булгар, м. 29, 182
 Булуклейська, пер. 83, 87, 89
 Бунін, пер. 85, 87
 Бунякіне, с. 48
 Бунякін, пер. 48
 Буринь, м. 65
 Валки, с. 23, 54, 69, 187
 Везеницька, пер. 77, 87, 89
 Велика, пер. 33, 88, 90
 Велика Железівщина, ур. 42
 Велика Рибиця, с. 74
 Великий Бурлук, р. 152
 Великі Санжари, с. 94
 Вербова, р. 189
 Вербова балка, р. 189
 Верхня Сула, р. 44
 Верхній Салтів, с. 78
 Виползово, гор. 41
 Вир, м. 24, 27, 34, 44, 64, 68, 100, 110, 136, 142, 177, 178, 179, 181, 182, 205
 Вільний, м. 93
 Вільшана, с. 61
 Віта, р. 40, 128, 181
 Вітачів, м. 40
 Віть, р. 128
 Власовка, с. 41
 Влезьки, с. 41
 Вовча, р. 153, 170
 Вовчі Води, р. 32
 Водолага, с. 41, 47, 66
 Волга, р. 29, 46, 123, 182
 Волинцеве с. 48, 68
 Волокитне, с. 46, 47, 123
 Воргол, м. 27
 Ворожба, с. 60, 70, 74
 Вороніж, м. 34, 123
 Ворскла, р. 14, 15, 21, 29, 31, 33, 40, 42, 46, 50, 53, 54, 56, 57, 63, 65, 66, 71, 95, 103, 113, 123, 133, 135, 139, 152, 175
 В'язениця, р. 51
 В'яхань, м. 27, 34, 44, 62, 142

- Гадяч, м. 42, 60
Галич, м. 125, 194, 201
Гелон, м. 55, 143, 144, 145
Глазунівка, с. 41
Глибока, р. 153
Глинські, с. 34, 143
Глібль, гор. 64, 110, 136, 177, 200
Глухів, м. 34, 35, 46, 123, 200
Гнилиця, р. 167
Гнилі Води, р. 93
Гнилуша, р. 164, 166
Говтва, р. 56
Гола Долина, р. 163, 164
Горбове, с. 123, 128
Горки, с. 48
Горна, р. 48
Городище, м. 57
Городне, с. 68
Гостинець, р. 41
Гостищево, с. 41
Гусина Поляна, с. 41
Гусинка, с. 41
Гусинець, р. 47
Гусівка, с. 41.
Гуслівка, с. 41
Григорівка, с. 40
Грушеваха, с. 40
Деснянський шлях 28
Дмитрів, м. 117
Довгий Брід 41
Должик, р. 14
Дон, р. 16, 29, 31, 33, 42, 46, 52, 64, 68, 153, 159, 162, 175
Донець, р. 12, 16, 26, 32, 74, 89, 136, 140, 149, 150, 152, 153, 155, 169, 187, 188
Дороголив, пер. 48
Другий Уклюк, р. 93
Духанівка, с. 48
Дяків Острог, с. 53, 71
Єлизаветське городище 20
Жеребець, р. 33
Журавне, с. 57, 143
Заброди, р. 41
Заводицьке городище 60
Залізні ворота 176
Залозний шлях 190, 191
Залокомський шлях 32
Зарічне, с. 69
Зеленківка, с. 61
Зеньків, м. 94
Зимов'є, пер. 48, 50
Зінове, с. 65
Золочів, м. 53, 134
Іван, м. 40
Ізюм, м. 14, 63, 150, 151, 152, 164
Ізюмець, р. 33
Ізюмська, пер. 33, 40, 85, 87, 89, 90, 154
Ізюмський курган 133, 134, 150
Ільма, р. 60
Іоніне, с. 42
Ірпінь, р. 103
Кагальник, р. 150, 163
Каганська, пер. 33
Кадниця 66
Калитва, р. 168, 169
Калка, р. 12, 163, 168
Кальміус, р. 12, 29, 157, 162
Камінь, с. 50
Камишанка, с. 61
Камишівка, р. 189
Кам'яна, пер. 33, 86, 87, 89
Кам'янка, р. 162, 163
Кам'яне, с. 60
Канів, м. 24, 29, 40
Караван 42
Кариж, смт 47
Каризький, Кориж, пер. 47
Карпов, м. 56
Карпове сторожевище 56
Каяла, р. 10, 16, 20, 98, 100, 127, 148, 149, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 169, 174, 181, 193, 196, 205, 208
Кінські Води, р. 32, 92, 93
Клевень, р. 46, 47
Клепали, с. 48
Кобанья, пер. 87, 88
Кобиляки, с. 94
Коганська, пер. 78, 87, 89
Колодежі, с. 207, 208
Коломак, р. 52, 53, 54, 55, 56
Колонтаєв, с. 69

- Конотоп, м. 47, 60, 68
 Конська, р. 190
 Кончаківський шлях 52, 53, 54, 56, 57, 58, 63, 66
 Котельва, с. 66, 133
 Котлубань, р. 32
 Крайня Балаклійка, р. 167
 Красна Гірка, пер. 82, 87
 Красний Колядин, с. 111, 177
 Красьно Поле, с. 93
 Краснопілля, с. 93
 Креднянська, пер. 82, 87
 Кременець 63, 133, 135, 154, 155, 167
 Кремни 20
 Кривель, р. 164
 Кривий Торець, р. 156
 Круглий Брід 41
 Куба, р. 66
 Куп'янськ, м. 44
 Курськ, м. 97, 98, 112, 178, 181, 200, 206, 208
 Лазуківка, с. 41
 Лебедин, м. 56
 Левківська, пер. 84, 87
 Легань, р. 71
 Липецьк, м. 27
 Липовицьк, м. 68
 Лисича, с. 55
 Лисичанськ, м. 42, 77, 89
 Лисовка, с. 42
 Лисовщина 55
 Лихачів Байрак 52, 54, 56
 Лісова Дача, с. 42
 Лісовка, с. 41
 Лісовщина 41
 Лозіє, шл. 185, 189, 191
 Лозова, р. 41, 93
 Лозоватка 55
 Лозовенька 41
 Локня, р. 26
 Лосицька дорога 27, 56, 64, 69, 71, 74, 95, 102, 189, 191
 Лосичі, с. 57, 69, 70, 74
 Лоскутовка, с. 42
 Лтава, пер. (м.?) 23, 29, 57, 103, 104, 116, 117, 136
 Лубни, м. 44
 Лугань, р. 33
 Лукомль, м. 29
 Лухтівка, с. 46
 Любитов, пер. 50
 Ляхів, пер. 33
 Ляхова 82, 87
 Макатиха, р. 163, 164, 169
 Мала 33, 87, 88
 Мала Балаклійка, р. 166
 Мала Самара 93
 Малинівка, с. 79, 87, 89, 90
 Малі Санжари, с. 94
 Мариця, р. 46
 Маяцька, пер. 86, 87
 Межирічі, с. 70
 Мерла, р. 52-54, 71, 106, 116, 120, 135
 Мжа, р. 23, 29, 54, 55, 68, 167, 152, 153, 154
 Мілова-1, пер. 82, 87
 Мілова-2, пер. 87, 88
 Міус, р. 69, 168
 Могриця, с. 74
 Молючні Води, р. 32, 93
 Мокшевичі, пер. 48
 Многа, р. 44
 Мужиця, р. 47
 Муравський шлях 22, 31, 32, 34, 51, 53, 58, 63, 64, 69, 92, 103, 116, 135, 136, 139, 153, 157, 190
 Недригайлів, м. 60
 Немеря, гор. 74
 Нетрус, р. 33
 Ніцаха, с. 57, 70, 143
 Новгород-Сіверський, м. 12, 30, 34, 44, 45, 64, 97, 98, 112, 122, 125, 127, 128, 155, 156, 176
 Нові Млини, с. 50
 Носове, м. 24
 Об, р. 170, 171
 Обухівський брід 42
 Овечі води, р. 93
 Одрин, р. 68
 Одринка, с. 68
 Ольшанка, р. 61
 Опішня, м. 56, 94, 120, 143

- Оріль, р. 32, 53, 93, 104, 106, 163, 167
Орілька, р. 163, 167
Орчик, р. 52, 54
Оскол, р. 12, 33, 116, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 164
Осокорівка, р. 189
Охтирка, м. 31, 53, 56, 57, 60, 64, 69, 118, 120, 142, 143
Пекарі, с. 40
Перевод, р. 44
Перевоз, с. 42, 46
Переїздна, с. 42
Перекоп, с. 14, 20, 32, 72, 75, 92, 94
Перекопський вал 26
Перерва, ур. 48
Перетор, о. 48
Переяславль, м. 12, 24, 29, 117, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 112, 177, 181, 200, 205
Петрівське, с. 40, 143
Пирогівська, пер. 123
Пирятин, м. 43, 44
Підгірці, с. 194, 195, 197
Підлісне, с. 42
Пісочне, с. 44
Піщане, с. 61
Піщаний брід 47, 59, 60, 61, 62
Плехов, с. 201
Пліснеськ, м. 193-202
Плотва, р. 201
Пневицька, пер. 47
Поворскія 59, 60
Поле, шл. 46, 102, 105, 111, 118, 177, 178, 179, 181, 182, 205
Полкстінь, м. 44
Полтава, м. 44, 94, 103, 142
Попаш, м. 27, 34, 44
Посейм'я 20, 101, 113, 118, 123, 127, 176, 205, 206, 209
Посулля 20, 59, 60, 101, 118, 135, 176, 183, 205, 206
Прилук 44, 103, 200
Пруди 48
Псел, р. 14, 15, 29, 31, 33, 42, 46, 49, 53, 56, 60, 63, 65, 66, 71, 95, 113, 123, 177
Путивль, м. 14, 16, 34, 46, 50, 52, 53, 58, 59, 60, 64, 70, 71, 72, 74, 97, 98, 100, 107, 123, 124, 126, 127, 128, 142, 165, 178, 182, 183, 197, 205, 206, 207, 209
Путивськ, с. 122, 123, 126, 128
Райгородок, с. 40
Ревки, р. 71
Ректа, р. 46
Реут, р. 47
Ржищів, м. 40
Рильськ, м. 47, 48, 50, 59, 60, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 98, 200, 207, 208, 209
Римів, м. 10, 16, 27, 200
Річка, р. 150
Ромен, м. 44, 103
Ромоданівський шлях 32
Ромни, м. 23, 34, 44, 60
Рось, р. 206
Руда, р. 68
Руса, р. 201, 202, 207, 208
Руднева, с. 68
Русь Велика 28, 96, 98, 99
Руська земля 96, 97
Савинські, пер. 83, 87
Савинці, с. 33, 90
Сагайдачний шлях 32
Сала, р. 152
Сал, р. 150, 152
Салтівська, пер. 77, 87, 89
Салтов, с. 23, 69
Сальниця, р. 12, 14, 16, 27, 44, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 163, 167
Самара, р. 29, 66, 93, 153, 167, 170, 190
Санов 53
Святі гори 66
Святополч, м. 40
Севськ, м. 47
Сейм, р. 14, 28, 29, 31, 34, 39, 40, 42, 46, 47, 48, 50, 53, 59, 65, 74, 100, 111, 128, 136, 139, 164, 177, 182, 200, 208
Селище, м. 40
Серебряне, м. 103, 116
Середній Донець, р. 40
Середнє Посейм'я 46
Середня Балаклійка, р. 166
Середня Ворскла 14, 113
Середня Сула 44

- Серенськ 189
 Сироватка, р. 68
 Сіверський Донець, р. 10, 12, 21, 28, 31, 33, 39, 40, 46, 59, 71, 77, 89, 90, 95, 140, 153, 163, 168, 187
 Сінне, с. 53
 Скелеватий 165
 Скороходове, с. 55
 Скуносове, с. 46
 Слов'янка, с. 165
 Слов'янськ, м. 40, 54
 Снагость, р. 47
 Сніжковка, с. 40
 Солона, р. 152
 Солоні озера 53
 Сосна, р. 31
 Співаківський пер. 40, 84, 87.
 Срібний колодязь, с. 60, 57
 Стайки, м. 40
 Стан 42
 Старий Путивльський шлях 60
 Сторожове, с. 55
 Стрільники, с. 47
 Стрільця, р. 60
 Сула, р. 14, 21, 29, 34, 40, 44, 46, 59, 60, 72, 100, 102, 105, 111, 118, 136, 137, 180, 181, 182, 206
 Суми, м. 14, 68, 92, 93
 Суха Лохвиця, р. 44
 Сухий Ізюмець, р. 152
 Сюрлій, р. 16, 148, 149, 152, 154, 155, 160, 162, 163, 165, 166, 169
 Тамань 9
 Тарабанова, пер. 83, 87
 Татарська 33
 Тендицька, пер. 69, 80, 87
 Терн, р. 60, 62
 Терни, смт. 60
 Тернівка, р. 93
 Тмуторокань, м. 9, 16, 151, 160
 Топлинка, пер. 77, 87, 89
 Тор, р. 33, 66, 69, 90, 150, 156, 157, 160, 164, 170, 185
 Торець, р. 32, 149
 Торська, пер. 86, 87, 89
 Торські озера 54
 Трипілля, м. 40
 Трубчевськ, м. 98, 112, 126
 Тула, м. 32
 Туров, м. 27
 Удай, р. 44
 Уди, р. 44, 135, 140, 156, 188
 У Єнчукова кута, пер. 82, 87
 Уненіж, м. 44, 178
 Уполози, с. 189
 Уруси, с. 207
 Хазарський шлях 28
 Халеп'є, с. 40
 Хирія, р. 66, 71, 116, 118
 Ходорів, м. 40
 Ходосівка-Діброва, пос. 40
 Хомуток, пер. 86, 87
 Хорол, р. 14, 44, 180
 Хотінь, с. 68
 Хотомля 14
 Хотмизьк, м. 134
 Хтирь, р. 66, 119
 Хусь, р. 41
 Хусть, р. 41
 Хухра, р. 118
 Цареборисів, м. 33
 Чернев, м. 103
 Чернеччина, с. 68
 Чернігів, м. 97, 124, 125, 178, 179, 194
 Чорна долина, р. 93
 Чорні Лози, с. 41
 Чернолоза, с. 41
 Чугуєв, м. 69
 Шабалинська, пер. 80, 87
 Шебелинка 33
 Шебелинська, пер. 33
 Шевченкове, с. 111, 177
 Шеломянь 10, 16, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 146, 152, 156, 160, 167, 187
 Шпилівка, с. 70
 Шлях, с. 42
 Щетини, с. 71
 Яришев, м. 44

Похід 1185 р. за Іпатіївським літописом

В лето [1185]... В то же время Святославич Игорь, внук Олгов, поеха из Новагорода, месяца априля в 23 день, во вторник, пойма со собою брата Всеволода ис Трубечка, и Святослава Олговича, сыновця своего из Рыльска, и Володимера, сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помощь Ольстина Олексича, Прохорова внука, с коуи черниговьскими, и тако идяхуть тихо, собираюче дружину свою: бяхуть бо и у них кони тучни велми.

Идушим же им к Донцо реку, в год вечернии, Игорь же, возрев на небо, и виде солнце стояще яко месяц, и рече бояром своим и дружине своей: “Видите ли что есть знамение се?”

Они же узревше и видиша вси, и поникоша главами, и рекоша мужи: “Княже! се есть не на добро знаменис се”.

Перша битва. Перемога над половцями
(тут і далі мініатюри Радзивілівського літопису)

Игорь же рече: “Братья и дружино! тайны Божия никто же не весть, а знамению творець Бог и всему миру своему; а нам что створить Бог, или на добро, или на наше зло, а то же нам видити”.

И то рек, перебреле Донець, и тако прииде ко Осколу, и жда два дни брата своего Всеволода, тот бяше шел инем путем ис Курьска. И оттуда поидоша к Салнице, ту же к ним и сторожеви приехаша, ихже бяхуть послале языка ловит.

И рекоша приехавше: “Видихомся с ратными, ратници ваши со доспехом ездять; да или поедете борзо, или возвратитися домовь, яко не наше есть веремья”. Игорь же рече с братьею своею: “Оже вы будеть не бившиися возвратитися, то сором ны будеть пущей смерти; но како ны Бог дасть”. И тако угадавше, и ехаша черес ночь. Заутра же, пятку наставшу, во обеднее веремья усретоша полкы половецькие: бяхуть бо до них доспеле, веже свое пустили за ся, а сами собравшеся от мала и до велика, стояхуть на оной стороне реки Сюурлия.

И ти изрядиша полков 6: Игорев полк середе, а по праву брата его Всеволожь, а по леву Святославль, сыновця его, напереде ему сын Володимер и другыи полк Ярославль, иже бяху с Ольстином коуеве, а третий полк напереди же стрелци, иже бяхуть от всех князии выведены; и тако изрядиша полкы своя.

И рече Игорь ко братьи своей: “Братья! сего есмы искале, а потягнем”; и, тако поидоша к ним, положаче на Бозе упование свое.

И яко быша к реце ко Сюурлию, и выехаша ис половецьких полков стрелци, и пустивше по стреле на русь, и тако поскочиша; русь же бяхуть не переехале еще реке Сюурлия, поскочиша же и ти половци силы половецькыи, которые же далече реки стояхуть. Святослав же Олгович и Володимер Игоревич, и Ольстин с коуи, и стрелци поткоша по них, а Игорь и Всеволод помалу идяста, не распустяста полку своего, переднии же ти русь биша е, имаша; половце же пробегоша веже, и русь же дошедше вежь и ополонишася, друзии же ночь приехаша к полком с полоном.

И яко собрашася половци вси, и рече Игорь ко братома и к мужем своим: “Се бог силою своею возложил на врагы наша победу, а на нас честь и слава; се же видихом полки половецькыи, оже мнози суть, ту же, ци вся си суть совокупили. Ныне же поедем черес ночь, а кто поедеть заутра по нас, то ци вси поедуть, но лучшии коньници переберуться, а самими как ны Бог дасть”.

И рече Святослав Олгович строема своима: “Далече есмь гонил по половцех, а кони мои не могут; аже ми будеть ныне поехати, то толико ми будеть на дорозе остати” - и поможе ему Всеволод, акоже облечи ту.

И рече Игорь: “Да не дивно есть разумеющи, братья, умрети” - и облегоша ту. Светаюци же суботе, начаша выступати полци половецькыи, ак борове: изумешася князи руский, кому их которому поехати, бысть бо их бецисленое множество.

И рече Игорь: “Се ведаюче собрахом на ся землю всю: Кончака и Козу Бурновича, и Токсобича Колобича, и Етебича и Терьтробича”.

И тако угадавшє вси, соседоша с коний, хотяхуть бо быющєся дойти реки Донця; молвяхуть бо: “Оже побегнем утечем сами, а черныя люди оставим, то от Бога ны будеть грех, сих выдавшє пойдем; но или умрем, или живи будемь вси на едином месте”.

И та рекше, вси соседоша с коней и поидоша быющєся; и тако, Божиим попущением, уязвиша Игоря в руку и умрѣвиша шюицю его, и бысть печаль велика в полку его, и воеводу имяхуть, тот напереди язвен бысть.

И тако бишася крепко ту днину до вечера, и мнозии ранени мертви быша в полкох руских; наставши же нощи суботнии, и поидоша быючися. Бысть же светающе неделе, взятошася ковуеве в полку, побегоша.

Друга битва. Поразка руських полків

о а в д е с а в ш а в ш и ю ш е ш и . с т а ш а ю с т а н к е р е т с л а
 в л а . ш х а ш а в с ь г о р о д ь п о с о у л ь . н о ч е р е т с л а в л а
 б а ш а в с ь д л я . в о л о д и м и р ж е т а в в о в а ч ь . в н д а ш е п р о
 в з и м а в а м а . п ы е х а в х о р о д а к а м . в м а м е р о у н ы . н
 п о т о ч к о м е . в б а ш а с а с т и м н и с р ь б ь и с о

в ь с т о у т и ш а к н е а с а т ь . н в н д а т ь в ш е г о р о ж а н е . н з н е м о
 г а ю ш а с п о я . в ь в и с о ш а в х о р о д а . н в н ш а в д а н з ь

Набіг половців і спротив руських князів

Игорь же бяшетъ в то время на коне, зане ранен быше, поиде к полку их, хотя возворотити их к полком: уразумев же, яко далече шел есть от людии, и

соимя шолом, погнаше опять к полком, того дея, что быша познали князя и возвратилися быша; и тако не возвратися никто же, но токмо Михалко Гюргович, познав князя, возвратися; не бяхуть до добре смялися с ковуи, но мало от простых или кто от отрок боярьских, добри бо вси бяхуться идуще пеши, и посреди их Всеволод не мало мужьство показа. И яко приближися Игорь к полком своим, и переяхаша поперек и ту яша един перестрел одале от полку своего.

Держим же Игорь виде брата своего Всеволода крепко борюшася, и проси души своей смерти, яко да бы не видел падения брата своего; Всеволод же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста, и бяху бо ся идуще вкруг при езере.

И тако во день святаго воскресения наведе на ня Господь гнев свой: в радости место наведе на ны плачь, и во веселье место желю, на реце Каялы.

Рече бо деи Игорь: “Помянух аз грехы своя пред Господем Богом моим, яко много убийство, кровопролитье створих в земле крестьяньстей, яко же бо аз не пощадох крестьян, но взях на щит город Глебов у Переяславля; тогда бо не мало зло подьяша безвиннии хрестьяни, отлучасши, отець от рожении своих, брат от брата, друг от друга своего, и жены от подружии своих, и дщери от материи своих, и подруга от подругы своея, и все смятено пленом и скорбью тогда бывшою. Живии мертвым завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святеи огнем от жизни сея искушение приемши, старце поревахуться, уноты же люгья и немилостивый раны подьяша, мужи же пресекаеми и разсекаеми бывають, жены же оскверняеми, и та вся створив аз - рече Игорь, - недостойно ми бяшетъ жити; и се ныне вижю отместье от Господа Бога моего. Где ныне возлюбленный мой брат? где ныне брата моего сын? где чадо рожения моего? где бояре думающеи, где мужи храборьствующеи, где ряд полчньи? где кони и оружья многоценная? Не от всего ли того обнажихся, и связня приеда мя в руки безаконным темь? Се возда ми Господь по безаконию моему и по злобе моей на мя, и снидоша днесь греси мои на главу мою. Истинен Господь и прави суди Его зело; аз же убо не имам со живыми части; се бо ныне вижю другая мучения веньца приемлюще, почто аз един повиньни не приях страсти за вся си? Но владыко Господи Боже мой! не отрини мене до конца, но яко воля Твоя, Господи, тако и милость нам, рабом Твоим”.

И тогда, кончавшюся полку, розведени быша, и поиде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове, мужь именем Чилбук, а Всеволода брата его ял Роман Кзич, а Святослава Олговича Елдечюк в Вобурцевичех, а Володимера Копти в Улашевичих.

Тогда же на полчищи Кончак поручися по свата Игоря, зане бяшетъ ранен. От толиких же людий мало их избысть некаком получением, не бяшетъ бо лзе ни бегаючим утечи, зане яко стенами силнами огорожени бяху полкы половецькими: ношашуть, русь с 15 мужь утекши, а ковуем мнее, а прочии в море истопоша.

Набіг половців. Втеча Ігоря з полону

В то же время великий князь Всеволодич Святослав шел бѣшетъ в Корачев и собираетъ от верхних земель вой, хотя ити на половцы к Донову на все лето. Яко возвратися Святослав и бысть у Новагорода Северьского и слыша о брати своеи, оже шли суть на половцы, утаившеся его: и нелюбо бысть ему. Святослав же идяше в лодях, и яко приде к Чернигову, и в тои год прибеже Беловолод Просович и поведа Святославу бывшее о половцех; Святослав же, то слышав и вельми воздохнув, утер слез своих и рече: “О любя моя братья и сынове и муже земле Руское! дал ми Бог притомити поганья; но не воздержавше уности, отвориша ворота на Рускую землю.

Воля Господня да будет о всем; да како жаль ми бѣшетъ на Игоря, тако ныне жалую болми по Игорю брате моем”.

По сем же Святослав посла сына своего Олга и Володимера в Посемье: то бо слышавше, взятошася города посемьские, и бысть скорбь и туга люта, якоже николиже не бывала во всем Посемьи, и в Новгороде Северьском, и по всей волости Черниговьской, князи изымани и дружина изымана, избита; и мятахуться, акы в мотви, города воставахуть, и немилу бѣшетъ тогда комуждо свое ближнее, но мнозе тогда отрекахуся душъ своих, жалующе по князих своих. По сем же посла Святослав ко Давыдови Смоленску, река: “Рекли бяхом поити на половцы и летовати на Доне; ныне же половцы се победили Игоря и

брата его с сыном; а поеди, брате, постережи земле Руское”.

Давыд же приде по Днепру, придоша же ины помочи и стаха у Треполя, а Ярослав в Чернигове, совокупив вои свои, стояшеть.

Поганыи же половци победивше Игоря с братьею и взяша гордость велику и совокупиша весь язык свои на Рускую землю, и бысть у них котора; молвяшеть бо Кончак: “Пойдем на Киевскую сторону, где суть избита братья наша и великий князь наш Боняк”; а Кза молвяшеть: “Пойдем на Семь, где ся остали жены и дети, готов нам полон собран, емлем же города без опаса”; и тако разделишася надвое.

Кончак поиде к Переяславлю и оступи город, и бишася ту весь день. Володимер же Глебович баше князь в Переяславле, баше же дерз и крепок к рати, выеха из города и потче к ним, и по нем мало дерзнув дружине, и бися с ними крепко: и обступиша мнозии половце; тогда прочии, видивше князе своего крепко бьющеся, выринушася из города, и тако отьяша князя своего, язвена суци трети копыи. Сии же добрый Володимер язвен труден въеха во город свой и утре мужественнаго поту своего за отчину свою.

Володимер же слашеть ко Святославу и ко Рюрикови, и ко Давыдови, и рече им: “Се половци у мене, а помозите ми”. Святослав же слашеть ко Давыдови, а Давыд стояшеть у Треполя со смолняны. Смолняне же почаша вече деяти, рекуще: “Мы пошли до Киева, даже бы была рать, билися быхом; нам ли иное рати искати, то не можем, уже ся изнемогли”.

Святослав же с Рюриком и со иними помочьми влегоша во Днепр противу половцем, а Давыд возвратися опять со смолняны. То слышавше половци, и возвратишася от Переяславля; идуци же мимо, приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городе, и возлезше на забороле, и тако, Божиим судом, летеста две городници с людми, тако к ратным, и на прочая гражаны найде страх; да котореи же гражәне выйдоша из града и бяхуться, ходяще по Римському болоту, то теи избыша плена, а кто ся остал в городе, и те вси взяти быша. Володимер же слашеться ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая их к собе, да быша ему помогле; они же опоздися, ожидающе Давыда смолняны, и тако князе руские опоздишася и не заехаша их. Половци же, взявше город Римов и ополонишася полона, пойдоша, восвояси; князи же возвратишася в дома своя, бяхуть бо печални, и со сыном своим Володимером Глебовичем, зане башеть ранен велми язвами смертными, и хрестьян плененных от поганых. И се Бог казня ны, грех ради наших, наведе на ны поганыи, не аки милуя их, но нас казня и обращая ны к покаяню, да быхомся востягнути от злых своих дел; и сим казнить ны нахождением поганых, да пекли смирившеся воспомянемся от злаго пути.

А друзии половце идоша по оной стороне к Путивлю, Кза у силах тяжьких, и повоевавши волости их и села их пожгоша, пожгоша же и острог у Путивля и возвратишася восвояси. Игорь же Святославличь тот год башеть в половцех и глаголаше: “Аз по достояню моему восприях победу от повеления Твоего, владыко Господи, а не поганьская дерзость обломи силу раб твоих; не жаль

деля не бежах тогда от дружины и ныне не славным путем не имам пойти”. С ним бо бяшетъ тысячого сын и конюший его, и та нудяста и, глаголюща: “Пойди, княже, в землю Рускую, аще восхоцеть Бог избавить тя”: и не угодися ему время таково, какого же искашетъ.

Но якоже преже рекохом, возвратишася от Переяславля половци; и рекоша Игореву думци его: “Мысль високу и неугодну Господеви имеешь в себе: ты ищещи няти мужа и бежати с ним; а о семь чему не разгадаешъ, оже приедуть половци с войны, а се слышахом, оже избити им князя и вас и всю Русь? да не будетъ славы тебе, ни живота”.

Князь же Игорь приим во сердце совет их, уполошася приезда их и возиска бежати: не бяшетъ бо ему лзе бежати вдень и в ночь, им же сторожеве стережахуть его, но токмо и веремя таково обрете в заход солнца. И посла Игорь к Лаврову конюшого своего, река ему: “Пересди на ону сторону Тора, с конем поводным”, бяшетъ бо совечал с Лавром бежати в Русь. В то же время половци напилися бяхуть кумыза, а и бы при вечере: пришед конюший, поведи князю своему Игореву, яко ждеть его Лавор. Се же встав ужасен и трепетен и поклонися образу Божию и кресту честному, глаголя: “Господи, сердцевидче! аще спасеши мы, владыко, ты недостойнаго” – и возмя на ся крест, икону, и подойма стену и лезе вон. Сторожем же его играющим и веселящимся, а князя творяхуть спяща. Сии же пришед ко реце и перебрел и вседе на конь: и тако поидоста сквозе вежа. Се же избавление створи Господь в пяток, в вечере. И иде 11 ден до города Донця, и оттоле иде во свой Новгород, и обрадовашася ему; из Новгорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадовался ему и помощь ему дати обеща. Игорь же оттоле еха ко Киеву к великому князю Святославу, и рад бысть ему Святослав, так же и Рюрик, сват его.

В лето 1187... Тогда же приде Володимер ис половець с Коньчаковною, и створи свадьбу Игорю сынови своему, и венча его и с дятятемъ.

Похід 1185 р. за Лаврентійвським літописом

В лето [1185], месяца мая в 1 день, на память святаго пророка Иеремия, в середу на вечернии, бысть знаменье в солнци и морочно бысть велми, яко и звезды видети, человеком в очью яко зелено бяше, и в солнци учинися яко месяц, из рог его яко уголь жаров исхожаше: страшно бе видети человеком знаменье Божье...

Того же лета здумаша Ольгови внуци на половци, занеже бяху не ходили томь лете со всею князьею, но сами поидоша о себе, рекуще: “Мы есмы ци не князи же? такы же себе хвалы добудем”.

И сняшася у Переяславля Игорь с двема сынома из Новагорода северьскаго, ис Трубеча Всеволод, брат его, Олгович Святослав из Рыльска и черниговская помочь, и внидоша в землю их.

Половци же услышавше поидоша, рекуще: “Братья наша избита и отци наши, а друзии изымани, а се ноне на нас идуть”, послашася по всей земли своей, а сами поидоша к сим, и ждаша дружины своея, а си к ним идуть к вежам их; они же не пустяче в веже, сретоша их, а дружины не дождавше, и оступишася, и побежени бывше половци, и биша и до вежь, множество полона взяша, жены и дети.

И стояша на вежах 3 дни, веселяся, а рекуще: “Братья наша ходили с Святославом великим князем, и билися с ними, зряче на Переяславль, а они сами к ним пришли, а в землю их не смели по них ити; а мы в земли их есмы, и самех избили, а жены их полонены и дети у нас; а ноне поидем по них за Дон и до конца изобьем их, оже ны будеть ту победа, идем по них у луку моря, где же не ходили ни деди наши, а возьмем до конца свою славу и честь”, а не ведуще Божия строенья. А остаток бьеных тех бежаша, дружине своей где бяху переже весть послали, и сказаша им свою погыбель; они же, слышавше, поидоша к ним, а по друзи послашася.

И сняшася с ними стрелци, и бишася 3 дни стрелци, а копы ся не снимали, а дружины ожидаючи, а к воде не дадуче им ити; и приспе к ним дружина вся, многое множество.

Наши же видевшe их, ужасошася и величанья своего отпадоша, не ведуще глаголемаго пророком: “Несть человеку мудрости, ни есть мужства, ни есть думы противу Господеву”; изнемогли бо ся бяху безводьем, и кони и сами, в зном и в тузе, и поступиша мало к воде, по 3 дни бо не пустили бяху их к воде. Видевше ратний, устремишася на ны и притиснуша их к воде, и бишася с ними крепко, и бысть сеча зла велми, друзии коне пустиша к ним, съседше, и кони бо бяху под ними изнемогли.

И побежени быша наши гневом Божьим, князи вси изымани быша, а боляре и велможа и вся дружина избита, а другая изымана, и та язвена; и възвратишася с победою великою половци, а о наших не бысть кто и весть принеса, за наше согрешенье. Где бо бяше в нас радость, ноне же въздыханье и плач распространися...

И поиде путем гость, они же казаша, рекуще: “Пойдете по свою братью али мы идем про свою братью к вам”; князем же всем слышавше таку погыбель о братье своеи и до бояр, възпиша вси, и бысть плач и стенанье, овем бо братья избита и изымана, а другим отцы и ближикы...

И по малых днех ускочи Игорь князь у половець.

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. Історіографія і джерела	9
Розділ II. Сухопутні комунікації Середнього Лівобережжя	39
Переправи Середнього Сейму	46
Кончаківський шлях	51
Піщаний брід на Верхній Сулі	59
Лосицька дорога	63
Середньовічні броди на Донці	77
Маршрут посольства В. Тяпкіна	92
Розділ III. Від Десни до Каяли	
Руська земля у “Слові о полку Ігоревім”	96
“Сняшася у Переяславля”	102
Маршрути походів Ігоря Сіверського у Степ	116
“Стоять стязи в Путивле”	122
“За Шеломянемь еси”	131
“Поидоша к Сальнице”	149
“На реце на Каяле”	159
Розділ IV. Від Тору до Сейму	
“Полю ворота”	174
“По Лозію”	185
“У Плесньска на болони”	193
“По Рси и по Сули гради поделиша”	205
Висновки	211
Список скорочень	218
Література	219
Додатки	
Географічний покажчик	232
Похід 1185 р. за Іпатіївським літописом	237
Похід 1185 р. за Лаврентіївським літописом	245
Зміст	247

Монографія

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ Віктор Борисович

**ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”)**

Видання підготовлено до друку
Науково-дослідним центром історичного
краєзнавства Сумського державного університету

Підписано до друку 05.03.10. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк ризограф. Ум. друк. арк. 16,5. Обл.-вид. арк. 15,35. Тираж 250 Зам. № 707.

Виготовлювач Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м.Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3062 від 17.12.2007.